"जीवन, मर्यादा, समानता र स्वतन्त्रताको अधिकार: दिगो शान्ति र समृद्धिको आधार"

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग
लुम्बिनी प्रदेश कार्यालय

वार्षिक गतिविधि पुस्तिका

आ.व. २०८२/०८३

बुटवल, रुपन्देही | ०७१-४१०१७८ ४१०१७६ | nhrcbtl@nhrcnepal.org | www.lumbini.nhrcnepal.org

"जीवन मर्यादा समानता र स्वतन्त्रताको अधिकार: दिगो शान्ति र समृद्धिको आधार"

बार्षिक गतिविधि पुस्तिका

आ.व. २०८२/०८३

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग
लुम्बिनी प्रदेश कार्यालय

आयोगका पदाधिकारीहरू

अध्यक्ष: माननीय श्री तपबहादुर मगर

सदस्यहरू:

: माननीय श्री मिहिर ठाकुर

: माननीय श्री मनोज दुवाडी

: माननीय श्री डा. लिली थापा

सचिव : श्री मुरारीप्रसाद खरेल

सल्लाहकार : सहसचिव/कार्यालय प्रमुख श्री सन्तोष आचार्य

लेखन तथा सम्पादन :

मानव अधिकार अधिकृत श्री दीपक ठाकुर

मानव अधिकार अधिकृत श्री अजित कुमार ठाकुर

मानव अधिकार अधिकृत श्री आशिष श्रेष्ठ

लेखा अधिकृत श्री सागर पोखरेल

मानव अधिकार अधिकृत श्री सुप्रिना चौधरी

लेआउट डिजाइन:

सूचना प्रविधी सहायक श्री अर्जुन खनाल

नायब सुब्बा श्री राजनरायन कोहार

प्रकाशक : राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग

लुम्बिनी प्रदेश कार्यालय, बुटवल रूपन्देही, नेपाल

प्रकाशन मिति : २०८३ श्रावण

प्रकाशन प्रति : www.lumbini.nhrcnepal.org मा

सर्वाधिकार : राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग लुम्बिनी प्रदेश कार्यालय बुटवल रूपन्देही आयोगको लुम्बिनी प्रदेश कार्यालयको पूर्वस्वीकृति विना यस प्रतिवेदनलाई पुनः उत्पादन एवम् मुद्रण गर्ने गरी संग्रह गर्न अथवा कुनै पनि माध्यमबाट प्रयोगमा ल्याउन पाइने छैन । बौद्धिक तथा शैक्षिक प्रयोजनार्थ स्रोत खुलाइ आवश्यक अंशहरू साभार गरी प्रयोगमा ल्याउन सकिनेछ ।

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग

National Human Rights Commission of Nepal

केन्द्रीय कार्यालय (Central Office)

पुल्चोक, ललितपुर, नेपाल (Pulchowk, Lalitpur, Nepal)

मन्तव्य

आयोगको लुम्बिनी प्रदेश कार्यालय, बुटवलले आ.व.२०८२/०८३ को वार्षिक गतिविधि पुस्तिका प्रकाशन गर्न लागेको थाहा पाउँदा मलाई खुसी लागेको छ ।

मानव अधिकार उल्लङ्घनका घटनाहरु हुँन नदिन, राज्यका संयन्त्रहरुलाई मानव अधिकारको सुनिश्चितताका लागि जवाफदेही बनाउन तथा मानव अधिकार संस्कृतिको निर्माण गर्न यस क्षेत्रमा कार्यरत सबैको हातेमालो अपरिहार्य छ ।

प्रस्तुत प्रकाशनले लुम्बिनी प्रदेश अन्तर्गतका जिल्लाहरुको आ.व.२०८२/०८३ को मानव अधिकारको समग्र स्थिति चित्रण गर्ने मेरो विश्वास छ ।

अन्त्यमा, यो वार्षिक गतिविधि पुस्तिका प्रकाशनको कार्यमा संलग्न लुम्बिनी प्रदेश कार्यालय, बुटवलका कार्यालय प्रमुख सहसचिव श्री सन्तोष आचार्यसहित सम्पूर्ण कर्मचारीहरुको म हार्दिक सराहना गर्दछु ।

(तप बहादुर मगर)

अध्यक्ष

असार २०८३

फोन नं. ००९७७-१-५०१००१५, फ्याक्स नं. ००९७७-१-५४४७९७३, पो.ब.नं. ९१८२, काठमाडौं, नेपाल

Phone: +977-1-5010015, Fax: +977-1-5447973, G.P.O. Box: 9182, Kathmandu, Nepal

Email: nhrc@nhrcnepal.org, Website: www.nhrcnepal.org, अडियो नोटिस बोर्ड सर्भिस नं. ११९८-०१-५०१००१५

https://www.youtube.com/@nationalhumanrightscommiss4301, https://www.facebook.com/NepalNHRC, https://twitter.com/NepalNHRC

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग
National Human Rights Commission
लुम्बिनी प्रदेश कार्यालय Lumbini Province Office
बुटवल, रुपन्देही Butwal, Rupandehi

मन्तव्य

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले प्रदान गर्ने सेवा सहज रुपमा उपलब्ध गराउने उद्देश्यले सम्पर्क कार्यालयको रुपमा वि.सं. २०६२ साल फागुन ३ गते स्थापना भएको यो कार्यालय वि.सं. २०६५ मा उपक्षेत्रीय कार्यालयको रुपमा स्तरोन्नाति गरिएको थियो। मुलुक संघीय संरचनामा प्रवेश गरे पश्चात ५ नं. प्रदेश कार्यालयको रुपमा रहेको यो कार्यालय हाल लुम्बिनी प्रदेश कार्यालयका नामबाट सेवा प्रवाह गरिरहेको छ। मानव अधिकारको सम्मान, संरक्षण, संवर्द्धन र त्यसको प्रभावकारी कार्यान्वयनलाई सुश्चित गर्नु राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको कर्तव्य हो। यसैलाई आफ्नो मूल मन्त्रको रुपमा वरण गरी आम नागरिकको मानव अधिकारको प्रत्याभूति दिलाउन कार्यालय क्रियाशील रहेको छ।

यस कार्यालयबाट आ.व. २०८२/८३ मा मूलतः नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार, आर्थिक, सामाजिक तथा साँस्कृतिक अधिकार, बाल अधिकार, महिला अधिकार, यातना विरुद्धको अधिकार, विकासको अधिकार लगायतका विषयमा विविध क्रियाकलापहरू सम्पन्न भएका छन।

यस अवधिमा कार्यालयमा पर्न आएका मानव अधिकारको उल्लङ्घनसँग सम्बन्धित ४५ वटा उजुरी उपर अनुसन्धान सम्पन्न गरी निर्णयका लागि केन्द्रीय कार्यालय पठाइएको छ। यसका साथै, मानव अधिकारको उल्लङ्घनका सम्बन्धमा तत्काल सम्बोधन गर्न १८ पटक आकस्मिक अनुगमन गरी सुधारका लागि सम्बन्धित निकायको ध्यानाकर्षण गरिएको छ।

नेपालपक्ष राष्ट्रभएका अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि तथा मानव अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिहरूले प्रत्याभूत गरेका अधिकारहरूको प्रचलनको अवस्थाका सम्बन्धमा अनुगमन गरी सुधारका लागि नेपाल सरकार समक्ष सिफारिस गर्ने संवैधानिक जिम्मेवारीको विषयमा समेत यस कार्यालयको तर्फबाट आवश्यक कार्य सम्पन्न गरिएको छ।

आवाधिक निर्वाचनलाई लोकतान्त्रिक व्यवस्थाको प्राण मान्ने गरिन्छ। यस वर्ष निर्वाचन आयोगले देशभर एकै पटक प्रतिनिधि सभा सदस्यको निर्वाचन सम्पन्न गरेको छ। सो निर्वाचनको मानव अधिकारको दृष्टिकोणबाट निर्वाचन पूर्व, निर्वाचनको दौरान र निर्वाचन पश्चात. तीनै चरणमा अनुगमन गरिएको थियो। अनुगमन पश्चात तत्काल सुधार गर्नुपर्ने विषयमा तत्कालै र पछि सुधार गर्दा हुने विषयका हकमा नेपाल सरकारलाई, निर्वाचन आयोगलाई, राजनीतिक दलहरूलाई र निर्वाचनको पर्यवेक्षण गर्ने संस्थाहरू समेतलाई सुझाव सहित सिफारिस गर्नका लागि आयोग समक्ष प्रतिवेदन पेश गरिएको छ।

फोन नं. ००९७-७१-४१०१७५, फ्याक्स नं. ४१०१७६
Phone: +977 71 410175 Fax: +977 71 410176, Email : nhrcbtl@nhrcnepal.org, Website: www.nhrcnepal.org

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग
National Human Rights Commission
लुम्बिनी प्रदेश कार्यालय Lumbini Province Office
बुटवल, रुपन्देही Butwal, Rupandehi

यस कार्यालयले आफ्ना हरेक क्रियाकलाप सञ्चालन गर्दा प्रदेश सरकार, सरकारी निकायहरू, सुरक्षाकर्मीहरू, अधिकारकर्मीहरू, नागरिक समाज, पत्रकार, कानून व्यवसायी लगायतसँग समन्वय गर्ने गरेको छ। यस कार्यालयका हरेक कार्यक्रमलाई सफल तुल्याउन सहयोग गर्ने लुम्बिनी प्रदेशका माननीय प्रदेश प्रमुखज्यू, माननीय मुख्यमन्त्रीज्यू, प्रदेश सभाका माननीय सभामुखज्यू, माननीय मन्त्रीज्यूहरू, माननीय प्रदेश सभा सदस्यज्यूहरु, प्रदेश सरकारका प्रमुख सचिवज्यू, सचिवज्यूहरु, प्रमुख जिल्ला अधिकारी ज्यूहरू, सुरक्षा निकायका प्रमुखज्यूहरु एवम् अधिकारकर्मी, कानून व्यवसायी, पत्रकार, नागरिक समाज लगायत सरकारी तथा गैरसरकारी संघसंस्था सबैमा हार्दिक आभार प्रकट गर्दछु।

मलाई लुम्बिनी प्रदेश कार्यालयको प्रमुखको जिम्मेवारी सुम्पने आयोगका मानीय अध्यक्षज्यू, सदस्यज्यूहरू तथा सचिवज्यू प्रति हार्दिक आभार एवम् धन्यवाद ज्ञापन गर्दछु। यस कार्यालयका हरेक क्रियाकलापलाई सफल बनाउन अहोरात्र खटने यस कार्यालयमा कार्यरत सम्पूर्ण राष्ट्रसेवक कर्मचारीहरूप्रति हार्दिक धन्यवाद सहित कृतज्ञता अर्पण गर्दछु।

मितिः २०८३ श्रावण १५

सन्तोष आचार्य
सहसचिव/कार्यालय प्रमुख

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग लुम्बिनी प्रदेश कार्यालय बुटवलमा कार्यरत कर्मचारीहरू

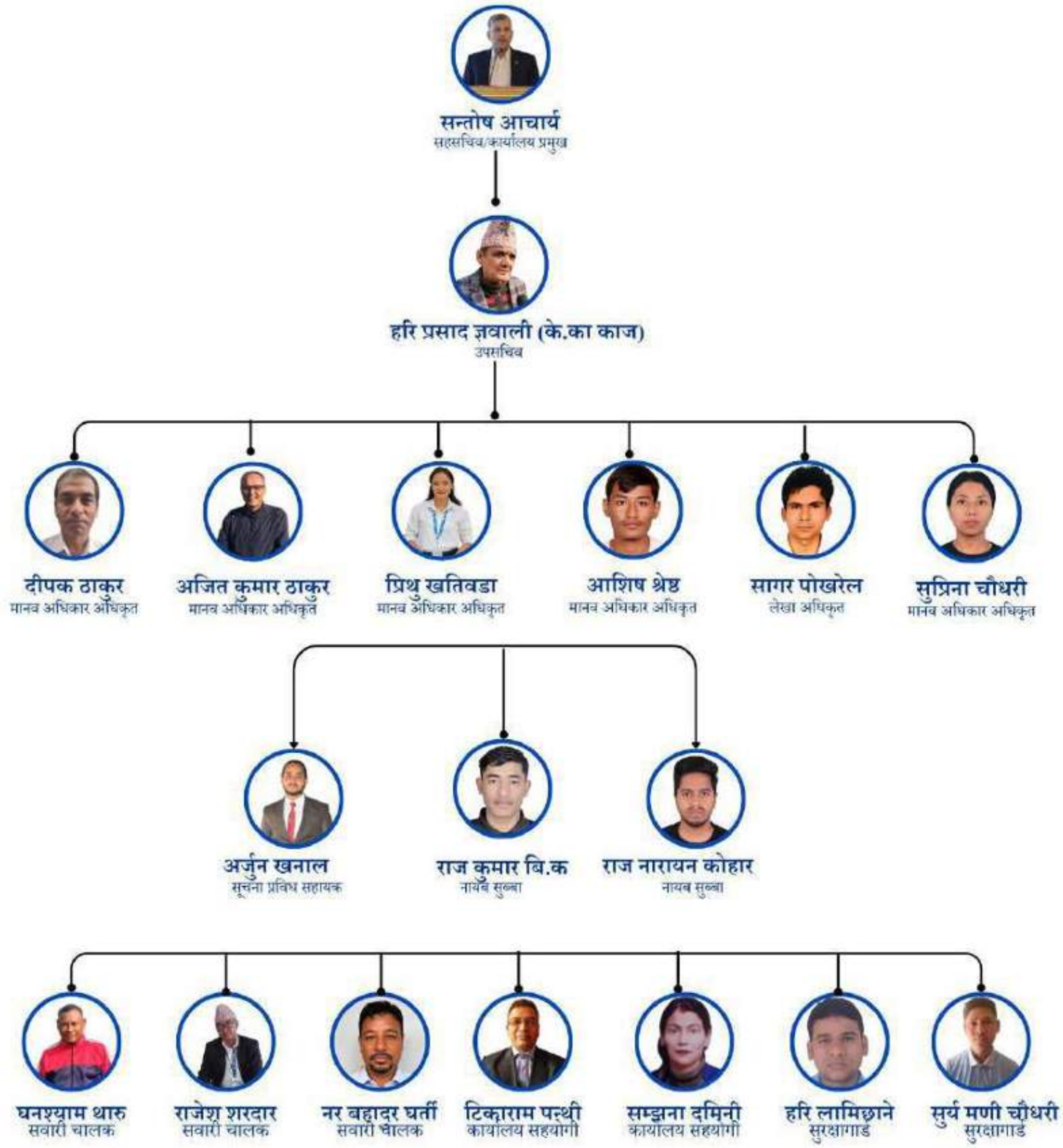

Abbreviation

ICERD	International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination
ICCPR	International Covenant on Civil and Political Rights
ICESCR	International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights
CEDAW	Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women
CAT	Convention against Torture and Other Cruel, Inhuman or Degrading Treatment or Punishment
CRC	Convention on the Rights of the Child
ICRMW (CMW)	International Convention on the Protection of the Rights of All Migrant Workers and Members of Their Families
CRPD	Convention on the Rights of Persons with Disabilities
CPED	International Convention for the Protection of All Persons from Enforced Disappearance
SDG	Sustainable Development Goals
NGO	Non-government Organization
INGO	International Non-government Organization
आ.व.	आर्थिक वर्ष
वि.स.	विक्रम सम्वत्
गै.स.स.	गैरसरकारी संस्था
के.का.	केन्द्रीय कार्यालय

विषयसूची

परिच्छेद-१ पृष्ठभूमी........ १

१.१ राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको काम, कर्तव्य, र अधिकार........ १

१.२ राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग लुम्बिनी प्रदेश कार्यालयको काम, कर्तव्य, र अधिकार........ ५

१.३ सांगठनिक संरचना, कार्यदिश र कार्यक्षेत्र........ ५

१.३.१ कार्यालयको कार्यहरु........ ६

१.४ राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग लुम्बिनी प्रदेश कार्यालयका कर्मचारीहरूको जिम्मेवारी........ ६

परिच्छेद-२ कार्यालयबाट सम्पादित कार्यहरु........ ७

२. संरक्षण सम्बन्धी कार्यहरु........ ७

२.१ उजुरी तथा सूचना ग्रहण........ ७

२.२ उजुरी अनुसन्धान........ ७

२.३ मानव अधिकार अवस्था अनुगमन........ ७

२.४ आयोगबाट निर्णय भएका यस कार्यालय अन्तर्गतका उजुरीहरु........ ७

२.५ संवर्द्धन सम्बन्धी कार्यहरू........ ८

२.६ प्रवर्द्धनात्मक कार्यक्रमहरु (सरकारी निकाय तथा गैरसरकारी संघ संस्थाको कार्यक्रम गोष्ठी तालीम आदिमा सहभागी)........ ८

२.७ बजेट सम्बन्धि कार्य खर्च विवरण........ ८

परिच्छेद–३ मानव अधिकारको अवस्था विश्लेषण........ ९

३.१ नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार........ ९

३.१.१ जीवनको अधिकार........ १०

३.१.२ अभिव्यक्ति स्वतन्त्रताको अधिकार........ १२

३.१.३ कैदी-बन्दीको अधिकार........ १४

३.१.४ संक्रमणकालीन न्याय........ १५

३.१.५ विपद् र मानव अधिकार........ १९

३.१.६ प्रतिनिधि सभा सदस्य निर्वाचन २०८२ र मानव अधिकार............................ २०

३.१.७ भूमिहीन तथा अव्यवस्थित बसोबास गर्ने नागरिकहरूले गरेको आन्दोलन र मानव अधिकार.. २२

३.२ आर्थिक सामाजिक तथा साँस्कृतिक अधिकार २४

३.२.१ रोजगारीको अधिकार.. २५

३.२.२ शिक्षाको अधिकार.. २७

३.२.३ स्वास्थ्यको अधिकार ३०

३.२.४ खाद्यको अधिकार ३५

३.२.५ उपभोक्ताको अधिकार... ३७

३.२.६ खानेपानी तथा सरसफाई ३९

३.२.७ सामाजिक सुरक्षा ४०

३.३ महिलाको अधिकार... ४२

३.४ बालबालिकाको अधिकार.. ४४

३.५ जातिय भेद्भाव विरुद्धको अधिकार.. ४७

३.६ अपाङ्गता भएका व्यक्तिको अधिकार.. ५२

३.७ आप्रवासी कामदारको अधिकार.. ५८

३.८ आदिवासी जनजाति तथा भूमिहीनको अधिकार... ६०

३.९ ज्येष्ठ नागरिकको अधिकार... ६२

३.१० बलपूर्वक बेपत्ता.. ६४

३.११ यातना बिरुद्धको अधिकार ६६

३.१२ सामूहिक अधिकार.. ६८

३.१२.१ विकास र वातावरण ६८

३.१२.२ व्यवसाय र मानव अधिकार.. ७१

३.१२.३ श्रमिकको अधिकार.. ७३

३.१२.४ मानव बेचबिखन विरुद्धको अधिकार ७६
३.१२.५ मानव अधिकार रक्षकको अधिकार ७८
३.१२.६ एचआइभि एड्स सङ्क्रमित व्यक्तिको अधिकार ८०
३.१२.७ यौनिक तथा लैङ्गिक अल्पसंख्यक समुदायको अधिकार ८१
३.१२.८ शरणार्थीको अधिकार ८३
३.१३ मानव अधिकार राष्ट्रिय कार्ययोजनाको कार्यान्वयन अवस्था ८४
३.१४ राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग लुम्बिनी प्रदेश कार्यालय उजुरीको अवस्था ८५
परिच्छेद-४ः सरोकारवाला निकायहरूबीच समन्वय र सहकार्य ८८
४.१ लुम्बिनी प्रदेश सरकार र आयोगको कार्यालय ८८
४.२ राजनीतिक दल र आयोगको कार्यालय ८८
४.३ नागरिक समाज र आयोगको कार्यालय ८९
४.४ अन्तर्राष्ट्रिय समुदाय र आयोगको कार्यालय ९०
परिच्छेद–५ : लुम्बिनी प्रदेश कार्यालयका उपलब्धि, चुनौती तथा समाधानका सम्भावित उपायहरू ९१
५.१ प्रदेश कार्यालयका उपलब्धि ९१
५.१.१ उजुरी अनुसन्धान ९१
५.१.२ मानव अधिकार प्रचलनको अवस्था अनुगमन ९२
५.१.३ मानव अधिकार शिक्षा तथा सचेतना ९४
५.२ प्रदेश कार्यालयका प्रमुख चुनौतीहरू ९५
५.३ चुनौती समाधानका सम्भावित उपायहरू ९५
५.४ प्रदेश तथा स्थानीय सरकारलाई सुझाव ९६
५.४.१ लुम्बिनी प्रदेश सरकारलाई सुझाव ९६
५.४.२ स्थानीय सरकारलाई सुझाव ९७
५.४.३ मानव अधिकारकर्मी तथा नागरिक समाजलाई सुझाव ९८
लुम्बिनी प्रदेश कार्यालय गतिविधिका झलक ९९

अनुसूची १- दर्ता भएका उजुरी..१२१

अनुसूची २- अनुसन्धान सम्पन्न भएका उजुरीहरु १२६

अनुसूची ३- मानव अधिकार प्रचलनको अवस्था अनुगमन १२९

अनुसूची ४-आयोगबाट निर्णय भएका उजुरी...१३२

अनुसूची ५- मानव अधिकार प्रवर्द्धनात्मक/संवर्द्धनात्मक कार्यक्रमहरु...............................१३३

अनुसूची ६- अन्य संघसंस्थासँग भएको सहकार्य..१३६

अनुसूची ७- अन्य संघसंस्थाले आयोजना गरेको कार्यक्रममा सहभागीता.............................१३८

अनुसूची – ८ कार्यालयको भौतिक श्रोत साधन.. १४३

अनुसूची ९-आर्थिक विवरण...१४४

अनुसूची १०-कार्यालयको सांगठनिक संरचना (प्रस्तावित)...१४८

अनुसूची ११- कार्यरत कर्मचारीको विवरण १४९

अनुसूची–१२ प्रेस विज्ञप्तीहरू १५०

परिच्छेद-१ पृष्ठभूमी

१.१ राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको काम, कर्तव्य, र अधिकार

मानव अधिकार आयोग ऐन, २०५३ द्वारा वि. सं. २०५७ सालमा एक स्वतन्त्र कानुनी निकायको रूपमा स्थापित राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग हाल बृहत्तर अधिकारक्षेत्रसहित स्वतन्त्र र स्वायत्त संवैधानिक निकायका रूपमा रहेको छ। नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १३१ ले आयोगलाई संवैधानिक अङ्गको रूपमा स्तरोन्तति गरेको थियो। नेपालको मौजुदा संविधानको भाग २५ धारा २४८ ले आयोगको संवैधानिक हैसियतलाई निरन्तरता दिँदै अध्यक्ष/सदस्यहरूको नियुक्ति र धारा २४९ ले आयोगको काम, कर्तव्य र अधिकारको बारेमा उल्लेख गरेको छ। धारा २९२ ले राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगसहित संवैधानिक निकायहरूका पदाधिकारीहरूको नियुक्तिसम्बन्धी व्यवस्था गरेको छ, जसअनुसार संवैधानिक निकायका अध्यक्ष तथा सदस्यहरू संवैधानिक परिषद्को सिफारिसमा नियुक्त गरिन्छ। नियुक्ति गर्नुअघि संसदीय सुनुवाइ गरिनुपर्ने प्रावधान छ। यसैगरी धारा २९३ मा संवैधानिक निकायको कामकारबाहीको अनुगमनअन्तर्गत संवैधानिक निकायका प्रमुख र पदाधिकारी सङ्घीय संसदप्रति उत्तरदायी र जवाफदेही रहनुपर्ने उल्लेख छ। सोही धारामा प्रतिनिधि सभाको समितिले राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगबाहेकका अन्य संवैधानिक निकायको प्रतिवेदनलगायतका कामकारबाहीको अनुगमन र मूल्याङ्कन गरी आवश्यक निर्देशन वा राय सल्लाह दिन सक्ने प्रावधान रहेको छ। धारा २९४ मा आयोगले आफ्नो कार्यसम्पादनसम्बन्धी वार्षिक प्रतिवेदन राष्ट्रपतिसमक्ष र राष्ट्रपतिले सो प्रतिवेदन प्रधानमन्त्रीमार्फत सङ्घीय संसद समक्ष पेस गर्न लगाउने प्रावधान रहेको छ।

मानव अधिकारसम्बन्धी राष्ट्रिय संस्थाहरूको विकासक्रमलाई हेर्दा सन् १९४६ देखि नै संयुक्त राष्ट्रसङ्घको आर्थिक तथा सामाजिक परिषद्मा मानव अधिकारको संरक्षण तथा प्रवर्धनका लागि राष्ट्रिय संस्थाहरूको आवश्यकताबारे विभिन्न तह र चरणमा व्यापक छलफल हुँदै आएको पाइन्छ। लामो अन्तर्राष्ट्रिय प्रयास र वहस पश्चात् संयुक्त राष्ट्रसङ्घको पहलमा सन् १९९१ मा फ्रान्सको राजधानी पेरिसमा राष्ट्रिय सस्थाहरुको योग्यता, दक्षता, क्षमता र कार्यकुशलता सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय सम्मेलन सम्पन्न भयो। उक्त सम्मेलनले सदस्य राष्ट्रहरूलाई राष्ट्रिय स्तरमा स्वतन्त्र तथा प्रभावकारी मानव अधिकारसम्बन्धी संस्थाहरू स्थापना गर्न विशेष आग्रह गरेको थियो। सम्मेलनबाट राष्ट्रिय मानव अधिकार संस्थाहरूको हैसियत र कार्यसम्बन्धी विस्तृत सिद्धान्तहरू तयार गरिए, जसलाई पेरिस सिद्धान्त (Paris Principles) भनिन्छ। यी सिद्धान्तहरूलाई संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय मानव अधिकार आयोग (३ मार्च १९९२ को प्रस्ताव नं. १९९२/५४) र संयुक्त राष्ट्रसङ्घको महासभा (२० डिसेम्बर १९९३ को प्रस्ताव नं. ४८/१३४) बाट अनुमोदन गरिएको थियो। यसमा संस्थागत स्वतन्त्रता र स्वायत्तता, सरकारको हस्तक्षेपबाट पूर्णतः मुक्त, गठन प्रक्रियामा पारदर्शीता, मानव अधिकारको संरक्षण र संवर्धनार्थ पर्याप्त कानुनी अधिकार,

आवश्यक प्रर्याप्त आर्थिक स्रोतसाधन सुनिश्चितता र मानव अधिकार उल्लङ्घनका घटनाहरूको स्वतन्त्र रूपमा छानबिन र सिफारिस गर्ने अधिकार रहेका छन्।

यी सिद्धान्तहरू आयोग स्थापना तथा सञ्चालनका लागि आधार र मार्गदर्शक सिद्धान्तका रूपमा रहेका छन्, जसलाई आयोगले पालना गर्दै आएको छ। फलतः हालसम्म पनि आयोगलाई राष्ट्रिय मानव अधिकार संस्थाहरूको विश्वव्यापी सञ्जाल (Global Alliance of National Human Rights Institutions, GANHRI) बाट "क" श्रेणीको मान्यता प्राप्त भएको छ।

पेरिस सिद्धान्तले राष्ट्रिय मानव अधिकार संस्थाको संरचना तथा त्यसका सदस्यहरूको नियुक्ति चाहे निर्वाचनमार्फत होस् वा अन्य कुनै प्रक्रियाद्वारा मानव अधिकारको संवर्धन र संरक्षणमा संलग्न नागरिक समाजका विभिन्न वर्ग, समुदाय, पेसा तथा समूहहरूको समावेशी र सन्तुलित प्रतिनिधित्व सुनिश्चित गर्नुपर्ने कुरामा जोड दिन्छ।

नेपालको संविधानको धारा २४८ मा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगसम्बन्धी निम्न व्यवस्था गरिएको छः

१.राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगमा एक जना अध्यक्ष र चार जना पूर्णकालीन पारिश्रमिक प्राप्त सदस्य रहनेछन्।

२. राष्टपतिले संवैधानिक परिषदको सिफारिसमा आयोगका अध्यक्ष तथा सदस्यहरूको नियुक्ति गर्नेछ।

३.आयोगका अध्यक्ष तथा सदस्यहरूको पदावधि नियुक्ति भएको मितिबाट छ वर्षको हुनेछ।

४. नियुक्त अध्यक्ष र सदस्यको पुनः नियुक्ति हुन सक्ने छैन।

छनौट र नियुक्ति प्रक्रियाः

- संवैधानिक परिषद्ले नेपालको संविधानको धारा २४८ को उपधारा (६) को खण्ड (क) देखि (च) सम्म उल्लेख गरिएका न्यूनतम योग्यता र अनुभवको आधारमा उम्मेदवार प्रस्ताव गर्ने व्यवस्था गरेको छ। धारा २४८ (६) ले निम्न योग्यता भएको व्यक्ति राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको अध्यक्ष वा सदस्यको रूपमा नियुक्त हुन योग्य हुने व्यवस्था गरेको छः

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको अध्यक्ष वा सदस्य हुनका लागिः

(क) अध्यक्षको हकमा मानव अधिकारको संरक्षण र संबर्धनको क्षेत्रमा विशिष्ट योगदान पुऱ्याएका प्रधान न्यायाधीश वा सर्वोच्च अदालतको न्यायाधीशको पदबाट सेवानिवृत्त व्यक्ति वा

मानव अधिकारको संरक्षण र संवर्धन वा राष्ट्रिय जीवनका विभिन्न क्षेत्रमा कम्तीमा बीस वर्ष क्रियाशील रही विशिष्ट योगदान पुऱ्याई ख्यातिप्राप्त गरेको,

(ख) सदस्यको हकमा मानव अधिकारको संरक्षण र संवर्धन, बालबालिकाको हकहितको क्षेत्रमा कार्यरत वा राष्ट्रिय जीवनका विभिन्न क्षेत्रमा कम्तीमा बीस वर्ष क्रियाशील रही विशिष्ट योगदान पुऱ्याई ख्यातिप्राप्त गरेको,

(ग) मान्यताप्राप्त विश्वविद्यालयबाट स्नातक उपाधि हासिल गरेको,

(घ) पैंतालिस वर्ष उमेर पूरा गरेको,

(ङ) नियुक्ति हुँदाका बखत राजनीतिक दलको सदस्य नरहेको,

(च) उच्च नैतिक चरित्र भएको।

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको काम, कर्तव्य र अधिकारः

(१) मानव अधिकारको सम्मान, संरक्षण र संवर्धन तथा त्यसको प्रभावकारी कार्यान्वयनलाई सुनिश्चित गर्नु राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको कर्तव्य हुनेछ।

(२) उपधारा (१) मा उल्लिखित कर्तव्य पूरा गर्न लागि राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले देहाय बमोजिमका काम गर्नेछः

(क) कुनै व्यक्ति वा समूहको मानव अधिकार उल्लंघन वा त्यसको दुरुत्साहन भएकोमा पीडित आफैं वा निजको तर्फबाट कसैले आयोग समक्ष प्रस्तुत वा प्रेषित गरेको निवेदन वा उजूरी वा कुनै स्रोतबाट आयोगलाई प्राप्त भएको वा आयोगको जानकारीमा आएको विषयमा छानबिन तथा अनुसन्धान गरी दोषी उपर कारबाही गर्न सिफारिस गर्ने,

(ख) मानव अधिकारको उल्लंघन हुनबाट रोक्ने जिम्मेवारी वा कर्तव्य भएको पदाधिकारीले आफ्नो जिम्मेवारी पूरा नगरेमा वा कर्तव्य पालन नगरेमा वा जिम्मेवारी पूरा गर्न वा कर्तव्य पालन गर्न उदासीनता देखाएमा त्यस्तो पदाधिकारी उपर विभागीय कारबाही गर्न सम्बन्धित अधिकारी समक्ष सिफारिस गर्ने,

(ग) मानव अधिकार उल्लंघन गर्ने व्यक्ति वा संस्थाका विरुद्ध मुद्दा चलाउनु पर्ने आवश्यकता भएमा कानुन बमोजिम अदालतमा मुद्दा दायर गर्न सिफारिस गर्ने,

(घ) मानव अधिकारको चेतना अभिवृद्धि गर्न **नागरिक समाजसँग समन्वय र सहकार्य गर्ने,**

(ङ) मानव अधिकारको उल्लंघनकर्तालाई विभागीय कारबाही तथा सजाय गर्न कारण र आधार खुलाई सम्बन्धित निकाय समक्ष सिफारिस गर्ने,

(च) मानव अधिकारसँग सम्बन्धित कानुनको आवधिक रूपमा पुनरावलोकन गर्ने तथा त्यसमा गर्नु पर्ने सुधार तथा संशोधनका सम्बन्धमा नेपाल सरकार समक्ष सिफारिस गर्ने,

(छ) मानव अधिकारसँग सम्बन्धित अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि वा सम्झौताको नेपाल पक्ष बन्नु पर्ने भएमा त्यसको कारणसहित नेपाल सरकारलाई सिफारिस गर्ने र नेपाल पक्ष बनिसकेका सन्धि वा सम्झौताको कार्यान्वयन भए वा नभएको अनुगमन गरी कार्यान्वयन नभएको पाइएमा त्यसको कार्यान्वयन गर्न नेपाल सरकार समक्ष सिफारिस गर्ने,

(ज) मानव अधिकारको उल्लंघनका सम्बन्धमा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले गरेको सिफारिस वा निर्देशन पालन वा कार्यान्वयन नगर्ने पदाधिकारी, व्यक्ति वा निकायको नाम कानुन बमोजिम सार्वजनिक गरी मानव अधिकार उल्लंघनकर्ताको रूपमा अभिलेख राख्ने।

(३) **मानव अधिकार आयोगले आफ्नो कार्य सम्पादन गर्दा वा कर्तव्य पालन गर्दा देहाय बमोजिमको अधिकार** प्रयोग गर्न सक्नेछः-

(क) कुनै व्यक्तिलाई आयोग समक्ष उपस्थित गराई जानकारी वा बयान लिने वा बकपत्र गराउने, प्रमाण बुझ्ने, दशी प्रमाण दाखिला गर्न लगाउने सम्बन्धमा अदालतलाई भए सरहको अधिकार प्रयोग गर्ने,

(ख) मानव अधिकारको गम्भीर उल्लंघन हुन लागेको वा भइसकेको सूचना आयोगले कुनै किसिमबाट प्राप्त गरेमा कुनै व्यक्ति वा निजको आवास वा कार्यालयमा विना सूचना प्रवेश गर्ने, खानतलासी लिने तथा त्यसरी खानतलासी लिंदा मानव अधिकारको उल्लंघनसँग सम्बन्धित लिखत, प्रमाण वा सबुत कब्जामा लिने,

(ग) कुनै व्यक्तिको मानव अधिकार उल्लंघन भइरहेको कुरा जानकारी भई तत्काल कारबाही गर्नु पर्ने आवश्यक देखिएमा विना सूचना सरकारी कार्यालय वा अन्य ठाउँमा प्रवेश गर्ने र उद्धार गर्ने,

(घ) मानव अधिकारको उल्लंघनबाट पीडितलाई कानुन बमोजिम क्षतिपूर्ति दिन आदेश दिने।

(४) राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले आफ्नो काम, कर्तव्य र अधिकार मध्ये कुनै काम, कर्तव्य र अधिकार सो आयोगको अध्यक्ष, कुनै सदस्य वा नेपाल सरकारको कर्मचारीलाई तोकिएको शर्तको अधीनमा रही प्रयोग तथा पालन गर्ने गरी प्रत्यायोजन गर्न सक्नेछ।

(५) राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको अन्य काम, कर्तव्य र अधिकार तथा कार्यविधि संघीय कानुन बमोजिम हुनेछ।

१.२ राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग लुम्बिनी प्रदेश कार्यालयको काम, कर्तव्य, र अधिकार

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग ऐन, २०६८ अनुसार मानव अधिकार भन्नाले जीवन, स्वतन्त्रता, समानता र मर्यादासँग सम्बन्धित संवैधानिक र कानुनी अधिकार बुझिन्छ। यसै ऐनको दफा २६ बमोजिम आयोगले अर्थ मन्त्रालयको परामर्शमा आयोगका कार्यालय खोल्न सक्नेछ भन्ने कानुनी व्यवस्था अनुरुप राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग लुम्बिनी प्रदेश कार्यालय मानव अधिकार आयोगलाई संविधानले निर्दिष्ट गरे बमोजिमका कर्तव्य पालना गर्ने कार्यमा क्रियाशील रहेको छ।

लुम्बिनी प्रदेश कार्यालयले मानव अधिकार उल्लघंनका उजुरी ग्रहण, अनुसन्धान र पीडितलाई राहत तथा क्षतिपूर्ति एवं दोषीलाई कारवाहिको लागि सिफारिस गर्ने गरेको छ। संविधानले सुनिश्चितता गरेका मौलिक हक अधिकार तथा मानव अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धीद्वारा सृजित हक अधिकार आम नागरिकले उपभोग गर्ने अवस्थाको नियमित रूपमा अनुगमन गरी मानव अधिकारको प्रचलनको अवस्था सुधारको लागि आवश्यकता अनुरूप सम्बन्धित सरकारलाई सिफारिस समेत गर्दै आएको छ। लुम्बिनी प्रदेश कार्यालयको आर्थिक वर्ष २०८२/८३ को बार्षिक गतिविधि प्रतिवेदनमा प्रदेशको समग्र मानव अधिकार अवस्थाको विश्लेषण गरिएको छ।

१.३ सांगठनिक संरचना, कार्यादेश र कार्यक्षेत्र

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको नेपालको सङ्घीय संरचना अनुरूपको प्रादेशिक कार्यालयको सांगठनिक संरचना प्रस्ताव गरी स्विकृतिका लागि नेपाल सरकारलाई पठाइएको छ।

आयोगको लुम्बिनी प्रदेश कार्यालय बुटवलमा रहेको छ भने यस कार्यालयको कार्यक्षेत्रका जिल्लाहरु रुपन्देही, कपिलवस्तु, नवलपरासी (व.सु.प.), पाल्पा, अर्घाखाँची र गुल्मी रहेका छन्। लुम्बिनी प्रदेशको बाँकी जिल्लाहरू आयोगको लुम्बिनी प्रदेश शाखा कार्यालय नेपालगञ्जको कार्यक्षेत्र अन्तर्गत पर्दछन्।

१.३.१ कार्यालयको कार्यहरु

- संरक्षणात्मक कार्यहरु
- संवर्द्धनात्मक कार्यहरु
- प्रशासनिक कार्यहरु:

  क. दैनिक कार्यालय संचालन तथा व्यवस्थापन
  ख. सार्वजनिक खरिद
  ग. कार्यालयका मालसामान तथा जिन्सी सम्पतिको संभार तथा संरक्षण
  घ. सवारी साधनको व्यवस्थापन
  ङ. दैनिक भैपरी आउने अन्य कार्यहरु
  च. अन्य कार्यहरु

१.४ राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग लुम्बिनी प्रदेश कार्यालयका कर्मचारीहरूको जिम्मेवारी

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग लुम्बिनी प्रदेश कार्यालयमा कार्यरत कर्मचारीहरू अनुसूची ११ मा संलग्न छ।

परिच्छेद-२ कार्यालयबाट सम्पादित कार्यहरु

२. संरक्षण सम्बन्धी कार्यहरु

२.१ उजुरी तथा सूचना ग्रहण

कार्यालयमा प्राप्त हुन आएका जम्मा ४७ वटा उजुरीहरूको प्रारम्भिक अनुसन्धान पश्चात तत्काल पीडितको सर्वोत्तम हित र हानी नगरौं सिद्धान्तका आधारमा उजुरकर्ताको मागदावी सम्बोधन गरीगराई उजुरीहरू निरूपण गरिएको र यसरी निरूपण हुन नसकेका गम्भीर प्रकृतिका उजुरीहरू अनुसूचीमा दर्ता गरी कारबाही अगाडी बढाइएको छ। प्रारम्भिक कारबाही पश्चात अनुसूची दर्ता नभएका उजुरीहरू यस पुस्तिकाको अनुसूची १ मा रहेको छ।

२.२ उजुरी अनुसन्धान

यस कार्यालयमा दर्ता भएका उजुरीहरु मध्ये उजुरीको प्रकृति भौगोलिक क्षेत्र तथा समय सारिणीका आधारमा विभिन्न ६ वटा उजुरी अनुसन्धान टोली मार्फत अनुसन्धान गरिएको थियो। यस आर्थिक वर्षमा अनुसन्धान भएका उजुरी अनुसन्धान टोली र अनुसन्धानमा भएको खर्च समेतको विवरण प्रस्तुत गरिएको छ। अनुसन्धान सम्पन्न भएका उजुरीको विवरण अनुसूची-२ मा राखिएको छ।

२.३ मानव अधिकार अवस्था अनुगमन

नेपालको संविधान तथा मानव अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धीद्वारा प्रत्याभूत गरिएका अधिकारहरूको उपभोग तथा प्रचलनको अवस्थाका सम्बन्धमा यस कार्यालयबाट आर्थिक वर्ष २०८२/८३ मा सम्पन्न भएका अनुगमन सम्बन्धी विवरणहरू अनुसूची ३ मा संलग्न गरिएका छन्।

२.४ आयोगबाट निर्णय भएका यस कार्यालय अन्तर्गतका उजुरीहरु

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग लुम्बिनी प्रदेश कार्यालय बुटवलबाट मानव अधिकार उल्लङ्घनका उजुरी उपर अनुसन्धान सम्पन्न गरी निर्णयार्थ केन्द्रीय कार्यालयमा पठाइएकोमा आर्थिक बर्ष २०८२/८३ मा आयोगबाट निर्णय भएका उजुरीहरूको विवरण अनुसूची ४ मा संलग्न गरिएको छ।

२.५ संवर्द्धन सम्बन्धी कार्यहरू

मानव अधिकार सचेतना अभिवृद्धि गर्न मानव अधिकारको सम्मान संरक्षण गर्न तथा मानव अधिकार प्रति सरोकारवालाहरूको सम्मान अभिवृद्धि गर्नका लागि राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग लुम्बिनी प्रदेश कार्यालय बुटवलको आयोजनामा सञ्चालित कार्यक्रम विवरणहरू तथा कार्यालयले सरकारी निकाय तथा गैर सरकारी सङ्घ संस्थासँगको सहकार्यमा सञ्चालन गरेका तथा स्रोत व्यक्तिको रूपमा सहभागी भई सञ्चालन गरेको प्रशिक्षण कार्यक्रमहरूको विवरण अनुसूची ५ मा संलग्न गरिएको छ।

२.६ प्रवर्द्धनात्मक कार्यक्रमहरु (सरकारी निकाय तथा गैरसरकारी संघ संस्थाको कार्यक्रम गोष्ठी तालीम आदिमा सहभागी)

नेपालको संविधानको धारा २४९ मा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको काम कर्तव्य अधिकार अन्तर्गत मानव अधिकारको चेतना अभिवृद्धि गर्न नागरिक समाजसँग समन्वय र सहकार्य गर्ने रहेकोमा यस कार्यालयबाट नागरिक समाजसँग सहकार्य गरी छ वटा कार्यक्रम सम्पन्न गरिएको, जसको विवरण अनुसूची ६ मा र नागरिक समाजले आयोजना गरेका विभिन्न ३७ वटा कार्यक्रमहरुमा सहभागीता जनाइएको छ, जसको विवरण अनुसूची ७ मा राखिएको छ।

२.७ बजेट सम्बन्धि कार्य खर्च विवरण

यस कार्यालयका लागि नेपाल सरकारबाट आर्थिक वर्ष २०८२/८३ मा बजेट चालु खर्च तर्फ (ब.शी.नं. २१४०००११३) तर्फ रु.१,६३,७९,६६६।— मध्ये खर्च रकम रु.१,१९,९६,५१७।५७, जुन कूल बजेटको ७३।७० प्रतिशत रहेको, पुँजीगत खर्च (ब.शी.नं. २१४०००११४) विनियोजित रकम ३,००,०००।- मा खर्च भएको रकम रु.२,९९,९९८।९८ रहेको जुन विनियोजित बजेटको ९९ प्रतिशत रहेको छ। खर्चको विस्तृत विवरण अनुसूची ९ मा संलग्न गरिएको छ।

परिच्छेद-३ मानव अधिकारको अवस्था विश्लेषण

३.१ नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार

न्याय प्रशासन नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारको मूल आधार हो। संविधानको न्यायसम्बन्धी हक, यातनाविरुद्धको हक, अपराध पीडितको हक र संवैधानिक उपचारको हक, तथा ICCPR मा भएको व्यवस्था अनुसार अदालतको आदेश बिना कुनै पनि व्यक्तिलाई बिना पक्राउ पुर्जी कसैलाई पनि पक्राउ गर्नु नहुने र यसरी पक्राउ गरिएको हकमा पक्राउ गर्ने निकाय र पदाधिकारी कानुन बमोजिम दण्डको भागिदार हुने व्यवस्था छ। मानिसलाई प्रकाउ पुर्जी सहित थुनामा मानवोचित व्यवहार गर्नुपर्ने र निष्पक्ष सुनुवाइको अधिकार लगायतका व्यवहारहरू गर्नुपर्ने कानुनी व्यवस्था रहेको छ। यस कार्यालयको क्षेत्राधिकारमा पर्ने जिल्लाहरूमा पक्राउ, थुना, हिरासत, कारागार, कानुनी प्रक्रिया, पीडितको न्यायमा पहुँच, फरार कैदीबन्दी, अदालतको फैसला कार्यान्वयन, प्रहरी अनुसन्धान र थुनुवा-कैदीबन्दीको मानवोचित व्यवहार प्रमुख विषयका रूपमा देखिएका छन।

नेपालको संविधानको धारा १६ ले जीवनको अधिकार, धारा २४ ले न्यायिक हिरासतमा रहेका व्यक्तिको अधिकार तथा धारा ३९ ले सम्मानजनक व्यवहारको हक सुनिश्चित गरेको छ। त्यसैगरी कारागार ऐन, २०१९ र बालबालिका ऐन, २०७५ ले थुनुवा, कैदी तथा बालबिझ्याइकर्ताको हक संरक्षणका लागि विभिन्न कानूनी व्यवस्था गरेका छन्। कानुन बमोजिम बाहेक कुनै पनि व्यक्तिलाई वैयक्तिक स्वतन्त्रताबाट वञ्चित गर्न नपाइने, पक्राउ परेका व्यक्तिलाई २४ घण्टाभित्र अधिकारप्राप्त अधिकारीसमक्ष उपस्थित गराउनुपर्ने तथा निजले रोजेको कानुन व्यवसायीसँग परामर्श गर्न पाउने अधिकार सुनिश्चित गरिएको छ।

न्याय प्रशासनको प्रमुख कार्यान्वयन गर्ने निकाय नेपाल प्रहरी भएकाले पक्राउपछि परिवारलाई सूचना, कानुन व्यवसायीसँग सम्पर्क, स्वास्थ्य परीक्षण, समयमै अदालतमा पेशी, यातनाविरुद्ध शून्य सहनशीलता, हिरासत अभिलेख, CCTV को व्यवस्था र मानव अधिकार मैत्री व्यवहार गर्नु आवश्यक हुन्छ। संघीय सरकारले कारागार पूर्वाधार, वैकल्पिक सजाय, कानुनी सहायता र फैसला कार्यान्वयनमा सुधार गर्नुपर्दछ भने प्रदेशले मानव अधिकारमैत्री शासन र कानुनी सचेतनामा सहजीकरण गर्नुपर्दछ। त्यस्तै स्थानीय तहले पीडितलाई प्रहरी तथा अदालतसम्म पुग्न सहयोग गर्ने, गम्भीर फौजदारी विषयलाई मेलमिलाप गर्न नहुने र कानुनी सहायता तथा सूचना उपलब्ध गराउने भूमिका खेल्नुपर्दछ।

थुनामा रहेका व्यक्तिको नियमित स्वास्थ्य परीक्षण, मानसिक स्वास्थ्य, आकस्मिक उपचार, औषधी, सरसफाइ र परिवारसँग सम्पर्कको व्यवस्था नहुँदा राज्यको नियन्त्रणमा रहेका व्यक्तिको जीवन जोखिममा पर्न सक्ने

खतरा हुन सक्दछ। नवलपरासी (बर्दघाट सुस्ता पश्चिम) मा एक बालकलाई आमासँगै हिरासतमा राखिएको घटनाको सम्बन्धमा आयोगमा उजुरी प्राप्त भएको थियो । हिरासतमा रहेको महिलाको आफन्तजन कोही पनि सम्पर्कमा नआएकोले बाध्य भएर आश्रित बालकलाई हिरासतमा राख्नु परेको भनी जिल्ला प्रहरी कार्यालयले जानकारी दिएको घटनाबाट समेत बालबालिकाहरूलाई मनोवैज्ञानिक असरको जोखिम रहेको देखिन्छ।

नेपाल सरकारद्वारा २०८२ भदौ १९ गते फेसबुक, एक्स (ट्विटर), युट्युब, इन्स्टाग्राम, ह्वाट्सएप लगायत २६ वटा सामाजिक सञ्जाल प्लेटफर्ममा लगाइएको प्रतिबन्धको विरोधमा सुरु भएको जेनजी आन्दोलनले देशको राजनीतिक, आर्थिक, सामाजिक तथा साँस्कृतिक व्यापक प्रभाव पारेको छ। आन्दोलनको मूल एजेण्डा भ्रष्टाचारको अन्त्य, सुशासन तथा डिजिटल स्वतन्त्रता रहेका थिए।

ICCPR को धारा १९ ले अभिव्यक्ति स्वतन्त्रताको अधिकार तथा धारा २१ ले शान्तिपूर्ण भेला हुने अधिकार सुनिश्चित गरेको छ। आन्दोलनका क्रममा नागरिकहरूले आफ्नो असन्तुष्टि अभिव्यक्त गर्ने र सार्वजनिक सरोकारका विषयमा राज्यलाई जवाफदेही बनाउन प्रयास गरेका थिए। तर आन्दोलनका क्रममा सार्वजनिक तथा निजी सम्पत्तिमा आगजनी, तोडफोड, कारागार आक्रमण तथा सरकारी अभिलेख नष्ट गरिएका घटनाहरू पनि देखिएका थिए।

न्याय प्रशासनका प्रमुख चुनौतिको रुपमा जाहेरी दर्ता नहुनु, फौजदारी अपराधका घटनाहरुमा स्थानीय दबाबमा मिलाउन खोज्नु, कानुनी सहायता नपाउनु, प्रहरी कार्यालयसम्म पुग्न यातायात वा खर्च अभाव हुनु, भाषिक तथा सामाजिक कारणले बयान दिन कठिन हुनु र मुद्दाको अवस्थाबारे जानकारी नपाउनु रहेका छन्।

३.१.१ जीवनको अधिकार

जीवनको अधिकार मानव अधिकारको सबैभन्दा आधारभूत, अविच्छिन्न तथा अपरिहार्य अधिकार हो। नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि (ICCPR) को धारा ६ ले प्रत्येक व्यक्तिको अन्तर्निहित जीवनको अधिकारलाई मान्यता दिएको छ र राज्यलाई उक्त अधिकारको संरक्षण गर्न सकारात्मक दायित्व प्रदान गरेको छ। नेपालको संविधानको धारा १६ ले प्रत्येक व्यक्तिलाई सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने हक सुनिश्चित गरेको छ। जीवनको अधिकारको दायरा केवल व्यक्तिको ज्यानको सुरक्षामा मात्र सीमित नभई विपद्, द्वन्द्व, हिंसा, महामारी, दुर्घटना तथा अन्य मानवीय संकटबाट व्यक्तिको जीवन, शारीरिक अखण्डता, स्वास्थ्य तथा जीविकोपार्जनको संरक्षणसँग समेत सम्बन्धित रहेको हुन्छ।

लुम्बिनी प्रदेशमा नागरिकको जीवनको अधिकार प्राकृतिक तथा मानव सिर्जित दुवै प्रकारका विपद्बाट प्रभावित हुने गरेको पाइन्छ। बाढी, डुबान, पहिरो, आगलागी, चट्याङ, सडक दुर्घटना तथा सामाजिक द्वन्द्वका घटनाले नागरिकको जीवन, स्वास्थ्य तथा सम्पत्तिमा प्रत्यक्ष असर पार्ने गरेका छन्। जीवनको अधिकारको संरक्षणका लागि राज्यले विपद् पूर्वतयारी, उद्धार, राहत तथा पुनःस्थापनाका प्रभावकारी उपायहरू अवलम्बन गर्नुपर्ने हुन्छ। ICCPR अन्तर्गत राज्यको दायित्व केवल व्यक्तिको जीवन नलिनु मात्र नभई जीवन जोगाउन आवश्यक कानुनी, प्रशासनिक तथा संस्थागत उपायहरू अवलम्बन गर्नु पनि हो।

लुम्बिनी प्रदेशमा २०८२ सालमा भएको जेनजी आन्दोलनका क्रममा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, लुम्बिनी प्रदेश कार्यालयको कार्यक्षेत्रभित्र पर्ने रुपन्देही, कपिलवस्तु, नवलपरासी (बर्दघाट सुस्ता पश्चिम), पाल्पा, गुल्मी तथा अर्घाखाँची जिल्लाहरूमा प्रत्यक्ष मानवीय क्षति नभएको।

जीवनको अधिकार केवल मृत्यु हुनुमा मात्र सीमित हुँदैन। गम्भीर घाइते हुनु, स्थायी वा अस्थायी अंगभंग हुनु, मानसिक आघात भोग्नु तथा जीविकोपार्जनका आधारहरू नष्ट हुनु पनि जीवनको अधिकारसँग प्रत्यक्ष रूपमा सम्बन्धित विषयहरू हुन्। संयुक्त राष्ट्रसंघीय मानव अधिकार समितिले जीवनको अधिकारको व्याख्या गर्दा व्यक्तिको शारीरिक सुरक्षा, स्वास्थ्य तथा सम्मानजनक जीवनयापनका आधारहरूको संरक्षणलाई समेत समेटेको छ।

सम्पत्तिको क्षति र जीवनको अधिकारबीच घनिष्ठ सम्बन्ध रहेको हुन्छ। लुम्बिनी प्रदेश सरकारका अनुसार लुम्बिनी प्रदेशमा जेनजी आन्दोलनमा पाँच अर्ब रुपैयाँभन्दा बढीको भौतिक तथा आर्थिक क्षति भएको प्रारम्भिक अनुमान गरिएको छ। सरकारी कार्यालयहरू, अदालतहरू, नापी तथा मालपोत कार्यालयहरूमा भएको आगजनीका कारण नागरिकको सम्पत्ति सम्बन्धी अभिलेखहरू नष्ट भएका छन्, जसले दीर्घकालीन रूपमा नागरिकको आवास, सम्पत्ति तथा जीविकोपार्जनको अधिकारमा असर पार्ने देखिन्छ।

त्यसैगरी आन्दोलनका कारण पर्यटन, होटल, रेष्टुराँ तथा अन्य व्यवसायिक क्षेत्रमा गम्भीर आर्थिक क्षति पुगेको छ। लुम्बिनी प्रदेशको अर्थतन्त्रमा महत्वपूर्ण योगदान पुऱ्याउने पर्यटन क्षेत्र प्रभावित हुँदा हजारौं नागरिकको रोजगारी तथा आयआर्जनमा प्रतिकूल प्रभाव परेको देखिन्छ। जीवनको अधिकारको आधुनिक व्याख्याअनुसार व्यक्तिको जीविकोपार्जनको आधार नष्ट हुनु वा दीर्घकालीन आर्थिक असुरक्षा सिर्जना हुनु पनि जीवनको गुणस्तरमा प्रत्यक्ष असर पार्ने विषय हो।

नवलपरासी कारागारबाट फरार भएका कैदीहरूमध्ये एक जना अत्यधिक लागुऔषध सेवनका कारण उपचारको क्रममा मृत्यु भएको थियो। यसले हिरासत तथा कारागार व्यवस्थापनका क्रममा पनि राज्यले जीवनको अधिकारको संरक्षण गर्नुपर्ने दायित्वलाई पुनः स्मरण गराउँछ।

ICCPR, नेपालको संविधान तथा अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार मापदण्डअनुसार राज्यले विपद्, आन्दोलन वा अन्य संकटका अवस्थामा जीवनको अधिकारको संरक्षणलाई सर्वोच्च प्राथमिकता दिनुपर्दछ। घातक बलको प्रयोग अन्तिम विकल्पको रूपमा मात्र गरिनु पर्दछ तथा प्रत्येक मृत्यु, गम्भीर घाइते वा अंगभंगका घटनाको स्वतन्त्र, निष्पक्ष र प्रभावकारी अनुसन्धान हुनुपर्दछ। राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले समेत जनधनको क्षति भएका घटनाको अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डअनुरूप न्यायिक छानबिन, पीडितलाई क्षतिपूर्ति तथा सुरक्षा निकायको जवाफदेहिता सुनिश्चित गर्न सिफारिस गरेको छ।

यसरी हेर्दा जीवनको अधिकारको संरक्षणका लागि राज्यले मृत्यु रोकथाम मात्र होइन, विपद् तथा संकटबाट उत्पन्न हुने घाइते, अंगभंग, मानसिक क्षति, सम्पत्तिको विनाश तथा जीविकोपार्जनको क्षतिलाई समेत मानव अधिकारको दृष्टिकोणबाट सम्बोधन गर्नुपर्ने आवश्यकता स्पष्ट रूपमा देखिन्छ।

लुम्बिनी प्रदेशमा राजनीतिक, आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक आन्दोलनका क्रममा नागरिकको जीवनको अधिकार प्रत्यक्ष तथा अप्रत्यक्ष रूपमा प्रभावित हुने गरेको देखिन्छ। विशेषतः प्रदर्शन तथा सार्वजनिक आन्दोलनका क्रममा सुरक्षा निकायले प्रयोग गर्ने बल, भीड व्यवस्थापनका उपाय तथा राज्यको सुरक्षा दायित्व जीवनको अधिकारसँग प्रत्यक्ष सम्बन्धित छन्। ICCPR को धारा ६ र संयुक्त राष्ट्रसंघको "Basic Principles on the Use of Force and Firearms" अनुसार घातक बलको प्रयोग अन्तिम विकल्पको रूपमा मात्र गर्न सकिन्छ। कपिलवस्तु जिल्लाको महाराजगञ्ज नगरपालिकाको बरगदामा मिति २०८२ साल चैत्र ७ गते दुई सम्प्रदाय विचमा विवाद पश्चात सृजित आन्दोलनको क्रममा एक जना सर्वसाधारण नागरिकको मृत्यु भयो भने चारजना गम्भीर घाइते भएका थिए। घटनामा परि मृत्यु भएका तथा घाइतेको परिवारको आर्थिक सामाजिक हैसियतलाई समेत मध्यनजर गरी राज्यले परिपूरण तथा स्वास्थ्य उपचारको प्रवन्ध मिलाउन आवश्यक छ।

३.१.२ अभिव्यक्ति स्वतन्त्रताको अधिकार

अभिव्यक्ति स्वतन्त्रता लोकतान्त्रिक शासन व्यवस्थाको आधारभूत तत्व हो। नेपालको संविधानको धारा १७ तथा ICCPR को धारा १९ ले विचार तथा अभिव्यक्ति स्वतन्त्रताको प्रत्याभूति गरेका छन्। २०८२ भदौमा सामाजिक सञ्जाल प्लेटफर्महरूमाथि लगाइएको प्रतिबन्ध तथा त्यसको विरोधमा उत्पन्न जेनजी आन्दोलनले अभिव्यक्ति स्वतन्त्रता, डिजिटल अधिकार तथा राज्यको नियमनकारी भूमिकामाथि व्यापक बहस सिर्जना गरेको थियो। आन्दोलनकारीहरूले सामाजिक सञ्जाल प्रतिबन्धलाई अभिव्यक्ति स्वतन्त्रता

माथि लगाएको बन्देज तथा सार्वजनिक सरोकारका विषयलाई नियन्त्रण गर्ने प्रयासका रूपमा व्याख्या गरेका थिए।

ICCPR को धारा १९(३) अनुसार अभिव्यक्ति स्वतन्त्रतामा प्रतिबन्ध लगाउन सकिए पनि त्यस्तो प्रतिबन्ध कानुनद्वारा निर्धारित, आवश्यक तथा समानुपातिक हुनुपर्दछ। लोकतान्त्रिक समाजमा सार्वजनिक आलोचना, राजनीतिक अभिव्यक्ति तथा डिजिटल सहभागिता नागरिक अधिकारको अभिन्न अंग हुन्।

लुम्बिनी प्रदेशमा आन्दोलनका क्रममा अभिव्यक्ति स्वतन्त्रताको प्रयोगसँगै सार्वजनिक सम्पत्तिमा भएको क्षतिले अभिव्यक्ति स्वतन्त्रता र सार्वजनिक व्यवस्था बीचको सन्तुलन कायम गर्नुपर्ने आवश्यकता देखाएको छ। राज्यले अभिव्यक्ति स्वतन्त्रतालाई संरक्षण गर्दै हिंसात्मक गतिविधिलाई कानुनी प्रक्रियामा ल्याउनुपर्ने दायित्व निर्वाह गर्नुपर्दछ।

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको अभिव्यक्ति स्वतन्त्रता सम्बन्धी प्रदेश स्तरीय कार्य समूह रहेको छ जसमा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग लुम्बिनी प्रदेश कार्यालयको कार्यालय प्रमुखको संयोजकत्वमा नेपाल पत्रकार महासंघ प्रदेश समितिको अध्यक्ष, मुख्य न्यायधीवक्ताको कार्यालयको प्रतिनिधि, मुख्यमन्त्री तथा मन्त्रीपरिषद्को कार्यालयको प्रतिनिधि, प्रदेश प्रहरी कार्यालयको प्रतिनिधि, गैर सरकारी संस्था महासंघको महिला प्रतिनिधि, नेपाल बार एशोशियसनका अध्यक्ष, सदस्य रहने प्रावधान रहेको छ। अभिव्यक्ति स्वतन्त्रता सम्बन्धि लुम्बिनी प्रदेश कार्य समूहको आव २०८२/८३ मा एक पटक वैठक बसी समसामयीक अभिव्यक्ति स्वतन्त्रताको अवस्थाका बारेमा छलफल गरेको थियो। अभिव्यक्ति स्वतन्त्रताको संरक्षणका लागि गठित कार्य समूहले ठोस रूपमा आफ्नो कार्य सम्पादन गर्नका लागि लुम्बिनी प्रदेशको कार्यपालिकीय संरचना, भौगोलिक कठीनाइ, संस्थागत स्मरण तथा यससँग सम्बन्धित सदस्यहरुका लागि प्रयाप्त तालिम तथा क्षमता अभिवृद्धि कार्यक्रम हुन नसकेको अवस्था छ।

अभिव्यक्ति स्वतन्त्रता संरक्षणका लागि सुरक्षा संयन्त्र गठन तथा कार्यविधि सम्बन्धी निर्देशिका, २०७५(पहिलो संशोधन) बमोजिम प्रत्येक जिल्लामा द्रुत उद्धार टोली गठन गर्नु पर्नेमा हाल सम्म गठन हुन नसकेको अवस्थाले यो संयन्त्र प्रभावकारि हुन नसकेको अवस्था छ। अभिव्यक्ति स्वतन्त्रता माथि हस्तक्षपको रुपमा माडी भ्यू मिडियाका पत्रकार विजय बौडेलमाथि मिति २०८३।०३।०२ गते राति ११ बजेको समयमा ज्यान मार्ने धम्की दिएको अडियो फुटेज https://www.facebook.com/share/v/१९E४EvME४f/ माडी भिउ मिडियाको आधिकारिक फेसबुक मार्फत सार्वजनिक भएको र पत्रकारले कानुनी उपचारका लागि कदम चाल्ने समेत जनाएका छन। समाचार सम्प्रेशषण गरेकै कारण ज्यान मार्ने धम्की दिएको समेत उल्लेख गरिएबाट पत्रकारले सम्प्रेषण गर्ने समाचारकै आधारमा धम्की दिने कार्य कानुन विपरित हो।

३.१.३ कैदी-बन्दीको अधिकार

कानुन बमोजिम अपराध गर्ने व्यक्तिहरूलाई आफूले गरेको अपराधप्रति पश्चाताप गराई सभ्य व्यक्तिको रूपमा रुपान्तरणका लागि कारागारमा राख्ने गरिन्छ। आधुनिक र सभ्य समाजमा कारागारलाई सुधारगृहको रूपमा समेत लिने गरिएको छ। अपराध वापत तोकिएको सजाय भुक्तान गर्ने क्रममा कैदीबन्दीले मानव अधिकारको उपभोग गर्न पाउने उसको नैसर्गिक हक हो र यो राज्यले उपलब्ध गराउनुपर्ने दायित्व भित्र पर्दछ। हिरासत तथा कारागारमा रहेका व्यक्तिको मानव अधिकार संरक्षणलाई समेत महत्वपूर्ण पक्षको रूपमा लिने गरिएको छ।

नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि (ICCPR), यातना विरुद्धको महासन्धि (CAT) तथा बालअधिकार महासन्धि (CRC) ले हिरासत तथा कारागारमा रहेका व्यक्तिहरूप्रति मानवीय व्यवहार गर्नुपर्ने व्यवस्था गरेका छन्। संयुक्त राष्ट्र सङ्घको महासभाले जारी गरेको थुनुवाप्रति गरिनुपर्ने व्यवहारका आधारभूत सिद्धान्त, १९९० अनुसार थुनुवा, कैदी तथा बन्दीलाई मानव मूल्य र मर्यादा अनुरूप आदरपूर्वक व्यवहार गरिनुपर्दछ। लिङ्ग, जातजाति, भाषा, धर्म, राजनीतिक वा अन्य विचार, राष्ट्रिय वा सामाजिक उत्पत्ति, सम्पत्ति, जन्म वा अन्य कुनै हैसियतका आधारमा भेदभाव गरिनु हुँदैन।

लुम्बिनी प्रदेशका रुपन्देही, कपिलवस्तु, नवलपरासी (बर्दघाट सुस्तापश्चिम), पाल्पा, गुल्मी र अर्घाखाँची जिल्लाका कारागारहरूको अवस्था विश्लेषण गर्दा कैदीबन्दीको अधिकार उपभोगमा चुनौतीहरू रहेको पाइन्छ। उपलब्ध तथ्यांक अनुसार उक्त जिल्लाहरूका कारागारहरूको कुल क्षमता ७५५ जना रहेकोमा क्षमता भन्दा तीन गुणाभन्दा बढी कैदीबन्दी राखिएको अवस्था देखिन्छ। यसअघि प्राप्त विवरण अनुसार १,६९७ पुरुष र ११९ महिला गरी जम्मा १,८१६ जना कैदीबन्दी रहेका थिए। (श्रोत कारागार व्यवस्था विभागको २०८३ वैशाख महिनाको मासिक मास्केवारी) क्षमता भन्दा अत्यधिक सङ्ख्यामा कैदीबन्दी रहँदा शौचालय, खानेपानी, आवास, स्वास्थ्य सेवा तथा मानसिक स्वास्थ्य परामर्शजस्ता न्यूनतम सुविधामा समेत समस्या देखिएको छ। रुपन्देही जिल्लामा महिला कारागारको अभाव रहेको पाइन्छ।

विभिन्न कारागार तथा हिरासत केन्द्रहरूको अनुगमनबाट भौतिक संरचना जीर्ण रहेको, स्वास्थ्य उपचार तथा औषधीको अभाव रहेको, कानूनी सहायता प्रभावकारी रूपमा उपलब्ध नभएको तथा मानव अधिकार सम्बन्धी जानकारीको कमी रहेको देखिएको छ। कतिपय अवस्थामा बालबिझ्याइकर्तालाई वयस्कसँग राखिएको, अदालतमा उपस्थित गराउँदा सार्वजनिक रूपमा हथकडी प्रयोग गरिएको तथा महिला कैदीहरूका लागि आवश्यक स्वास्थ्य तथा प्रसूति सेवाको अभाव रहेको गुनासो प्राप्त भएका छन्।

नेपाल प्रहरीको तथ्यांक अनुसार आर्थिक वर्ष २०८२/८३ मा लुम्बिनी प्रदेशका विभिन्न थुनुवा केन्द्रहरूमा ४,२०० भन्दा बढी थुनुवा रहेका थिए, जसमध्ये करिब १० प्रतिशत महिला र २ प्रतिशत बालबिझ्याइकर्ता रहेका छन्। त्यसैगरी रुपन्देहीस्थित बाल सुधार गृहमा ६० जनाको क्षमता रहेकोमा १०९ जना बालक राखिएको अवस्था छ। क्षमता भन्दा बढी बालक राखिँदा बालअधिकार तथा मानव अधिकारको उपभोगमा चुनौती सिर्जना भएको छ।

कैदी, थुनुवा, विदेशी नागरिक र विभिन्न मुद्दाका व्यक्तिहरू एकै संरचनामा क्षमताभन्दा बढी रहँदा सुत्ने ठाउँ, शौचालय, स्वास्थ्य सेवा, मानसिक स्वास्थ्य, कानुनी परामर्श र भेटघाटमा असर पर्दछ। कारागारमा रहने कैदिबन्दीको मृत्युमा स्वतन्त्र छानबिन, पोस्टमार्टम, CCTV Footage, ड्युटी अभिलेख, स्वास्थ्य परीक्षण, परिवारलाई सूचना, कानुनी प्रक्रिया र दोषी भए कारबाही अनिवार्य हुन्छ। कारागारबाट Gen-Z आन्दोलनका क्रममा ठूलो संख्यामा कैदीबन्दी फरार भएको र पछि धेरै पक्राउ भइसकेको भएता पनि अझै केहि कैदीबन्दी फरार रहेको विवरण कारागार प्रशासनले जनाएको छ।

पाल्पामा बहुविवाह र बालविवाहसम्बन्धी कसुरमा अदालतबाट सजाय तोकिएका फरार प्रतिवादी ६ वर्ष ७ महिनापछि पक्राउ भएको विवरणले फैसला कार्यान्वयनमा ढिलाइ भए पनि प्रहरी-अदालत समन्वयबाट पूराना मुद्दा कार्यान्वयनमा जान सक्छन् भन्ने देखाएको छ।

कारागार सुधारका लागि वैकल्पिक सजाय, probation, parole, मुद्दाको छिटो सुनुवाइ, थुनुवा वर्गीकरण, खुला कारागार, सीप/शिक्षा कार्यक्रम, स्वास्थ्य सेवा, भेटघाट कक्ष र बालबालिका/महिला/विदेशी नागरिकका लागि अलग व्यवस्थापन आवश्यक छ। जिल्ला कारागारलाई केवल थुन्ने ठाउँ होइन सुधार गृहको रूपमा पुनःस्थापना र मानव मर्यादा कायम गर्ने संस्थाका रूपमा बिकास गरिनु आवश्यक छ।

मानव अधिकारका अन्तर्राष्ट्रिय मान्यताअनुरूप कैदीबन्दीको सम्मानजनक व्यवहार सुनिश्चित गर्न कारागार सुधार नीति प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन गर्नुका साथै स्वास्थ्य, कानूनी सहायता, मानसिक स्वास्थ्य सेवा तथा बालमैत्री पूर्वाधारको पहुँच विस्तार गर्न आवश्यक देखिन्छ। साथै कारागार तथा हिरासत केन्द्रहरूलाई दण्ड केन्द्रभन्दा सुधार र पुनर्स्थापनाको केन्द्रका रूपमा विकास गर्न राज्यले थप प्रभावकारी पहल गर्नुपर्ने देखिन्छ।

३.१.४ संक्रमणकालीन न्याय

मानव अधिकारको संरक्षण, पीडितलाई न्याय तथा द्वन्द्वपछिको सामाजिक मेलमिलाप सुनिश्चित गर्ने महत्वपूर्ण संयन्त्रको रूपमा संक्रमणकालीन न्यायलाई लिने गरिन्छ। संयुक्त राष्ट्रसंघले द्वन्द्व वा अधिनायकवादी शासनबाट प्रभावित मुलुकहरूमा सत्यको खोजी, न्याय, परिपूरण तथा पुनरावृत्ति नहुने

सुनिश्चितता गर्ने प्रक्रियालाई संक्रमणकालीन न्यायको मूल आधार मानेको छ। नेपालमा दश वर्षे सशस्त्र द्वन्द्वको अन्त्यपछि सम्पन्न विस्तृत शान्ति सम्झौता, २०६३ ले संक्रमणकालीन न्यायको आधार तयार गरेको थियो। उक्त सम्झौताले मानव अधिकारको गम्भीर उल्लंघन तथा अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानुन विपरीत भएका घटनाहरूको सत्य निरूपण, पीडितलाई न्याय तथा समाजमा दिगो शान्ति स्थापना गर्ने प्रतिबद्धता व्यक्त गरेको थियो।

नेपालको संविधानले द्वन्द्वपीडितलाई न्याय तथा परिपूरण प्राप्त गर्ने हकलाई सुनिश्चित गरेको छ। संविधानको धारा ५१(ञ) अन्तर्गत द्वन्द्वपीडित तथा विस्थापित नागरिकको पुनर्स्थापना, राहत तथा सामाजिक पुनःएकीकरण सम्बन्धी नीति अवलम्बन गरिएको छ। नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि (ICCPR) को नेपाल पक्षराष्ट्र भएकाले महासन्धिको धारा २ बमोजिम मानव अधिकार उल्लंघनका पीडितलाई प्रभावकारी उपचार (Effective Remedy) उपलब्ध गराउने दायित्व राज्यमा रहेको छ।

लुम्बिनी प्रदेशका रुपन्देही, कपिलवस्तु, नवलपरासी (बर्दघाट सुस्ता पश्चिम), गुल्मी, अर्घाखाँची र पाल्पा जिल्लाहरू सशस्त्र द्वन्द्वबाट प्रत्यक्ष प्रभावित क्षेत्रहरू हुन्। सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगको आ.व. २०८१/८२ को तथ्याङ्क अनुसार लुम्बिनी प्रदेशमा कुल १५,४७४ उजुरी दर्ता भएका छन्। तीमध्ये कपिलवस्तु जिल्लामा सबैभन्दा बढी ४,५९९ उजुरी रहेका छन् भने अर्घाखाँचीमा ६३७, गुल्मीमा ५११, रुपन्देहीमा ४१७, नवलपरासी (ब.सु.प.) मा ३८३ र पाल्पामा २९४ उजुरी दर्ता भएका छन्। प्रारम्भिक छानबिनको क्रममा रुपन्देहीमा ४९, अर्घाखाँचीमा ४६, नवलपरासीमा ३७, कपिलवस्तुमा ३०, पाल्पामा २८ र गुल्मीमा २१ उजुरीमाथि प्रारम्भिक अनुसन्धान सम्पन्न भएको देखिन्छ। पीडित परिचयपत्र वितरणतर्फ रुपन्देहीमा ४५, कपिलवस्तुमा २०, पाल्पामा १० तथा नवलपरासीमा १ जनाले परिचयपत्र प्राप्त गरेका छन्।(श्रोतः सत्य तथा मेलमिलाप निरुपण आयोगको आ.व. २०८१/८२ को वार्षिक प्रतिवेदन)

लुम्बिनी प्रदेशका विभिन्न जिल्लाहरूमा बेपत्ता पारिएका व्यक्तिका सम्बन्धमा छानविन आयोगमा परेका उजुरीहरू अनुसार अर्घाखाँची जिल्ला २३ वटा, गुल्मीका २६ वटा, कपिलवस्तुका २४ वटा, नवलपरासी (ब.सु.प.) का १७ वटा, पाल्पाका २४ वटा, रुपन्देहीका २९ वटा, दाङका १४१ वटा, प्यूठानका २३ वटा, बर्दियाका २९१ वटा, बाँकेका १२६ वटा, रुकुम पूर्वका १७ वटा र रोल्पाका १४० वटा गरी जम्मा ८८१ उजुरी दर्ता भएका देखिन्छ। यस कार्यालयको क्षेत्राधिकार भएका जिल्लाहरु अर्घाखाँची, कपिलवस्तु, गुल्मी, नवलपरासी (ब.सु.प.) पाल्पा र रुपन्देही जिल्लाका वेपत्ता व्यक्तिहरुको अवस्था तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ।

वेपत्ता पारिएका व्यक्तिका सम्बन्धमा छानविन आयोगमा परेका उजुरी विवरण

जिल्ला	वेपत्ताको लैगिङ्कता		वेपत्ता संख्या	परिचयपत्र वितरणको अवस्था		राहत रकम पाए/नपाएको अवस्था			उजुरी अनुसन्धानको अवस्था				
	महिला	पुरुप		पीडित संख्या	परिवारको सदस्य संख्या	१० लाख पाएको	नपाएको वा नखुलेको	सिफारिस गरिएको	विस्तृत	तामेली	दोहोरो लगत कट्टा	TRC मा पठाइएको	जम्मा उजुरी संख्या
अर्घाखाँची	१	१३	१४	१२	३०	३	१	१०	१४	५	२	२	२३
कपिलवस्तु	०	२०	२०	१४	३८	१०	४	६	२०	३	०	१	२४
गुल्मी	१	२३	२४	०	०	१२	११	०	२३	२	०	१	२६
नवलपरासी (ब.सु.प.)	२	१०	१२	८	३१	५	१	३	९	६	२	०	१७
पाल्पा	०	१८	१८	०	०	७	११	०	१८	६	०	०	२४
रुपन्देही	०	१९	१९	१३	४०	११	५	३	१९	६	२	२	२९
जम्मा	४	१०३	१०७	४७	१३९	४८	३३	२२	१०३	२८	६	६	१४३

श्रोतः वेपत्ता पारिएका व्यक्तिका सम्बन्धमा छानविन आयोगको आ.व.२०८१/८२ को प्रतिवेदन

माथिको तथ्याङ्कहरुले द्वन्द्वबाट प्रभावित नागरिकहरूको न्यायप्रतिको अपेक्षा अझै कायम रहेको देखाउँछ। उजुरीको तुलनामा छानबिन तथा परिचयपत्र वितरणको अवस्था न्यून रहेको देखिन्छ। प्रमाणित भएका १०३ जना वेपत्ताहरु मध्ये ४८ वेपत्ताका परिवारले मात्र १० लाख राहत रकम पाएको, २२ जनाको परिवारलाई राहतको लागि २०७८ साल माघमा नेपाल सरकारलाई सिफारिस गरिएको भए पनि हालसम्म प्राप्त नगरेको, ३३ जना वेपत्ता व्यक्तिहरुको परिवारले राहत रकम नपाएको वा नखुलेको विवरणबाट देखिन्छ। यसबाट संक्रमणकालीन न्याय प्रक्रियाको कार्यान्वयन अपेक्षित गतिमा अगाडि बढ्न नसकेको निष्कर्ष निकाल्न सकिन्छ।

सर्वोच्च अदालतले "सुमन अधिकारी विरुद्ध नेपाल सरकार" सम्बन्धी मुद्दामा गम्भीर मानव अधिकार उल्लंघनका घटनामा आममाफी दिन नमिल्ने तथा पीडितको सहमति विना मेलमिलाप गर्न नसकिने महत्वपूर्ण नजीर स्थापित गरेको छ। उक्त नजीरले संक्रमणकालीन न्याय प्रक्रिया अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार मापदण्ड अनुरूप सञ्चालन हुनुपर्ने स्पष्ट पारेको छ। द्वन्द्वपीडितहरूले सत्य, न्याय, परिपूरण तथा घटना पुनरावृत्ति नहुने सुनिश्चितताको माग गर्दै आएका छन्।

आर्थिक वर्ष २०८२/८३ को अवधिमा सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगले छुट भएका उजुरीहरू, विशेष गरी जबरजस्ती करणी तथा गम्भीर यौनजन्य हिंसासम्बन्धी घटनाहरू दर्ता गर्न थप समय

उपलब्ध गराएको थियो। यस व्यवस्थाले न्याय प्रक्रियाबाट बाहिर रहेका पीडितहरूलाई आफ्नो उजुरी दर्ता गर्ने अवसर प्रदान गरेको छ। तथापि आयोगको कार्यकाल पटक-पटक थपिँदै जानु, अनुसन्धान प्रक्रिया सुस्त हुनु तथा पीडितले अपेक्षित परिणाम प्राप्त गर्न नसक्नुका कारण पीडित समुदायमा निराशा र अविश्वास बढ्दै गएको देखिन्छ। हाल सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग र बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानबिन आयोगमा पदाधिकारीहरु रिक्त रहँदा यसबाट न्याय निरुपण प्रभावित भएको छ।

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, लुम्बिनी प्रदेश कार्यालयले गरेको अनुगमनका क्रममा संक्रमणकालीन न्याय कार्यान्वयनमा प्रमाण संरक्षण, साक्षी सुरक्षा तथा अपाङ्गतामैत्री पहुँच मुख्य चुनौतीका रूपमा देखिएका छन्। द्वन्द्व समाप्त भएको लामो समय बितिसकेकाले धेरै प्रमाण नष्ट भइसकेका छन् भने साक्षीहरूको सुरक्षा सुनिश्चित गर्न समेत कठिनाइ देखिएको छ। यसैगरी ग्रामीण क्षेत्रमा रहेका महिला, बालबालिका तथा अपाङ्गता भएका द्वन्द्वपीडितहरू अझै पनि न्याय र परिपूरणका कार्यक्रमबाट पूर्ण रूपमा लाभान्वित हुन सकेका छैनन्।

हाल राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग लुम्बिनी प्रदेश कार्यालय बुटवलमा वेपत्ता सम्बन्धी उजुरीरहरु २७ वटा अनुसन्धानको क्रममा रहेका छन्। द्वन्द्वकालिन उजुरीहरुको अनुसन्धान आफैंमा चुनौतीपूर्ण हुन्छ। नेपालको १० वर्षे सशस्त्र द्वन्द्वकालमा बलपूर्वक बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूको उजुरी अनुसन्धान गर्ने र सत्य पत्ता लगाउने कार्य दिनानुदिन अत्यन्त कठिन हुँदै गएको छ। राजनीतिक इच्छाशक्तिको अभाव, द्वन्द्व समाप्त भएको लामो समय (दुई दशकभन्दा बढी) भइसकेकाले घटनासँग सम्बन्धित प्रत्यक्ष प्रमाणहरू, कागजातहरू र घटनास्थलको स्वरूप नष्ट भैसकेको, प्रत्यक्षदर्शीहरूको मृत्यु भइसकेको वा उनीहरूको स्मृति धमिलो भइसकेको, बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूको सम्भावित अवस्था तथा स्थानको विषयमा जानकारी प्राप्त भए पनि शव उत्खनन (Exhumation) गर्ने, वैज्ञानिक परीक्षण गर्न आवश्यक 'डीएनए डाटा बैंक' (DNA Data Bank) र दक्ष फरेन्सिक विशेषज्ञहरूको नेपालमा अभाव छ। साक्षीहरू खुलेर बयान दिन वा प्रमाण उपलब्ध नहुँदा अनुसन्धान प्रभावित भएका छन्।

नेपालको संविधान, सर्वोच्च अदालतको नजीर तथा ICCPR लगायतका अन्तर्राष्ट्रिय दायित्व अनुरूप सत्य निरूपण, दोषीको जवाफदेहिता, पीडितमैत्री परिपूरण तथा प्रभावकारी अनुसन्धान प्रक्रियालाई तीव्रता दिन आवश्यक देखिन्छ। यसका साथै पीडित तथा साक्षी संरक्षण, विशेष अदालत गठनसम्बन्धी कानूनी व्यवस्था, तथा शिक्षा, स्वास्थ्य र सामाजिक सुरक्षासम्बन्धी परिपूरण कार्यक्रम प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन गर्न सकेमा संक्रमणकालीन न्याय प्रक्रियाले आफ्नो उद्देश्य प्राप्त गर्न सक्ने देखिन्छ।

३.१.५ विपद् र मानव अधिकार

विपद्का समयमा मानव अधिकारको संरक्षण राज्यको महत्वपूर्ण दायित्व हो। जीवन, खाद्य, स्वास्थ्य, आवास, पानी तथा सरसफाइका अधिकार विपद्पछिको पुनःस्थापनासँग प्रत्यक्ष सम्बन्धित हुन्छन्।

नेपालमा विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापन ऐन, २०७४ ले विपद् व्यवस्थापनका लागि संघ, प्रदेश तथा स्थानीय तहको जिम्मेवारी निर्धारण गरेको छ। यस ऐनले प्रभावित व्यक्तिलाई न्यूनतम राहत, आवास, स्वास्थ्य, खानेपानी तथा सरसफाइ उपलब्ध गराउने व्यवस्था गरेको छ।

विपद्का समयमा मानव अधिकारको संरक्षण राज्यको महत्वपूर्ण दायित्व हो भन्ने मूल भावनालाई आत्मसात गर्दै लुम्बिनी प्रदेशको वस्तुस्थितिलाई नियाल्दा यहाँका नागरिकहरू नियमित रूपमा प्राकृतिक तथा गैर-प्राकृतिक विपद्को चपेटामा परेर आधारभूत मानव अधिकारबाट वञ्चित हुनुपरेको तितो यथार्थ देखिन्छ। प्रदेशका ६ जिल्लाहरू पाल्पा, रूपन्देही, कपिलबस्तु, गुल्मी, नवलपरासी (बर्दघाट सुस्ता पश्चिम) र अर्घाखाँचीमा विपद्का सयौं घटनाहरू अभिलेखीकरण भएका छन्, जसले सिधै मानव अधिकारको उपभोगमा गम्भीर अवरोध सिर्जना गरेका छन्। PEOC Lumbini, लुम्विनी प्रदेशको विपद् तथ्याङ्क २०८३ जेठ मसान्तसम्म पाल्पामा सबैभन्दा बढी २८२ वटा विपद्का घटनाहरू घटेका छन् भने रूपन्देहीमा १८८, कपिलबस्तुमा १४३, गुल्मीमा १२७, नवलपरासी पश्चिममा ९२ र अर्घाखाँचीमा ६० वटा घटनाहरू दर्ता भएका छन्। यी घटनाहरूमा विशेष गरी आगलागी (२९० घटना), सर्पदंश (१८२ घटना), पानीमा डुबेर (११३ घटना) तथा पहिरो (८० घटना) जस्ता विपद्हरू मुख्य रहेका छन्। यी विपद्का कारण नागरिकहरूको जीवनको अधिकारमा ठूलो आघात पुगेको छ, जसको पुष्टि रूपन्देहीमा ५२ जना, कपिलबस्तुमा ४० जना, नवलपरासी पश्चिममा १९ जना, पाल्पामा १८ जना, गुल्मीमा १० जना र अर्घाखाँचीमा ५ जना गरी कुल १४४ जना नागरिकले ज्यान गुमाउनु परेको छ। यसरी विपद्को बखत राज्यको प्रभावकारी विपद् पूर्वतयारी र प्रतिकार्यको दायित्वमाथि गम्भीर प्रश्नचिह्न खडा गरेको छ।

विपद्पछिको पुनःस्थापनासँग प्रत्यक्ष सम्बन्धित खाद्य, स्वास्थ्य, आवास, पानी तथा सरसफाइ जस्ता आर्थिक तथा सामाजिक अधिकारहरूको अवस्था पनि निकै नाजुक बनेको देखिन्छ। तथ्याङ्क अनुसार विपद्का कारण पाल्पामा १६७ जना, रूपन्देहीमा ६३ जना, कपिलबस्तुमा ४६ जना, गुल्मीमा ४३ जना, नवलपरासी पश्चिममा २१ जना र अर्घाखाँचीमा ३० जना गरी ठूलो संख्यामा नागरिकहरू घाइते भएका छन्, जसले गर्दा उनीहरूको स्वास्थ्य सेवा प्राप्त गर्ने अधिकार प्रभावित भएको छ। त्यसैगरी, व्यक्तिगत घर पूर्ण रूपमा क्षति हुने सन्दर्भमा नवलपरासी पश्चिममा २६ वटा, गुल्मीमा १९ वटा, कपिलबस्तुमा १४ वटा, रूपन्देहीमा ८ वटा, पाल्पामा ३ वटा र अर्घाखाँचीमा २ वटा घरहरू पूर्ण

रूपमा ध्वस्त भएका छन्, जसका कारण कयौँ परिवारहरू विस्थापित भई उनीहरूको सुरक्षित आवासको अधिकार हनन भएको छ। नेपालमा विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापन ऐन, २०७४ ले प्रभावित व्यक्तिलाई न्यूनतम राहत, आवास, स्वास्थ्य, खानेपानी तथा सरसफाइ उपलब्ध गराउने जिम्मेवारी तिनै तहका सरकारलाई सुम्पिएको भए तापनि रूपन्देहीमा ४ करोड १ लाखभन्दा बढी र नवलपरासी पश्चिममा २ करोडभन्दा बढीको अनुमानित आर्थिक क्षतिले पुनःस्थापना कार्यलाई थप चुनौतीपूर्ण बनाएको छ। (श्रोतः PEOC Lumbini, लुम्बिनी प्रदेशको विपद् तथ्याङ्क) यस प्रकारको विनाशले विशेष गरी महिला, बालबालिका, ज्येष्ठ नागरिक र अपाङ्गता भएका व्यक्ति जस्ता सीमान्तकृत समुदायको शिक्षा तथा स्वास्थ्य सेवाको अधिकारलाई थप जोखिममा पारेको हुँदा, देशको कानुनी व्यवस्था र अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिबद्धता अनुरूप अबका दिनमा विपद् व्यवस्थापनमा अनिवार्य रूपमा मानव अधिकार आधारित दृष्टिकोण अपनाउनु र सोही बमोजिम तत्काल उद्धार तथा पुनःस्थापनाको ठोस कार्ययोजना लागू गर्नु अपरिहार्य देखिन्छ।

ICCPR अन्तर्गत आपतकालीन अवस्थामासमेत जीवनको अधिकार, यातनाविरुद्धको अधिकार लगायत केही अधिकारहरूबाट विचलन गर्न नपाइने व्यवस्था रहेको छ। त्यसैले विपद् व्यवस्थापनमा मानव अधिकार आधारित दृष्टिकोण अपनाउनु आवश्यक देखिन्छ।

३.१.६ प्रतिनिधि सभा सदस्य निर्वाचन २०८२ र मानव अधिकार

नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि (ICCPR) को धारा २५ ले प्रत्येक नागरिकलाई सार्वजनिक मामिलामा सहभागिता जनाउने, निर्वाचनमा मतदान गर्ने तथा निर्वाचित हुने अधिकार सुनिश्चित गरेको छ। नेपालको संविधानको धारा १७, १८, ४२ र ८४ लगायतका व्यवस्थाले समावेशी लोकतन्त्र, राजनीतिक सहभागिता तथा सार्वभौम मताधिकारको प्रत्याभूति गरेका छन्।

मानव अधिकारको संरक्षण एवं प्रर्वद्धनको लागि लोकतन्त्रिक सरकारको भूमिका महत्त्वपूर्ण हुन्छ। सरकार लोकतान्त्रिक रुपमा निर्माण हुनकोलागि सबैभन्दा पहिलो आवश्यक तत्त्व भनेको स्वच्छ, सक्षम एवं विश्वासयोग्य निर्वाचन हो। निर्वाचनको माध्यमवाट लोकतन्त्रको बास्तविक एवं सारभूत अभ्यास हुने र त्यसलाइ लोकतन्त्रको कशिमा नाप्ने उपकरण सरकारको मानवअधिकार प्रतिको संवेदनशीलता हो। निर्वाचनले मानवअधिकारलाइ दिगो बनाउन महत्त्वपूर्ण भुमिका खेल्दछ भने मानव अधिकारको अधिकतम अभ्यासले निर्वाचनको विश्वसनियता सुनिश्चित गर्दछ। नेपालमा भएका आवधिक निर्वाचनले नागरिकको मानवअधिकारको सम्मान, संरक्षण र प्रवर्द्धनमा महत्वपूर्ण योगदान पुर्‍याएको छ।

प्रतिनिधि सभा सदस्य निर्वाचन २०८२ लोकतान्त्रिक शासन व्यवस्थाको सुदृढीकरणका लागि महत्वपूर्ण अवसरको रूपमा रहेको थियो। निर्वाचनका क्रममा नागरिकको निर्वाचनका सबै प्रक्रियामा सहभागिताको

अधिकार तथा सूचनामा पहुँचको अधिकार सुनिश्चित गरेको छ। निर्वाचनको स्वतन्त्र, निष्पक्ष र विश्वसनीय सञ्चालन लोकतान्त्रिक समाजको प्रमुख आधार हो।

लुम्बिनी प्रदेशमा निर्वाचन अवधिभर राजनीतिक दलहरू, उम्मेदवारहरू तथा मतदाताहरूले संविधान तथा प्रचलित कानुनद्वारा सुनिश्चित राजनीतिक अधिकारको प्रयोग गरेका थिए। निर्वाचनका क्रममा महिला, दलित, आदिवासी जनजाति, मधेशी, मुस्लिम तथा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको सहभागिता वृद्धि भएतापनि निर्वाचित संरचनाहरूमा उनीहरूको प्रतिनिधित्व अझै सन्तोषजनक हुन सकेको छैन। यसअघि सम्पन्न स्थानीय तह निर्वाचन २०७९ मा महिलाको मतदानमा सहभागिता उल्लेखनीय भएतापनि प्रमुख पदमा निर्वाचित हुने महिलाको संख्या न्यून रहेको तथ्यले राजनीतिक प्रतिनिधित्वमा संरचनागत चुनौती विद्यमान रहेको देखाएको थियो।

निर्वाचनका क्रममा सामाजिक सञ्जालको प्रयोग, दुष्प्रचार (Disinformation), घृणात्मक अभिव्यक्ति तथा साइबर माध्यमबाट गरिने राजनीतिक प्रभावको विषय पनि मानव अधिकारसँग सम्बन्धित महत्वपूर्ण सवालको रूपमा देखापरेको छ।

निर्वाचन प्रक्रियामा हुने हिंसा, मतदातामा हुने डरत्रास, राजनीतिक दबाब तथा आर्थिक प्रभावलाई नियन्त्रण गर्न नसकिएमा नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार कमजोर हुने खतरा रहन्छ। लुम्बिनी प्रदेशमा लोकतान्त्रिक अभ्यासलाई थप सबल बनाउन निर्वाचन शिक्षा, समावेशी प्रतिनिधित्व, महिला सहभागिता तथा मानव अधिकार मैत्री निर्वाचन सम्बन्धी अनुगमनलाई प्रभावकारी बनाउन आवश्यक देखिन्छ।

निर्वाचनलाई स्वच्छ निष्पक्ष बनाउने प्रमुख आधार मतदाता नामावलीमा नाम समावेश गर्ने कुरा हो। आयोगको अनुगमनको क्रममा केही योग्य मतदाताहरुको समेत नाम छुटेको गुनासो रहेको पाइयो। मतदानस्थलहरुमा खटिएका कर्मचारीहरुले मतदानमा भाग लिन नपाउँदा उनीहरु राजनीतिक अधिकारबाट बञ्चितमा रहेको पाइयो। गुल्मी जिल्ला बाहेकका मतदानस्थलमा प्राथमिक स्वास्थ्य सामग्रीको उपलब्धता नरहेको देखियो। अशक्त तथा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरुका लागि Wheel Chair को व्यवस्था नरहेको देखियो। मानवअधिकार मैत्री निर्वाचनका लागि उल्लेखित कुराहरुमा सुधार हुन अपरिहार्य छ।

स्वच्छ र निष्पक्ष निर्वाचन मार्फत निर्माण भएको सरकारले मानवअधिकारको सम्मान, संरक्षण र परिपूर्ति हुने कार्यहरु गर्नुपर्दछ। निर्वाचित सरकारले नागरिक स्वतन्त्रता, संविधानवाद (स्वतन्त्र र निष्पक्ष न्यायपालिका, न्यायिक पूनरावलोकन, विधिको शासन, अल्पमतको कदर, सीमित सरकार, शक्ति पृथकिकरण नियन्त्रण र सन्तुलन पूर्ण प्रेश स्वतन्त्रता, जवाफदेहीता, मौलिक हक, मानवअधिकार, वालिग मताधिकार),लोकतान्त्रिक सरकारले मानवअधिकार प्रतिको दायित्व, आफ्नो नीति तथा कार्यक्रम,

बजेट, योजनामा जन अपेक्षा र भावना अनुरुपका कार्यक्रमहरु समावेश तथा कार्यान्वयनको सुनिश्चित्ता मार्फत गर्नुपर्दछ। यो विश्वविख्यात भनाइले "Power tends to corrupts, and absolute power corrupts absolutely" शक्तिको प्रयोग र मानव अधिकारको सम्मान तथा निर्वाचित सरकार लोकतान्त्रिक मूल्य र मान्यताको अवलम्वन, विधिको शासन परिपालना गर्दै अगाडि बढ्ने कुराको अपेक्षा गर्दछ।

३.१.७ भूमिहीन तथा अव्यवस्थित बसोबास गर्ने नागरिकहरूले गरेको आन्दोलन र मानव अधिकार

आवासको अधिकार, भूमि उपयोगको अधिकार तथा सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने अधिकार मानव अधिकारका महत्वपूर्ण आयामहरू हुन्। यद्यपि ICCPR प्रत्यक्ष रूपमा आवासको अधिकारमा केन्द्रित नभए पनि धारा १७ अन्तर्गत व्यक्तिको घर तथा निजी जीवनमा मनोमानी हस्तक्षेप गर्न नपाइने व्यवस्था गरिएको छ। यसका अतिरिक्त आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि (ICESCR) को धारा ११ ले पर्याप्त आवासको अधिकारलाई मान्यता दिएको छ।

भूमि समस्या समाधान आयोगको पछिल्लो तथ्याङ्क अनुसार नेपालमा १२ लाख ३ हजार ५१९ परिवार सुरक्षित आवास र जमिन विना बसोबास गरिरहेका छन्। प्रादेशिक रूपमा हेर्दा सबैभन्दा बढी भूमि समस्या लुम्बिनी प्रदेशमा छ, जहाँ ३ लाख २ हजार १ सय ३१ परिवार भूमिहीन र अव्यवस्थित बसोबासीका रूपमा दर्ता छन्। जिल्लागत रुपमा हेर्दा अर्घाखाँची जिल्लामा १५३ भूमिहीन दलित, १८२ भूमिहीन सुकुम्बासी र ३१५५ अव्यवस्थित बसोबासीको रुपमा सूचीकृत, कपिलवस्तु जिल्लामा २२८९ भूमिहीन दलित, ५४६९ भूमिहीन सुकुम्बासी र १८३४४ अव्यवस्थित बसोबासी (कृष्णनगर नगरपालिका, महाराजगन्ज नगरपालिका, मायादेवी गाउँपालिका र यसोधरा गाउँपालिका सूचीकृत नभएको), गुल्मी जिल्लामा ३१७ भूमिहीन दलित, २६८ भूमिहीन सुकुम्बासी र २३०४ अव्यवस्थित बसोबासी, नवलपरासी (ब.सु.प.) जिल्लामा १६०४ भूमिहीन दलित, २८१६ भूमिहीन सुकुम्बासी र १८१२० अव्यवस्थित बसोबासी, पाल्पा जिल्लामा ३०७ भूमिहीन दलित, ६४४ भूमिहीन सुकुम्बासी र ४९८८ अव्यवस्थित बसोबासी (पूर्वखोला गाउँपालिका, माथागढी गाउँपालिका र रम्भा गाउँपालिका सूचीकृत नभएको) तथा रुपन्देही जिल्लामा २९९७ भूमिहीन दलित, ६६६१ भूमिहीन सुकुम्बासी र ६७००० अव्यवस्थित बसोबासी (ओमसतिया गाउँपालिका, कोटहीमाई गाउँपालिका, मर्चवारी गाउँपालिका, रोहिणी गाउँपालिका, लुम्बिनी साँस्कृतिक नगरपालिका तथा सम्मरिमाई गाउँपालिका सूचिकृत नभएको) रहेका छन्। (श्रोतः भूमी समस्या समाधान आयोगको आ.व. २०८१/८२ को वार्षिक प्रतिवेदन, edited_kxrtrpe.pdf) लुम्बिनी प्रदेश भित्र पनि रुपन्देही, दाङ र बाँके जस्ता तराईका जिल्लाहरूमा अव्यवस्थित बसोबासी र सुकुम्वासीको संख्या अझ उच्च रहेको छ।

लुम्बिनी प्रदेशका भूमिहीन नागरिकको आर्थिक, सामाजिक तथा साँस्कृतिक अधिकार (ESCR) उपभोगको अवस्था सन्तोषजनक छैन। विकल्प विना चालिने बलपूर्वक विस्थापनका अभियानले उनीहरूको बासस्थान, रोजगारी र जीविकोपार्जन खोसेको छ। सामाजिक रूपमा, नदीकिनारका बस्तीमा बस्ने यी परिवारहरू स्वच्छ खानेपानी र आधुनिक सरसफाइ जस्ता आधारभूत पूर्वाधारबाट वञ्चित हुँदा महिला तथा बालबालिकाको स्वास्थ्य र शिक्षामा गम्भीर असर परेको छ (द काठमाडौं पोष्ट, मे १७, २०२६)। थातथलोबाट एक्कासी हटाइनु पर्दा उनीहरूको पुस्तौंदेखिको सामुदायिक पहिचान र सामाजिक सम्बन्ध समेत खण्डित हुन पुगेको छ। सरकारले भूमि समस्या समाधानका लागि बारम्बार समिति गठन गरे तापनि ठोस पुनर्स्थापना योजनाको अभावमा यी सीमान्तकृत नागरिकको सुरक्षित आवास र न्याय पाउने अधिकार अझै ओझेलमा परेको देखिन्छ।

लुम्बिनी प्रदेशका विभिन्न जिल्लाहरूमा भूमिहीन सुकुम्वासी, अव्यवस्थित बसोबासी तथा दलित समुदायहरूले जग्गा स्वामित्व, बसोबासको सुरक्षा तथा भूमि अधिकारको माग राख्दै समय-समयमा आन्दोलन गर्दै आएका छन्। सुकुम्वासी आन्दोलनका क्रममा नागरिकहरूले शान्तिपूर्ण भेला हुने, माग राख्ने तथा राज्यसँग संवाद गर्ने अधिकार माग गरेका हुन्छन्। ICCPR को धारा २१ अनुसार शान्तिपूर्ण भेला हुने अधिकार लोकतान्त्रिक समाजको आधारभूत अधिकार हो। यद्यपि आन्दोलन व्यवस्थापनका क्रममा बल प्रयोग, धरपकड, निषेधाज्ञा तथा जबरजस्ती हटाउने कार्य भएमा मानव अधिकारको प्रश्न उठ्ने गर्दछ।

संविधानको धारा ३७ ले प्रत्येक नागरिकलाई उपयुक्त आवासको हक सुनिश्चित गरेको छ। त्यसैले सुकुम्वासी तथा अव्यवस्थित बसोबासीको समस्या केवल भूमि प्रशासनको विषय मात्र नभई मानव अधिकारको विषय पनि हो। राज्यले भूमि वितरण, आवास व्यवस्थापन तथा पुनर्स्थापनाका कार्यक्रमहरूलाई पारदर्शी, समावेशी र अधिकारमुखी ढंगबाट कार्यान्वयन गर्न आवश्यक देखिन्छ।

भूमिहीन तथा अव्यवस्थित बसोबासको समस्या दीर्घकालीन सामाजिक तथा आर्थिक न्यायसँग सम्बन्धित विषय भएकाले मानव अधिकारको दृष्टिकोणबाट समाधान खोज्नु आवश्यक छ। विशेष गरी महिला, दलित, आदिवासी जनजाति तथा सीमान्तकृत समुदायको भूमि अधिकार सुनिश्चित गर्न नसकिएसम्म समानता तथा सामाजिक न्यायको संवैधानिक उद्देश्य पूर्ण रूपमा हासिल हुन सक्दैन।

३.२ आर्थिक सामाजिक तथा साँस्कृतिक अधिकार

आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकार भन्नाले प्रत्येक व्यक्तिलाई सम्मानपूर्वक, समानता र मर्यादासहित जीवनयापन गर्न आवश्यक रोजगारीको अवसर, उचित र समान पारिश्रमिक, सामाजिक सुरक्षा, शिक्षा, स्वास्थ्य सेवा, पर्याप्त खाद्य, आवास, स्वच्छ पानी, सांस्कृतिक जीवनमा सहभागी हुने तथा आफ्नो भाषा, धर्म र परम्पराको संरक्षण र अभ्यास गर्ने अधिकार समावेश हुन्छन्। यी अधिकारहरू United Nations द्वारा अपनाइएको **International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights (ICESCR)** लगायत अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार कानुनद्वारा मान्यता प्राप्त छन् र राज्यले उपलब्ध स्रोत र क्षमताअनुसार क्रमिक रूपमा सुनिश्चित गर्नुपर्ने दायित्व राख्दछ। संयुक्त राष्ट्रसङ्घको महासभाले सन् १९६६ डिसेम्बर १६ मा पारित गरी सन् १९७६ जनवरी ३ देखि अनुबन्ध लागू भएको हो। यो अनुबन्धलाई नेपालले सन १९९१ मे १४ मा अनुमोदन गरेको थियो। यस महासन्धिलाई सङक्षिप्त रुपमा ICESCR भन्ने गरिन्छ।

नेपालको संविधानले रोजगारी, श्रम, स्वास्थ्य, खाद्य, आवास, शिक्षा, सामाजिक सुरक्षा, उपभोक्ता अधिकार र स्वच्छ वातावरणसम्बन्धी अधिकारलाई मौलिक हकका रूपमा व्यवस्थित गरेको छ। यस आधारमा लुम्बिनी प्रदेशका सूचकहरू केही सुधारोन्मुख भए पनि कार्यक्षेत्रमा पर्ने ६(छ) वटा जिल्लाबीच र शहरी तथा दुर्गम समुदायबीच अधिकार उपभोगमा असमानता कायमै रहेको देख्न सकिन्छ। लुम्बिनी प्रदेशको दोस्रो आवधिक योजनामा, निरपेक्ष गरिबी २४.३५ प्रतिशत रहेको छ यो राष्ट्रिय औसत भन्दा ४ प्रतिशतले बढी हो, बहुआयामिक गरिबी १८.२ प्रतिशत छ यो राष्ट्रिय औसत भन्दा करिब १ प्रतिशतले बढी छ। मानव विकास सूचकाङ्क ०.५६३ र विद्युत् पहुँच ९८.५ प्रतिशत आ.व. ०८१/८२ मा रहेको तथ्यले विकासको आधार बनेको देखाए पनि गरिबी, रोजगारी, शिक्षा र स्वास्थ्यमा कमजोर समूह अझै पछाडि रहेको र यसमा अझै मेहनत गर्नुपर्ने विषयको पुष्टि गर्छ।

क्र.सं.	सूचक	दोस्रो आवधिक योजनाःअवस्था	दोस्रो आवधिक योजनाः लक्ष्य	सोह्रौं योजनाः राष्ट्रिय अवस्था	सोह्रौं योजनाः राष्ट्रिय लक्ष्य
१	निरपेक्ष गरिबी	२४.३५प्रतिशत	१५ प्रतिशत	२०.३ प्रतिशत	१२ प्रतिशत
२	बहुआयामिक गरिबी	१८.२ प्रतिशत		१७.४ प्रतिशत	
३	मानव विकास सूचकाङ्क	०.५६३	०.६१०	०.६०१	०.६५०
४	विद्युत् पहुँच	९८.५ प्रतिशत	१०० प्रतिशत	९६.७ प्रतिशत	१०० प्रतिशत

स्रोतःलुम्बिनी प्रदेशको दोस्रो आवधिक योजना र १६ औं योजना

लुम्बिनी प्रदेशको निरपेक्ष गरिबी राष्ट्रिय अवस्थाभन्दा बढी देखिन्छ। यसले प्रदेशमा आम्दानी, रोजगारी, उत्पादन, सामाजिक सुरक्षा र लक्षित गरिबी न्यूनीकरण कार्यक्रमलाई अझ प्रभावकारी बनाउनुपर्ने देखिन्छ। लुम्बिनी प्रदेशको बहुआयामिक गरिबी राष्ट्रिय औसतभन्दा केही बढी रहेको देखिन्छ जसले शिक्षा, स्वास्थ्य, पोषण, आवास, सरसफाइ, खानेपानी, ऊर्जा र जीवनस्तरमा अझै वञ्चिती रहेको र सुधार गर्नुपर्ने अवस्था देखिन्छ। कपिलवस्तु जिल्लाको कृष्णनगर नगरपालिकामा गरिबिको दर सवै भन्दा उच्च ६४.२३ प्रतिशत रहेको छ त्यस्तै कपिलवस्तु जिल्लाका महाराजगञ्ज नगरपालिका र बिजयनगर गाउँपालिकामा गरिबिको दर ५५ प्रतिशत भन्दा बढी रहेको देखिन्छ (आर्थिक सर्वेक्षेण २०८२/८३ लुम्बिनी प्रदेश)। लुम्बिनी प्रदेशको मानव विकास सूचकाङ्क राष्ट्रिय अवस्थाभन्दा कम छ। यसले शिक्षा, स्वास्थ्य, आय, सीप, रोजगारी र सामाजिक सुरक्षाका क्षेत्रमा प्रदेशले थप सुधार गर्नुपर्ने देखाएको छ।विद्युत् पहुँचमा लुम्बिनी प्रदेश राष्ट्रिय अवस्थाभन्दा अगाडि देखिन्छ। अब चुनौती केवल विद्युत् पुऱ्याउनु मात्र होइन, विद्युतलाई उत्पादन, उद्योग, कृषि आधुनिकीकरण, शिक्षा, स्वास्थ्य र रोजगारीसँग जोड्दै समृद्धिको यात्रामा अगाडी बढ्नु चुनौतीपूर्ण रहेको छ।

रुपन्देही जिल्ला लुम्बिनी प्रदेशको रोजगारी र श्रम अधिकारको दृष्टिले महत्वपूर्ण औद्योगिक क्षेत्र हो। बुटवल भैरहवा औद्योगिक करिडोरमा डेडिकेटेड तथा ट्रंकलाइन विद्युत महसुल विवादका कारण उद्योग बन्द हुँदा करिब २४ हजार कामदारको रोजगारी अन्योलमा परेको विषयले श्रम अधिकार, परिवारको आय, खाद्य सुरक्षा र बालबालिकाको शिक्षामा समान पहुँचको अधिकारमा असर परेको थियो। श्रम बजारमा निजी स्वास्थ्य संस्था, उद्योग, निर्माण, यातायात र सेवा क्षेत्रको ठूलो भूमिका रहेको तर न्यून पारिश्रमिक, असुरक्षित कार्य वातावरण, सामाजिक सुरक्षामा कमजोर पहुँच र श्रमिकको व्यवस्थित अभिलेख नहुनाले श्रमिकको अधिकार उपभोगलाई कमजोर बनाएको छ। लुम्बिनी प्रदेशको आर्थिक सर्वेक्षण २०८२/८३ मा राष्ट्रिय रोजगार प्रवर्धन कार्यक्रम अन्तर्गत ७९ हजार २२२ बेरोजगार सूचीकृत भएको तथ्यबाट आधारभूत रोजगारीबाट जनसङ्ख्याको एउट हिस्सा रोजगारीबाट बञ्चितीमा परेको देखिन्छ। यस्तो क्रियाशील जनसङ्ख्यालाई रोजगारीको सुनिश्चितता कायम गरी बेरोजगार यूवा जनशक्तिलाई आधारभूत रोजगार कार्यक्रममा समावेश गर्दै स्थानीय रोजगारी, सीप विकास र उद्यम प्रवर्द्धन गर्नु चुनौतीपूर्ण रहेको देखिन्छ।

३.२.१ रोजगारीको अधिकार

रोजगारीको अधिकार भन्नाले प्रत्येक व्यक्तिलाई आफ्नो सीप, दक्षता, क्षमता, र योग्यताअनुसार सम्मानजनक, सुरक्षित तथा भेदभावरहित रोजगारी प्राप्त गर्ने, उचित र समान कामका लागि समान पारिश्रमिक पाउने, सुरक्षित कार्य वातावरणमा काम गर्ने, सामूहिक सौदाबाजीको अधिकार र बेरोजगारीबाट संरक्षण पाउने अधिकारलाई जनाउँछ। नेपालको संविधान, २०७२ को धारा ३३ अन्तर्गत

व्यवस्थित गरिएको छ। International Labour Organization को श्रम मापदण्ड र International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights (ICESCR) को धारा ६ र ७ ले पनि रोजगारीको अधिकारलाई मानव अधिकारको रुपमा राखेका छन्।

सोह्रौं योजना (२०८१/८२-२०८५/८६) ले उत्पादनशील, मर्यादित र दिगो रोजगारी सिर्जना, सीप विकास, उद्यमशीलताको प्रवर्द्धन, युवा तथा महिलाको रोजगारीमा पहुँच विस्तार, वैदेशिक रोजगारीलाई सुरक्षित, व्यवस्थित र मर्यादित बनाउने तथा श्रम बजारलाई प्रतिस्पर्धी र समावेशी बनाउने लक्ष्यलाई प्राथमिकतामा राखेको छ। यसरी रोजगारीको अधिकार आर्थिक समृद्धि, सामाजिक न्याय र मानव मर्यादाको आधारभूत मानव अधिकारका रूपमा स्थापित गरिएको छ।

लुम्बिनी प्रदेशमा श्रमशक्ति सहभागिता दर (LFPR) कार्य-उमेर समूहको जनसंख्याको लगभग ३७.३ प्रतिशत श्रम बजारमा सक्रिय रहेका छन् भने जनसंख्याको ६२.७ प्रतिशत औपचारिक श्रम बजारभन्दा बाहिर रहेका छन्। जनसंख्याको ६०.३ प्रतिशत परम्परागत कृषि क्षेत्रमा, सेवा क्षेत्र (व्यापार तथा निर्माण आदि) मा ३६.२ प्रतिशत र उत्पादनमूलक औद्योगिक क्षेत्रमा सबैभन्दा न्यून अर्थात् मात्र ३.५ प्रतिशत जनशक्ति संलग्न छ। घरेलु, साना तथा लघु उद्योगका हिसाबले लुम्बिनी प्रदेश देशकै दोस्रो स्थानमा पर्दछ, जहाँ ८१,१६४ भन्दा बढी प्रतिष्ठानहरूले करिब ४,९३,६८६ रोजगारी सिर्जना गरेका छन्। यो प्रदेश देशकै ठूलो सिमेन्ट उत्पादन कोरिडोरका रूपमा रहेको छ। पुरुष भन्दा महिलाहरु आर्थिक रूपमा सक्रिय नरहेको तथ्याङ्कले दर्शाउँछ।

लुम्बिनी प्रदेशमा श्रमशक्तिको उत्पादकत्व र बजारको मागबीच ठूलो खाडल (Skill Mismatch) देखिन्छ। यो प्रदेश औद्योगिक करिडोर र सिमेन्ट उत्पादनको केन्द्र भएतापनि उत्पादनमूलक क्षेत्रले ३.५ प्रतिशत श्रमशक्तिलाई मात्र रोजगारी प्रदान गर्नुले यहाँका उद्योगहरू रोजगार-उन्मुख (Labor-intensive) नभई पूँजी र प्रविधि-उन्मुख (Capital-intensive) रहेको देखाँउछ।

वैदेशिक रोजगारीबाट प्राप्त हुने रेमिटयान्समाथिको उच्च निर्भरतालाई संकेत गर्दछ। महिलाहरूको ठूलो हिस्सा आर्थिक गतिविधि बाहिर हुनुको मुख्य कारण उनीहरू घरायसी श्रम र निर्वाहमुखी कृषिमा सिमित छन्। नेपाल सरकारको १६ औं आवधिक योजना (२०८१/८२-२०८५/८६) र लुम्बिनी प्रदेशको दोस्रो आवधिक योजनाले लिएको "उत्पादनशील रोजगारी सिर्जना" को लक्ष्य हासिल गर्न परम्परागत कृषिलाई आधुनिकीकरण गर्दै प्राविधिक तथा व्यावसायिक शिक्षा (CTEVT) मार्फत युवाहरूलाई बजार सुहाउँदो सीप दिनु आवश्यक देखिन्छ। (स्रोत: नेपाल राष्ट्र बैंकः लुम्बिनी प्रदेशको आर्थिक गतिविधि अध्ययन प्रतिवेदन, राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालय (NSO): नेपाल श्रमशक्ति सर्वेक्षण र गरिबीको अवस्था प्रतिवेदन,

लुम्बिनी प्रदेश सरकार, आर्थिक मामिला तथा योजना मन्त्रालयः प्रदेश आर्थिक सर्वेक्षण, लुम्बिनी प्रदेश योजना आयोगः प्रदेश स्रोत गुरुयोजना तथा दोस्रो आवधिक योजना)

३.२.२ शिक्षाको अधिकार

नेपालको संविधानको धारा ३१ ले प्रत्येक नागरिकलाई गुणस्तरीय, समावेशी, समान तथा भेदभावरहित शिक्षा प्राप्त गर्ने मौलिक अधिकार सुनिश्चित गरेको छ। प्रत्येक नागरिकलाई आधारभूत शिक्षामा पहुँचको अधिकार सुनिश्चित गरेको छ। प्रत्येक नागरिकलाई निःशुल्क तथा अनिवार्य आधारभूत शिक्षा, निःशुल्क माध्यमिक शिक्षा, अपाङ्गता भएका तथा आर्थिक रूपमा विपन्न नागरिकलाई कानुनबमोजिम निःशुल्क उच्च शिक्षा प्राप्त गर्ने अधिकार, मातृभाषामा शिक्षा प्राप्त गर्ने तथा आफ्नो भाषा र लिपिमा विद्यालय तथा शैक्षिक संस्था सञ्चालन गर्ने अधिकार सुनिश्चित गरिएको छ। शिक्षाको अधिकारले शिक्षालाई साक्षरता हासिल गर्ने माध्यम मात्र नभई व्यक्तित्व विकास, समान अवसर, सामाजिक न्याय, आर्थिक उन्नति तथा लोकतान्त्रिक समाज निर्माणको आधार मान्दछ।

राष्ट्रिय शिक्षा नीति, २०७६ ले नेपालको शिक्षा प्रणालीलाई आधुनिक, वैज्ञानिक, समावेशी, प्रतिस्पर्धी तथा रोजगारमुखी बनाउने उद्देश्य राखेको छ। यस नीतिले सबै नागरिकलाई समान र गुणस्तरीय शिक्षाको पहुँच सुनिश्चित गर्ने, प्रारम्भिक बालविकासदेखि उच्च शिक्षासम्म गुणस्तरीय शिक्षा प्रदान गर्ने, प्राविधिक तथा व्यावसायिक शिक्षाको विस्तार गर्ने, सूचना तथा सञ्चार प्रविधिमा आधारित शिक्षणलाई प्रवर्द्धन गर्ने तथा अनुसन्धान र नवप्रवर्तनलाई प्रोत्साहन गर्ने लक्ष्य लिएको छ। शिक्षकको पेशागत विकास, मातृभाषामा प्रारम्भिक शिक्षा, विद्यालय शिक्षा र श्रम बजारबीच सम्बन्ध स्थापना, सार्वजनिक विद्यालयको गुणस्तर सुधार तथा संघीय शासन प्रणालीअनुसार शिक्षा व्यवस्थापनलाई प्रभावकारी बनाउने विषयलाई पनि प्राथमिकता दिएको छ।

नेपालले अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि तथा घोषणापत्रहरू अनुमोदन गरी शिक्षा सबैको आधारभूत अधिकार भएको स्वीकार गरेको छ। मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र, १९४८ को धारा २६ ले प्रत्येक व्यक्तिलाई शिक्षा प्राप्त गर्ने अधिकार सुनिश्चित गरेको छ। बालअधिकारसम्बन्धी महासन्धि (CRC), १९८९ ले प्रत्येक बालबालिकालाई भेदभावरहित, गुणस्तरीय तथा सुरक्षित शिक्षाको अधिकार प्रदान गरेको छ। आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र (ICESCR), १९६६ ले सबै नागरिकका लागि शिक्षामा समान पहुँच सुनिश्चित गर्न जोड दिएको छ। महिलामाथि हुने सबै प्रकारका भेदभाव उन्मूलनसम्बन्धी महासन्धि (CEDAW), १९७९ ले महिला र पुरुषबीच शिक्षामा समान अवसर सुनिश्चित गर्न सदस्य राष्ट्रलाई बाध्य बनाएको छ। दिगो विकास लक्ष्य (SDGs) अन्तर्गत लक्ष्य नम्बर ४ (Quality Education) ले सन् २०३० सम्म सबैका लागि समावेशी, समान

तथा गुणस्तरीय शिक्षा सुनिश्चित गर्ने लक्ष्य निर्धारण गरेको छ। नेपालको शिक्षा नीति र योजनाहरू यस लक्ष्यसँग समन्वयमा अघि बढिरहेका छन्।

राष्ट्रिय जनगणना २०७८ अनुसार पाँच वर्ष वा सोभन्दा माथिको जनसंख्यामध्ये ७८.१ प्रतिशत साक्षर छन्, जुन राष्ट्रिय औसतभन्दा केही बढी हो। प्रदेशमा पुरुष साक्षरता ८५.२ प्रतिशत र महिला साक्षरता ७१.७ प्रतिशत रहेको छ। यसले महिला शिक्षामा सुधार भएको देखाए पनि लैङ्गिक अन्तर पूर्ण रूपमा हट्न नसकेको स्पष्ट हुन्छ। प्रदेशमा ४,२९८ सामुदायिक विद्यालय र १,१८९ संस्थागत विद्यालय सञ्चालनमा छन्। प्राथमिक तहमा झण्डै ९.८ लाख तथा माध्यमिक तहमा ३.१७ लाखभन्दा बढी विद्यार्थी अध्ययनरत छन्। प्रदेशमा नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालय, लुम्बिनी बौद्ध विश्वविद्यालय, लुम्बिनी प्राविधिक विश्वविद्यालय, राप्ती स्वास्थ्य विज्ञान प्रतिष्ठान लगायत उच्च शिक्षाका महत्वपूर्ण संस्थाहरू रहेका छन्। यसले प्रदेशलाई उच्च शिक्षाको प्रमुख केन्द्रका रूपमा विकास गर्न सहयोग पुर्‍याएको छ। जिल्लागत रूपमा पाल्पा (८३.७%), दाङ (८१.४%) र रुपन्देही (८१.२%) उच्च साक्षरता भएका जिल्लामध्ये पर्दछन्। पाल्पा, अर्घाखाँची, गुल्मी, प्युठान, दाङ, परासी, रुपन्देही, रोल्पा, बर्दिया तथा पूर्वी रुकुम पूर्ण साक्षर जिल्ला घोषणा भइसकेका छन्। यद्यपि प्रदेशका रोल्पा, रुकुम पूर्व, प्युठान तथा दुर्गम ग्रामीण क्षेत्रका विद्यालयहरूमा दक्ष शिक्षक, विज्ञान प्रयोगशाला, सूचना-प्रविधि, पुस्तकालय तथा गुणस्तरीय शिक्षण सामग्रीको अभाव अझै देखिन्छ। गरिबी, बालविवाह, बालश्रम, वैदेशिक रोजगारीका कारण विद्यालय छोड्ने समस्या पनि कायम छ।
शिक्षाको अधिकारमा शहरी र सीमावर्ती, दुर्गम पालिकाबीच स्पष्ट अन्तर विभिन्न तथ्य तथ्याङ्कका आधारमा देखिएको छ। आर्थिक सर्वेक्षणअनुसार बुटवल उपमहानगरपालिकाको साक्षरता ९१.३१ प्रतिशत, तानसेन नगरपालिकाको ८९.०५ प्रतिशत र तिलोत्तमा नगरपालिकाको ८८.०९ प्रतिशत रहेको छ। तर कपिलवस्तुको विजयनगर गाउँपालिकामा ६४.२५ प्रतिशत, कृष्णनगर नगरपालिकामा ६७.०१ प्रतिशत र पाल्पाको माथागढी गाउँपालिकामा ६३.७६ प्रतिशत साक्षरता रहेको तथ्यले सीमावर्ती, पहाडी, गरीब, दलित, मुस्लिम र अन्य सीमान्तकृत समुदायको शिक्षा पहुँच बसोबास रहेको स्थानमा शिक्षाको अवस्था सन्तोषजनक नभएको पाइन्छ। माध्यमिक शिक्षा परीक्षा कक्षा १० (SEE) को २०८२ को नतिजा अनुसार परीक्षामा सम्मिलित कुल ५ लाख ३० हजार विद्यार्थीमध्ये ६५.९८ प्रतिशत विद्यार्थी ग्रेडिङ हुँदा लुम्बिनी प्रदेशका ६१.३४ प्रतिशत विद्यार्थी ग्रेडिङ भएका छन्। जुन राष्ट्रिय तथ्याङ्क भन्दा करिब ४ प्रतिशत कम रहेको देखिन्छ। शिक्षाको अधिकारलाई विद्यालय भवन र भौतिक संरचना भर्नासम्म मात्र सिमित नगरिकन विद्यालयमा निरन्तर अर्थपुर्ण उपस्थिति, बालिकाको सुरक्षा, अपाङ्गता भएका बालबालिकाको सहज र समान पहुँच, छात्रवृत्ति, स्थानीय भाषिक,सांस्कृतिक समावेशीकरण र विद्यालय छाड्ने दरको आधारमा मूल्याङ्कन गर्दै शिक्षाको अधिकारका लागि स्थान विशेषको नीति अख्तियार गर्दै साक्षरता अभिवृद्धि गर्नु आवश्यक देखिन्छ।

लुम्बिनी प्रदेशले शिक्षा विस्तार, विद्यालय पहुँच, महिला साक्षरता तथा उच्च शिक्षाको विकासमा उल्लेखनीय प्रगति गरेको छ। प्रदेश सरकारले विद्यालय पूर्वाधार सुधार, छात्रवृत्ति, प्राविधिक शिक्षा विस्तार, डिजिटल शिक्षा तथा शिक्षक क्षमता विकासका कार्यक्रम सञ्चालन गरिरहेको छ। यसले शिक्षाको पहुँच विस्तारमा सकारात्मक प्रभाव पारेको छ। वर्तमान अवस्थामा शिक्षाको मुख्य चुनौती गुणस्तरीय शिक्षा हो। सामुदायिक र संस्थागत विद्यालयबीच सिकाइ उपलब्धिमा देखिएको अन्तर, ग्रामीण र शहरी क्षेत्रबीच पूर्वाधारको असमानता, सूचना-प्रविधिमा सीमित पहुँच, विषयगत शिक्षकको अभाव तथा अनुसन्धानमुखी शिक्षाको कमीले प्रदेशको शिक्षा प्रणालीलाई चुनौती दिइरहेको छ।

राष्ट्रिय शिक्षा नीति, संविधान तथा अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिबद्धताअनुसार लुम्बिनी प्रदेशले शिक्षामा समान अवसर, समावेशी शिक्षा, प्रविधिमैत्री शिक्षण, प्राविधिक तथा व्यावसायिक शिक्षा विस्तार र जीवनोपयोगी सीप विकासमा थप लगानी गर्न आवश्यक छ। विशेष गरी दुर्गम विद्यालयमा इन्टरनेट, स्मार्ट कक्षा, प्रयोगशाला, पुस्तकालय तथा दक्ष शिक्षकको व्यवस्थापनलाई प्राथमिकता दिनुपर्छ। साथै दलित, जनजाति, मुस्लिम, अपाङ्गता भएका तथा विपन्न वर्गका विद्यार्थीका लागि लक्षित छात्रवृत्ति, पोषण तथा विशेष सहयोग कार्यक्रमलाई प्रभावकारी बनाउनुपर्छ।

राष्ट्रिय जनगणना २०७८ ले नेपालको शिक्षा तथा साक्षरतामा उल्लेखनीय प्रगति भएको देखाएको छ। नेपालको संविधानले शिक्षालाई मौलिक अधिकारका रूपमा सुनिश्चित गरेको छ भने राष्ट्रिय शिक्षा नीति, २०७६ ले समावेशी, गुणस्तरीय, वैज्ञानिक, प्रविधिमैत्री तथा रोजगारमुखी शिक्षालाई प्राथमिकता दिएको छ। साथै मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र, बालअधिकार महासन्धि, CEDAW, ICESCR तथा दिगो विकास लक्ष्य-४ ले नेपाललाई सबैका लागि गुणस्तरीय शिक्षा सुनिश्चित गर्न अन्तर्राष्ट्रिय दायित्व प्रदान गरेका छन्।

लुम्बिनी प्रदेशले राष्ट्रिय औसतभन्दा उच्च साक्षरता दर, विद्यालयको व्यापक सञ्जाल तथा उच्च शिक्षाका संस्थाको विकासमार्फत उल्लेखनीय प्रगति गरेको छ। तथापि जिल्लागत असमानता, शिक्षाको गुणस्तर, डिजिटल विभाजन, दक्ष शिक्षकको अभाव तथा सीपमूलक शिक्षाको सीमितता अझै समाधान गर्नुपर्ने प्रमुख चुनौतीका रूपमा रहेका छन्। संविधान, राष्ट्रिय शिक्षा नीति र अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिबद्धताको प्रभावकारी कार्यान्वयन, पर्याप्त लगानी, आधुनिक प्रविधिको प्रयोग, शिक्षकको क्षमता अभिवृद्धि तथा समावेशी शिक्षा कार्यक्रमको प्रभावकारी कार्यान्वयनमार्फत लुम्बिनी प्रदेशलाई गुणस्तरीय, समतामूलक, प्रविधिमैत्री र प्रतिस्पर्धी शिक्षा प्रणाली भएको अग्रणी प्रदेशका रूपमा विकास गर्न सकिन्छ।

३.२.३ स्वास्थ्यको अधिकार

स्वास्थ्यको अधिकारलाई अन्तर्राष्ट्रिय तथा राष्ट्रिय कानुनी दस्तावेजहरूले मौलिक मानव अधिकारको रूपमा स्वीकार गरेका छन्। यसको कार्यान्वयन सुनिश्चित गर्ने दायित्व राज्यको हो। संयुक्त राष्ट्रसंघको आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकार समितिले सन् २००० मा जारी गरेको टिप्पणी नं १४ मा स्वास्थ्य अधिकारलाई चार आयाममा मूल्याङ्कन गर्ने मार्गदर्शन गरेको छ जसअनुसार उपलब्धता (Availability), पहुँच (Accessibility), स्वीकार्यता (Acceptability), र गुणस्तर (Quality) रहेका छन्। स्वास्थ्यको अधिकार राज्यको आधारभूत न्यूनतम दायित्व (Core Minimum Obligation) भित्र पर्ने भएकाले यसको कार्यान्वयनमा आर्थिक अवस्था वा स्रोतको अभाव असान्दर्भिक हुने भनी न्यायपालिकाले समेत स्पष्ट पारेको छ।

स्वास्थ्य सम्बन्धी हक संविधानको भाग ३ मौलिक हक र कर्तव्य अन्तर्गत धारा ३५ मा उल्लेख गरिएको छ। आधारभूत तथा आकस्मिक स्वास्थ्य सेवामा पहुँचको सन्दर्भमा नेपालको संविधानले प्रत्येक नागरिकलाई निःशुल्क आधारभूत स्वास्थ्य सेवा र आकस्मिक स्वास्थ्य सेवा पाउने मौलिक हकको सुनिश्चितता गरेको छ। जनस्वास्थ्य सेवा ऐन, २०७५ ले "प्रत्येक पालिकामा कम्तीमा एउटा स्वास्थ्य संस्था" भन्ने अवधारणाको व्यवस्था साथै खोप, मातृशिशु तथा बाल स्वास्थ्य, नसर्ने रोग, सरुवा रोग, मानसिक स्वास्थ्य लगायतका आधारभूत स्वास्थ्य सेवाहरू निःशुल्क उपलब्ध गराउने व्यवस्था गरेको छ। जनस्वास्थ्य सेवा नियमावली, २०७७ को नियम ४(२) अनुसार आधारभूत स्वास्थ्य सेवा केन्द्र र आधारभूत अस्पतालहरूले सामान्य आकस्मिक अवस्थाका लागि आवश्यक स्वास्थ्य सेवाहरू उपलब्ध गराउने व्यवस्था गरेको छ। अनुगमनको क्रममा अधिकांश पालिकाहरूमा आधारभूत स्वास्थ्य सेवाहरू (खोप, परिवार नियोजन, सुरक्षित मातृत्व) उपलब्ध भएता पनि प्रभाकारी रुपमा कार्यान्वयन नभएको देखिन्छ। अनुगमन गरिएका अधिकांश पालिकाहरूमा एक कित्सकसहितको प्राथमिक अस्पताल र ५ देखि १५ शैयाका आधारभूत अस्पताल नभएको र कतिपय स्थानमा अस्पताल निर्माण भएको तर सञ्चालनमा नआएको हुँदा जनस्वास्थ्य सेवा ऐन, २०७५ ले व्यवस्था गरे बमोजिमको "प्रत्येक पालिकामा कम्तीमा एउटा स्वास्थ्य संस्था" भन्ने अवधारणा व्यवहारमा कार्यन्वयन नभएको हुँदा नागरिकहरुले समयमै आवश्यक आधारभुत स्वास्थ्य सेवा प्राप्त गर्न पाउने अधिकारबाट वञ्चित भएको देखिन्छ।

विशेषज्ञ सेवाको उपलब्धता र रेफरल प्रणालीको सन्दर्भमा जनस्वास्थ्य सेवा ऐन, २०७५ को दफा ५(२) अनुसार प्रदेश सरकारले संघीय कानुनबमोजिम विशेषज्ञ सेवा उपलब्ध गराउनुपर्नेछ। साथै, दफा ६(१) ले स्वास्थ्य संस्थाले उपचार सम्भव नभएमा बिरामीलाई तुरुन्तै अन्यत्र रेफर गर्नुपर्ने व्यवस्था गरेको छ। अनुगमन गरिएका अधिकांश पालिकाहरूमा अपाङ्गता तथा मनोसामाजिक बिरामीका लागि

पुनर्स्थापना कार्यक्रम सञ्चालन नभएको र आङ खस्ने रोगको निःशुल्क शल्यक्रिया वा उपचार सेवाको अभाव रहेको देखिन्छ। विशेषज्ञ सेवा उपलब्ध गराउने संवैधानिक तथा कानुनी दायित्व भएता पनि प्रदेश तथा स्थानीय तहमा मानसिक स्वास्थ्य, पुनर्स्थापना र केही विशिष्टीकृत शल्यक्रिया सेवाहरूको अभावले नागरिकहरुलाई आवश्यक विशेषज्ञ सेवामा पहुँचबाट वञ्चित हुनु परेको देखिन्छ। साथै, रेफरल प्रणालीको कार्यन्वयन प्रभावकारी नरहेको देखिन्छ।

स्वास्थ्य जनशक्ति व्यवस्थापनको सन्दर्भमा नेपाल सरकारले नेपाल स्वास्थ्य क्षेत्र रणनीतिक योजना (२०७९/८०- २०८७/८८) ले दक्ष र सीपयुक्त स्वास्थ्य जनशक्तिको उत्पादन र परिचालनलाई स्वास्थ्य प्रणालीको दक्षता र उत्तरदायित्व अभिवृद्धि गर्ने उद्देश्य रहेकोमा अनुगमन गरिएका अधिकांश पालिकाहरूमा चिकित्सकको अभाव देखिन्छ। एक पालिका एक अस्पताल अभियान अन्तर्गत जिल्लाका विभिन्न स्थानीय तहमा भवन निर्माण सम्पन्न भए पनि सञ्चालन हुन सकेको छैन भने केहि स्थानीय तहमा अस्पताल निर्माण सम्पन्न नै भएको छैन। ग्रामीण नागरिकलाई सर्वसुलभ स्वास्थ्य सुविधा उपलब्ध गराउने उद्देश्यले निर्माण थालिएका ती अस्पताल सञ्चालनमा नआएको मुख्य आवश्यक जनशक्तिको उपलब्धता नहुनु देखिन्छ। दक्ष चिकित्सकहरूको अभावले नागरिकहरु आधारभुत स्वास्थ्य सेवा उपभोग गर्नबाट वञ्चित भएको देखिन्छ।

लुम्बिनी प्रदेश अन्तर्गत राप्ती प्रादेशिक अस्पताललाई २०० शय्यामा स्तरोन्नति गर्ने, प्रादेशिक आयुर्वेद अस्पताल बिजौरीमा विशेषज्ञ सेवा सञ्चालन तथा लुम्बिनी आयुर्वेद अस्पताल बुटवललाई विशेषज्ञ अस्पतालका रूपमा विकास गर्ने तथा भालुवाङ अस्पतालमा विशेषज्ञ तथा २४ सै घण्टा आकस्मिक सेवा सञ्चालन गर्ने प्राथमिकतामा राखेको छ। सबै जिल्ला अस्पतालहरूमा विशेषज्ञ सेवा उपलब्ध गराउने कार्यक्रम प्राथमिकताका साथ अगाडी वढाएको पाइन्छ। कपिलवस्तुस्थित प्रदेशस्तरीय सरुवा रोग अस्पतालको सञ्चालन तथा विकासका लागि पनि आवश्यक बजेटको व्यवस्था गरिएको छ।

स्वास्थ्य सेवाको गुणस्तर र पहुँच विस्तार गर्ने उद्देश्यले लुम्बिनी प्रादेशिक अस्पताल बुटवलमा करिब १२ करोड रुपैयाँको लागतमा एमआरआई सेवा सञ्चालनमा ल्याइएको छ। दैनिक १,५०० भन्दा बढी बिरामीले ओपिडी सेवा लिने र १,००० भन्दा बढी बिरामी भर्ना भएर उपचार गराउने यस अस्पतालमा बिरामीको चाप उच्च रहे पनि सेवा विस्तार र गुणस्तर सुधारका प्रयासलाई तीव्रता दिइएको छ। पछिल्लो एक वर्षमा अस्पतालले प्रसूति तथा बालरोग भवनमा ४ वटा अत्याधुनिक शल्यक्रिया कक्ष, १४ शय्याको Post-operative Ward तथा ८ शय्याको Recovery ward समेत सुविधा सम्पन्न अपरेसन थियटर सञ्चालनमा ल्याएको छ। साथै, ४५ शय्याको मेडिकल वार्डलाई विस्तार गरी ९० शय्याको संरचना निर्माण गरिएको छ। सेवा प्रवाहलाई थप प्रभावकारी बनाउन अनलाइन टिकट प्रणाली, डिजिटल भुक्तानी सुविधा, एसएमएसमार्फत प्रयोगशाला परीक्षणको रिपोर्ट प्राप्त गर्ने व्यवस्था तथा

स्वचालित सेवा मार्फत रिपोर्ट प्रिन्ट गर्ने सुविधा उपलब्ध गराइएको छ। भीड व्यवस्थापनका लागि ३५ टिकट काउन्टर तथा १० काउन्टरबाट एकैसाथ टिकटिङ र बिलिङ सेवा सञ्चालन गरिएको छ। (*Source: लुम्बिनी प्रदेश सरकारको आ.व.२०८२/८३ को बार्षिक बजेट बक्तव्य*)

लुम्बिनी प्रदेश सरकारले स्वास्थ्य क्षेत्रलाई प्राथमिकता दिँदै कुल रु. ५.६५ अर्ब (कुल बजेटको १५.१५ प्रतिशत) विनियोजन गरेको छ, जसअन्तर्गत लुम्बिनी प्रादेशिक अस्पताल तथा अन्य स्वास्थ्य संरचनाको पूर्वाधार विकासका लागि रु. २.१२ अर्ब छुट्याइएको छ। यसले स्वास्थ्य सेवाको पहुँच, गुणस्तर र पूर्वाधार सुदृढीकरणतर्फ राज्यको सकारात्मक पहल देखाए पनि ग्रामीण तथा दुर्गम क्षेत्रमा सेवा विस्तार, विशेषज्ञ सेवा उपलब्धता तथा आपतकालीन स्वास्थ्य सेवामा अझै असमानता कायम रहेको देखिन्छ। मातृ तथा शिशु स्वास्थ्य सुधार, दीर्घरोग व्यवस्थापन र आपतकालीन सेवाको विस्तारलाई प्राथमिकता दिइएको छ भने मातृ मृत्यु न्यूनीकरणका लागि उच्च जोखिमयुक्त गर्भवती महिलाको निःशुल्क प्रयोगशाला परीक्षणमा रु. ५३ लाख विनियोजन गरिएको छ, जसले स्वास्थ्य अधिकारको प्रत्याभूतिमा राज्यको दायित्वमुखी प्रयासलाई जनाउँछ। यद्यपि, सेवा वितरण प्रणाली, रेफरल व्यवस्थापन र औषधी आपूर्तिको निरन्तरता तथा प्रभावकारितामा चुनौतीहरू विद्यमान रहेका छन्। लुम्बिनी प्रादेशिक अस्पतालमा टेलिमेडिसिन सेवा, राप्ती प्रादेशिक अस्पताललाई २०० शय्यामा विस्तार, तथा मोबाइल मेडिकल भ्यान कार्यक्रममार्फत दुर्गम क्षेत्रमा विशेषज्ञ सेवा पुऱ्याउने पहलहरू स्वागतयोग्य भए पनि यस्ता सेवाहरूको संस्थागत स्थायित्व, पर्याप्त जनशक्ति र नियमित बजेट सुनिश्चितता आवश्यक देखिन्छ। साथै, हृदय शल्यक्रिया, मिर्गौला प्रत्यारोपण तथा क्यान्सर उपचारमा अनुदान, निःशुल्क रक्तसञ्चार सेवा, सिकल सेल एनिमिया, थालासेमिया र हेमोफिलियाजस्ता रोगसम्बन्धी लक्षित कार्यक्रमहरूले सीमान्तकृत समुदायको स्वास्थ्य अधिकारमा सकारात्मक प्रभाव पार्ने अपेक्षा गरिएको छ। तथापि, विशेषज्ञ सेवाको पहुँचमा भौगोलिक तथा आर्थिक असमानता, सर्पदंश उपचारमा औषधी अभाव, तथा स्वास्थ्य संस्थाहरूमा सेवा गुणस्तरमा एकरूपता नहुनुजस्ता समस्याहरूले स्वास्थ्य अधिकारको पूर्ण प्रत्याभूतिमा बाधा पुऱ्याइरहेका छन्। यस परिप्रेक्ष्यमा, प्रदेश सरकार, संघीय स्वास्थ्य निकाय तथा सम्बन्धित सेवा प्रदायक संस्थाहरूबीच प्रभावकारी समन्वय, उत्तरदायित्व प्रणालीको सुदृढीकरण तथा मानवअधिकारमा आधारित स्वास्थ्य सेवा प्रवाह सुनिश्चित गर्नु अपरिहार्य देखिन्छ, जसबाट मात्र नागरिकको स्वास्थ्य अधिकार, जीवनको अधिकार तथा मर्यादित जीवनयापनको अधिकारको प्रभावकारी संरक्षण सम्भव हुनेछ। (काठमाण्डौ पोष्ट, असार १७ २०८३)

समग्रमा, स्वास्थ्य क्षेत्रमा गरिएको पूर्वाधार विकास, विशेषज्ञ सेवा विस्तार, प्रविधिमैत्री सेवा प्रवाह तथा स्वास्थ्य संस्थाको स्तरोन्नतिले नागरिकको स्वास्थ्य सेवामा पहुँच बढाई स्वास्थ्य अधिकारको कार्यान्वयनलाई सुदृढ बनाएको छ। यद्यपि मातृ मृत्यु, पोषणसम्बन्धी समस्या, ग्रामीण क्षेत्रमा स्वास्थ्य सेवाको सीमित पहुँच तथा नसर्ने रोगहरूको बढ्दो भारजस्ता चुनौतीहरूको सम्बोधन गर्दै स्वास्थ्य

प्रणालीलाई थप समावेशी, गुणस्तरीय र पहुँचयोग्य बनाउनु आवश्यक छ। यसबाट नागरिकको स्वास्थ्य अधिकार, जीवनको अधिकार तथा मर्यादापूर्ण जीवनयापनसँग सम्बन्धित मानवअधिकारको संरक्षण र प्रवर्द्धनमा अझ प्रभावकारी योगदान पुग्ने अपेक्षा गरिएको छ।

लुम्बिनी प्रदेशको आर्थिक सर्वेक्षण २०८२/८३ को अनुसार आ.व. २०८२/८३ को बैशाख मसान्तसम्म लुम्बिनी प्रदेशमा पूर्ण खोप प्राप्त गर्ने बालबालिका ७२ प्रतिशत प्रोटोकल अनुसार चार पटक गर्भ जाँच गराउने महिला ६२ प्रतिशत त्यैगरी ६८ प्रतिशत महलाले दक्ष प्रसुतीकर्मीबाट प्रसुती सेवा प्राप्त गरेका छन्। लुम्बिनी प्रदेशमा ५ हजार ६ सय ३४ क्षयरोगका बिरामी ३६८ कुष्ठरोगका बिरामी २५८ एचआइभी संक्रमित २४० औंलोका बिरामी र २०२० डेंगुका बिरामी सङ्ख्या रहेका छन् भने अस्पतालबाट ४ लाख २८ हजार ४ सय ७० पटक बिरामीहरूलाई आकस्मिक सेवा प्रदान गरिएको छ। पाल्पाको पूर्वखोला गाउँपालिकामा एकीकृत घुम्ती सेवा शिविरमार्फत ५ हजार ४ सय ३ नागरिकले घरदैलोमा सेवा र ४४७ जनाले स्वास्थ्य सेवा प्राप्त गरेको अभ्यास स्थानीय तहको अधिकारमैत्री सेवा प्रवाहको उदाहरण हो। तर यस्तो अभ्यासलाई एकपटकको शिविरमा सीमित नगरी नियमित follow-up प्रणालीको रूपमा जोड्नुपर्ने आवश्यकता देखिन्छ भने अन्य स्थानीय तहले समेत यस्ता कार्यक्रम सञ्चालनमा ल्याई कार्यान्वन गर्नुपर्ने देखिन्छ।

औषधीको उपलब्धता र गुणस्तरको सन्दर्भमा अनुगमन गरिएका पालिकाहरूले सरकारले तोकेका ९८ प्रकारका औषधीहरू निःशुल्क उपलब्ध रहेतापनि समयमै औषधीको आपूर्ति नहुने तथा औषधीको भन्डारणमा समस्या देखिन्छ। निःशुल्क वितरण गरिने औषधीको गुणस्तरलाई नियमन गर्ने र गुणस्तर सुनिश्चित गर्ने सम्यन्त्र नरहेको देखिन्छ। यसर्थ, निःशुल्क औषधीको उपलब्धता रहेता पनि त्यसको गुणस्तर सुनिश्चित गर्ने सम्यन्त्र नरहेको हुँदा नागरिकको गुणस्तरीय औषधी प्राप्त गर्ने अधिकार सुनिश्चिततामा प्रतिकूल प्रभाव पारेको छ।

स्वास्थ्य क्षेत्र रणनीतिक योजना (२०७९/८०- २०८७/८८) ले स्वास्थ्य प्रणालीमा सुशासन, नेतृत्व र जवाफदेहीता अभिवृद्धि गर्न समुदायको सहभागिता, सामाजिक परीक्षण, सार्वजनिक सुनुवाइ, गुनासो सम्बोधन संयन्त्र र नैतिक आचरणमा सुधारलाई प्राथमिकता दिएको छ। अनुगमनको क्रममा पाल्पाको तानसेन, रुपन्देहीको ओमसतिया र कपिलवस्तुको बाणगंगा, नवलपरासी (ब.सु.प.) को रामग्रामजस्ता पालिकाहरूले गुनासो सम्बोधन संयन्त्रहरू (सामाजिक परीक्षण, सार्वजनिक सुनुवाइ, गुनासो पत्र) सञ्चालनमा रहेको देखिन्छ। अधिकांश पालिकामा स्वास्थ्य कोषको व्यवस्थापन नभएको हुँदा बजेटको उचित परिचालन हुन नसकेको देखिन्छ।

जनस्वास्थ्य सेवा ऐन, २०७५ को दफा ४७(१) ले महिला, बालबालिका, किशोरकिशोरी, दलितलगायतका लक्षित समूहका लागि विशेष सामाजिक स्वास्थ्य सुरक्षा कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्न स्थानीय तह र प्रदेश सरकारलाई जिम्मेवारी दिएको छ। अनुगमन गरिएका अधिकांश पालिकामा मातृ तथा बाल स्वास्थ्य सेवा र ज्येष्ठ नागरिक लक्षित कार्यक्रमहरू सञ्चालन भएको देखिन्छ। तर, किशोरकिशोरीमैत्री यौन तथा प्रजनन स्वास्थ्य कार्यक्रम तथा अपाङ्गता भएका र मनोसामाजिक बिरामीका लागि पुनर्स्थापना कार्यक्रमहरू सञ्चालन नरहेको हुँदा लक्षित समूहका नागरिकहरु विशेष सामाजिक स्वास्थ्य सुरक्षाबाट वञ्चित भएको देखिन्छ।

स्वास्थ्य क्षेत्र रणनीतिक योजनाले स्वास्थ्य सूचना प्रणाली प्रविधिमैत्री बनाउने व्यवस्था गरेकोमा अनुगमन गरिएका प्रायः पालिकाहरूले सेवा उपयोग र उपलब्धताको तथ्याङ्क राख्न DHIS2 र eLMIS प्रणाली प्रयोग गरेको तथा केहि पालिकामा बेसिक हेल्थ सर्भिस मनिटरिङ सिस्टम (BHSMS) प्रयोगमा नआएको देखिन्छ। प्रविधिमा आधारित सूचना प्रणालीको प्रयोग बढेको भएता पनि, केही पालिकाहरूमा अझै एकीकृत र व्यवस्थित अनुगमन प्रणालीको अभाव देखिन्छ।

आधारभूत स्वास्थ्य सेवाहरू सामान्यतया अधिकांश स्थानीय तहमा उपलब्ध र सन्तोषजनक रूपमा सञ्चालनमा रहेको छ। यसअन्तर्गत खोप सेवा, परिवार नियोजन, सुरक्षित मातृत्व कार्यक्रम, यौन तथा प्रजनन स्वास्थ्य अधिकार सम्बन्धी कानुनी सचेतना, बालरोग व्यवस्थापन, तथा निःशुल्क औषधी वितरण समावेश छन्। सबै पालिकामा ९३% देखि १००% बालबालिकाले पूर्ण खोप पाएको तथ्याङ्कले खोपमा प्रभावकारी पहुँच रहेको देखिन्छ। लैङ्गिक हिंसाविरुद्धको संरचित पहलस्वरूप सबै अनुगमन गरिएका जिल्लाका जिल्ला अस्पतालहरूमा एकद्वार सङ्कट व्यवस्थापन केन्द्र (OCMC) स्थापना भएको देखिन्छ। औषधी आपूर्ति व्यवस्थापन र तथ्याङ्क अनुगमनका लागि DHIS2 र eLMIS जस्ता डिजिटल प्रणालीको प्रयोगले सेवाको उपलब्धता कायम रहेको देखिन्छ।

ग्रामीण स्थानीय तहहरूमा ५-१५ शैयासहितका अस्पताल पूर्णरूपमा सञ्चालनमा नहुनु र चिकित्सकहरूको अभावले नागरिकको अधारभुत स्वास्थ्य सेवाको उपभोगमा असर परेको देखिन्छ। कतिपय स्थानमा अस्पतालको भवन निर्माण भएतापनि जनशक्ति नहुँदा सेवा सञ्चालन हुन नसकेको छ। साथै, अपाङ्गता भएका व्यक्ति तथा मानसिक रोगीहरूका लागि पुनःस्थापना कार्यक्रमको अभाव र पाठघर खस्ने रोग (Uterine Prolapse) को निःशुल्क शल्यक्रिया उपचार अधिकांश स्थानीय तहमा उपलब्ध नहुनाले संवैधानिक स्वास्थ्य अधिकारको पूर्ण रुपमा कार्यान्वयन नभएको देखिन्छ।

त्यस्तै, शहरी क्षेत्रमा सेवा अपेक्षाकृत राम्रो भएता पनि ग्रामीण क्षेत्रमा पहुँच र गुणस्तर दुवै न्यून रहेको हुँदा पालिका-पालिका बीच सेवाको असमानता देखिन्छ। नागरिकहरू अझै पनि उच्च व्यक्तिगत खर्च

(out-of-pocket expenditure) मार्फत उपचार लिन बाध्य देखिन्छ। अधिकांश पालिकाहरुले आफ्नो कुल बजेटको केवल १% मात्र स्वास्थ्य क्षेत्रमा विनियोजन गर्ने, स्वास्थ्य कोषको व्यवस्था नगर्ने वा पारदर्शी सूचना प्रवाह नहुने अवस्थाले वित्तीय व्यवस्थापनमा गम्भीर समस्या देखिन्छ। साथै, निःशुल्क औषधी पूर्ण रूपमा उपलब्ध नहुनु, स्थानीयस्तरमा उत्पादन हुने औषधीको गुणस्तर सुनिश्चित नहुनु, तथा पोषणयुक्त खाद्य मानक स्थापित नहुनु जस्ता प्रमुख समस्याहरु देखिन्छन।

समग्रमा, लुम्बिनी प्रदेशमा स्वास्थ्य अधिकारको सुनिश्चितताका लागि आधारभूत स्वास्थ्य सेवाको पहुँच, मातृशिशु तथा बाल स्वास्थ्य, खोप र परिवार नियोजनका क्षेत्रमा सकारात्मक प्रगति भएता पनि, आधारभूत अस्पताल, विशेषज्ञ सेवा (विशेष गरी मानसिक स्वास्थ्य र पुनर्स्थापना), दक्ष जनशक्ति, औषधीको पूर्ण उपलब्धता तथा गुणस्तर, वित्तीय लगानी र सुशासन जस्ता महत्त्वपूर्ण पक्षहरू प्रभावकारी रुपमा कार्यन्वयन नभएको देखिन्छ। अतः राज्यले आधारभूत स्वास्थ्य सेवाको पहुँच विस्तार गरेतापनि, गुणस्तरीय, समावेशी र विशेषज्ञ सेवाहरूको उपलब्धता सुनिश्चित गर्न तथा स्वास्थ्य क्षेत्रमा स्रोतको पर्याप्त विनियोजन र प्रभावकारी व्यवस्थापनका लागि आवस्यक कार्य गर्न र स्वास्थ्य अधिकारको पूर्ण उपभोगको प्रत्याभूति गर्न AAAQ सूचकहरू र 'सम्मान, संरक्षण, परिपूर्ति' (Respect, Protect, Fulfill) दायित्वको पूर्ण कार्यान्वयनमा जोड दिन तथा देखिएका कमीहरूलाई तत्काल सम्बोधन गर्न आवश्यक देखिन्छ।

३.२.४ खाद्यको अधिकार

स्वस्थ र सक्रिय जीवनयापनको लागि खाद्यान्न अपरिहार्य हुन्छ। खाद्य अधिकार जीवनको अधिकार र स्वास्थ्यको अधिकारसँग समेत जोडिएको हुन्छ। स्वस्थ जीवन भएमात्र अन्य अधिकारहरूको उपयोग सम्भव हुन्छ। संयुक्त राष्ट्रसङ्घको विश्वव्यापी घोषणापत्र, १९४८ को धारा २५ ले प्रत्येक व्यक्तिलाई आफ्नो र आफ्नो परिवारको स्वास्थ्य र कल्याणको लागि खाद्यान्नको अधिकारलाई संरक्षित गरेको छ। आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि, १९६६ को धारा ११ ले प्रत्येक व्यक्ति र परिवारको लागि पर्याप्त भोजन, लुगा र आवासको अधिकारमा जोड दिएको छ भने भोकबाट मुक्त हुने अधिकारलाई प्रत्येक व्यक्तिको मौलिक अधिकारको रूपमा संरक्षित गरेको छ। बालअधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि, १९८९ को धारा २४ र २७ मा बालबालिकालाई पर्याप्त खाद्यान्न र पोषणको व्यवस्था गरिनुपर्ने उल्लेख छ। नेपालको संविधानको धारा ३६ ले खाद्य सुरक्षा र खाद्य संप्रभुतालाई मौलिक हकको रूपमा संरक्षण गरेको छ। खाद्यको हकलाई कार्यान्वयन गर्न खाद्य अधिकार तथा खाद्य सम्प्रभुता सम्बन्धी ऐन, २०७५ कार्यान्वयनमा रहेको छ।

खाद्य अधिकार तथा खाद्य सम्प्रभुतासम्बन्धी ऐन, २०७५ ले नागरिकलाई खाद्य असुरक्षाबाट संरक्षण पाउने, बिनाभेदभाव पर्याप्त, पोषणयुक्त तथा गुणस्तरीय खाद्यमा पहुँच हुने, भोकबाट मुक्त हुने, खाद्यको अभावमा जीवन जोखिममा हुने अवस्थाबाट सुरक्षित हुने अधिकारलाई सुनिश्चित गरेको छ। हालसम्मको अवस्था विश्लेषण गर्दा नेपालमा खाद्य संकट र भोकमरीको अवस्था रहेको देखिँदैन। सन् २०२३ को विश्व भोकमरी सूचकाङ्क (Global Hunger Index- २०२६मा नेपाल १२३ देशमध्ये १४.८ अंक सहित ७२ औं स्थानमा रहेको छ।यो अंकले मध्यमस्तरको भोकमरीको अवस्थाको जोखिम दर्शाउँछ। विश्व भोकमरीको सूचकाङ्कमा नेपाल दक्षिण एसियामा नै श्रीलंकापछि दोश्रो देशको रूपमा सूचिकृत भएको देखिन्छ। नेपालको कृषि उत्पादन र उत्पादकत्वको तुलनात्मक अध्ययन गर्दा अझै नेपाल खाद्यान्नमा आत्मनिर्भर हुन सकेको अवस्था छैन। सरकारी निकायहरूको तथ्य र तथ्याङ्कहरूकै आधारमा पनि नेपालमा नागरिकहरूको खाद्यान्नको अधिकार सुरक्षित रहेको मान्न सकिने अवस्था देखिँदैन। नेपालको कृषि क्षेत्रमा आबद्ध जनसङ्ख्या घट्दो क्रममा रहेको छ। सन् २०१८ मा भएको श्रमशक्ति सर्वेक्षण अनुसार कृषि क्षेत्रमा आबद्ध जनसङ्ख्या ६०.४ प्रतिशत रहेकोमा सन् २०२१ को श्रमशक्ति सर्वेक्षण अनुसार ५०.४ प्रतिशतमा झरेको देखिन्छ। राष्ट्रिय जनगणना २०७८ अनुसार नेपालमा कृषिमा आधारित जनसङ्ख्या ५०.१ प्रतिशत रहेको देखिन्छ। २०७८ सालमा सम्पन्न सातौं राष्ट्रिय कृषि गणनाले भने कृषि कार्यमा संलग्न परिवारको अनुपात ६२.० प्रतिशत देखाएको छ। यसले गर्दा कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा कृषि क्षेत्रको योगदानसमेत घट्दो क्रममा रहेको छ। आ.व. २०८२/८३ मा २४ प्रतिशत रहेको छ। नेपालमा आफ्नै कृषि उत्पादनबाट वर्षभर खान पुग्ने कृषक परिवारको सङ्ख्या ४५ प्रतिशत रहेको छ। कृषि क्षेत्रबाट आशातीत उपलब्धी नहुँदा नागरिकको कृषि पेशाप्रतिको आकर्षण घटदो क्रममा रहेको छ। वैदेशिक रोजगारी र अन्य क्षेत्रमा नागरिकहरूको आकर्षणको कारण हिमाली र पहाडी क्षेत्रका धेरैजसो जमिनहरू बाँझो हुन थालेका छन्। कृषि क्षेत्रप्रति नागरिकहरूको आकर्षण अभिवृद्धि गर्नको लागि नेपाल सरकारले कृषि बिमा शुल्कमा ८० प्रतिशत अनुदान दिने व्यवस्था गरेको छ। आर्थिक वर्ष २०८२/८३ को फाल्गुन मसान्त सम्म ३ लाख ५९ हजार बाली पशुपन्छी तथा मत्स्य बिमालेख जारी भएको छ। कृषि क्षेत्रको उत्पादन र उत्पादकत्व वृद्धि गर्नको लागि कृषि अनुदान दिँइदै आए पनि अपेक्षाकृत रूपमा कृषि क्षेत्रको उत्पादन र उत्पादकत्व वृद्धि हुन सकेको छैन।

स्वदेशमा उत्पादन कम भएको कारण नागरिकहरूका लागि आवश्यक पर्ने खाद्यान्न ठूलो परिमाणमा छिमेकी भारतबाट आयातित भइरहेको अवस्था छ। खाद्यान्न बाहेक फलफूल र तरकारीहरूमा समेत नेपाल आत्मनिर्भर हुन सकेको छैन। नेपालमा उन्नत र वैज्ञानिक कृषि प्रणाली अवलम्बन गर्न नसक्दा धेरै मेहनत र खर्च गरेर पनि अपेक्षित उत्पादन हुन सकेको छैन। भारतबाट नेपाल भित्रिने खाद्यान्न,

फलफूल र तरकारीको प्रभावकारी गुणस्तर जाँच हुन नसक्दा नेपाली उपभोक्ताहरू अखाद्य र बिषादियुक्त वस्तुहरूको सेवन गर्न बाध्य छन्। नागरिकको गुणस्तरीय खाद्य सुनिश्चिता एवं स्वास्थ्य र जीवनसँग प्रत्यक्ष सरोकार राख्ने विषयमा सरकार जिम्मेवारी बिमुख हुन मिल्दैन।

खाद्य अधिकार तथा खाद्य सम्प्रभुता सम्बन्धी ऐन, २०७५ अनुसार प्रत्येक किसान तथा खाद्य उत्पादकले पहिचान र सम्मान पाउने, कृषि कार्यका लागि आवश्यक स्रोत र साधन, स्थानीय बीउबिजन, प्रविधि औजारमा पहुँच हुने, खाद्य सञ्चितिको व्यवस्था गर्नुपर्ने लगायतका खाद्य संप्प्रुभता सम्बन्धी कार्यमा भने केही प्रगति देखिएको छ। विशेष गरी कृषि ज्ञानकेन्द्र र स्थानीय तहहरूमार्फत कृषिको सुधारको लागि विभिन्न कार्यक्रमहरू सञ्चालनमा आएका छन। कानुन बमोजिम स्थानीय तहले खाद्य जोखिम रहेका घरपरिवारको विवरण अद्यावधिक गरी खाद्य सहायता परिचयपत्र वितरण गर्ने र लक्षित घरपरिवारलाई सहुलियत मूल्यमा वा निःशुल्क खाद्य सहायता उपलब्ध गराउनुपर्ने व्यवस्था भए पनि यसको कार्यान्वयन हुन सकेको छैन।

कृषिको लागि आवश्यक पर्ने मल समयमै उपलब्ध हुन सकेको छैन। आकासे वर्षाको भरमा रहेको सिँचाई र जलवायु परिर्वतनका कारण समयमा वर्षा नहुँदा तथा वाली भित्राउने समयमा पानी पर्दा कृषि उत्पादकत्व घट्ने गरेको छ। मुलुकलाई खाद्यान्नमा आत्मनिर्भर बनाउन कृषि, सिंचाई, वाणिज्यलगायतका क्षेत्रगत नीतिको समयानुकूल परिमार्जन गरी सोको प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्न जरुरी देखिन्छ।

३.२.५ उपभोक्ताको अधिकार

उपभोक्ताको अधिकार वस्तु खरिद गर्ने व्यक्तिको अधिकार मात्र होइन स्वास्थ्य, खाद्य सुरक्षा, सूचना, गुणस्तर, सुरक्षित सेवा, आर्थिक न्याय र राज्यको नियमन क्षमतासँग जोडिएको विषय हो मानव अधिकार। खाद्य वस्तु, कृषि सामग्री, औषधी, स्वास्थ्य सेवा, यातायात, निर्माण सामग्री, डिजिटल सेवा, सहकरी तथा वित्तीय सेवा, होटल पर्यटन सेवा र सार्वजनिक सेवा उपभोक्ता अधिकारका क्षेत्रहरू हुन्। संविधानले उपभोक्ताको हकलाई मौलिक हकका रूपमा व्यवस्था गरेको छ र उपभोक्ता संरक्षण ऐन, २०७५ ले गुणस्तरीय वस्तु तथा सेवा, प्रतिस्पर्धी मूल्य, सही सूचना, अनुचित व्यापारिक क्रियाकलापविरुद्ध उपचार र क्षतिपूर्तिको अधिकार समेत प्रदान गर्दछ। मिति २०८१ चैत्र २ गते सर्वोच्च अदालतको फैसलाको आधारमा उपभोक्ता अदालत गठन भएको छ। उपभोक्ता अदालत स्थापना भएको पहिलो आर्थिक वर्ष २०८१/८२ मा १७ वटा मुद्दा दर्ता भएकोमा चालु आर्थिक वर्ष २०८२/०८३ को फागुन मसान्तसम्म २४ वटा मुद्दा दर्ता भएका छन्। यससँगै उपभोक्ता अदालतमा दर्ता भएका कुल मुद्दाको संख्या ४१ पुगेको छ। प्राप्त उजुरीहरूमध्ये २१ वटा मुद्दाको फरछ्यौट भइसकेको छ भने २० वटा मुद्दा विचाराधिन रहेका छन्।

मध्यपूर्वी एशियमा जारि युद्धका कारण भएको इन्धनको मूल्य वृद्धिको असर उपभोक्ताको चुलो चुलो मा पुगि सकेको छ भने इन्धनमा भएको मूल्य वृद्धि र इन्धन अभावका कारण उपभोक्ताहरू प्रभावित बनेका छन्।

रुपन्देही जिल्ला ठूलो व्यापारिक क्षेत्र नेपालको सवैभन्दा वढी उद्योग रहेको क्षेत्र भएको वैदेशिक व्यापार, अस्पताल, प्रयोगशाला, फार्मेसी, यातायात, होटल, शिक्षा सेवा र वित्तीय सेवाका कारण उपभोक्ता जोखिम बढी भएको जिल्लाको रूपमा समेत लिन सकिन्छ। स्वास्थ्य सेवा शुल्क, प्रयोगशाला परीक्षण, औषधी मूल्य, स्वास्थ्य बीमा लागू हुने वा नहुने अवस्था, उपचार खर्चको पूर्व जानकारी र गुनासो सुनुवाइ उपभोक्ता अधिकारसँग जोडिएका विषयहरू हुन। उद्योग बन्द हुँदा वस्तु तथा सेवाको आपूर्ति, मूल्य स्थिरता र श्रमिक परिवारको उपभोग क्षमता प्रभावित हुन सक्दछ। २०८२ श्रावण र कात्तिक महिनामा कपिलवस्तु जिल्लामा अनुदानको DAP मल लुकाएर कालोबजारी भएको विषयसँग सम्बन्धित प्रकाशित समाचारहरूका आधारमा यो विषय उपभोक्ता अधिकारको गम्भीर उदाहरण हो। मल किसानका लागि उत्पादनको आधार भएकाले समयमै मल नपाउँदा लागत, उत्पादन, ऋण र खाद्य सुरक्षामा असर पर्दछ। सीमावर्ती बजारमा गुणस्तरहीन खाद्य, अवैध औषधी, बिल विजक बिनाका सामान, नक्कली वस्तु, नापतौल ठगी र कृत्रिम अभाव सिर्जना हुने जोखिम समेत रहन्छ।

स्थानीय तहले बजार अनुगमनलाई सदरमुकाममा मात्र सीमित नगरी ग्रामीण बजार, औषधी पसल, होटल, खाद्य वस्तु, कृषि सामग्री र यातायात सेवामा विस्तार गर्नु आवश्यक छ। वैदेशिक रोजगारीमा जाने नागरिक म्यानपावर, एजेन्ट, मेडिकल, तालिम र वित्तीय सेवाका उपभोक्ता भएकाले गलत सूचना, बढी शुल्क र ठगी नियन्त्रणका लागि राज्यले विशेष व्यवस्था थर्दै उपभोक्ता अधिकार कार्यान्वयनका लागि संघीय विभाग, प्रदेश सरकार, जिल्ला प्रशासन, प्रहरी, स्थानीय तह, खाद्य प्रविधि,औषधी,नापतौल निकाय, वाणिज्य कार्यालय, उपभोक्ता संस्था र सञ्चारमाध्यमबीच संयुक्त अनुगमन आवश्यक देखिन्छ।

चाडपर्वका बेला मात्र बजार अनुगमन गरेर पर्याप्त हुँदैन। प्रत्येक स्थानीय तहले उपभोक्ता हित संरक्षण समिति सक्रिय गर्ने, उजुरी हेल्पलाइन राख्ने, अनुगमन प्रतिवेदन सार्वजनिक गर्ने, मूल्य सूची र बिल अनिवार्य गर्ने, डिजिटल ठगीबारे सचेतना चलाउने र दोषीमाथि कारबाही सिफारिस गर्ने व्यवस्था गर्नुपर्छ। उपभोक्ता अधिकारलाई सार्वजनिक सेवा प्रवाहसँग जोडेर हेर्दा नागरिकले स्वास्थ्य चौकी, वडा कार्यालय, नापी, मालपोत, विद्युत्, खानेपानी, बैंक, यातायात, विद्यालय, अस्पताल र डिजिटल सेवाबाट समयमै, तोकिएको शुल्कमा, सम्मानपूर्वक र गुणस्तरीय सेवा प्राप्त गर्ने अधिकार राखेको हुन्छ। सेवामा ढिलाई, दलाल, घुस, जानकारी नदिने प्रवृत्ति, पहुँचवालालाई प्राथमिकता र गुनासो नसुन्ने अवस्था उपभोक्ता अधिकारको उल्लङ्घन हो।

औषधी र स्वास्थ्य सेवामा उपभोक्ता जोखिम बढी हुने भएकाले बिरामी अवस्थामा नागरिकले वस्तु तथा सेवा छनौट गर्न सक्ने क्षमता कमजोर हुने अस्पतालले उपचार खर्च, परीक्षणको कारण, औषधीको विकल्प, बीमा लागू हुने वा नहुने अवस्था, रेफरल प्रणाली र गुनासो गर्ने स्थान एकीन गरी उपभोक्ताको अधिकार सुरक्षित गर्नुपर्दछ। बुटवल स्थित एक निजी फार्मेसी संस्थामा भएको गर्भपतनको अवस्थामा उपभोक्ता कसरी अनजानमा फस्न पुग्दछन भन्ने उदाहरणको रूपमा हेर्न सकिन्छ। फार्मेसीमा म्याद गुज्रेको औषधी, बढी मूल्य, चिकित्सकको Prescription बाहिर औषधी, वा अवैध औषधी भए जीवन र स्वास्थ्यमा प्रत्यक्ष असर गर्ने जोखिम हुने हुदाँ स्थानीय तह र औषधी व्यवस्था निकायले संयुक्त रूपमा औषधी पसल र स्वास्थ्य सेवाको नियमित अनुगमन गर्दै उपभोक्ता अधिकारको संरक्षण गर्नु आवश्यक देखिन्छ।

वीउ, मल, विषादी, उपकरण, पशु औषधी र कृषि सेवा गुणस्तरीय नहुँदा किसानको उत्पादन र आय प्रभावित हुन्छ। मिति २०८२ श्रावण र कात्तिक महिनामा भएको कपिलवस्तुमा मल कालोबजारीको घटनाले अनुदान वितरण प्रणाली, सहकारी तथा डिलर, गोदाम, ढुवानी र वास्तविक किसान पहिचानमा कमजोरी देखाएको छ। डिजिटल उपभोक्ता संरक्षण भविष्यको प्राथमिकता विषय हुन सक्दछ। अनलाइन किनमेल, मोबाइल बैंकिङ, डिजिटल वालेट, महिला तथा बालबालिकाहरुलाई सामाजिक सञ्जाल मार्फत साइबर बुलिङ्ग, पिसिङ्ग स्क्याम, वैदेशिक रोजगारी विज्ञापन र अनलाइन ऋण/लटरी ठगीले नागरिकलाई आर्थिक तथा मानसिक क्षति पुऱ्याएको छ भने धेरै उपभोक्ता ठगीमा परेको विषय नेपाल प्रहरीमा उजुरी परेको तथ्याङ्कले देखाएको छ। विद्यालय, सहकारी, बैंक, स्थानीय तह र प्रहरीको समन्वयमा डिजिटल साक्षरता, सुरक्षित कारोबार, प्रमाण सुरक्षित गर्ने तरिका र उजुरी प्रक्रिया जनस्तरसम्म पुऱ्याउदै उपभोक्ताको अधिकारको संरक्षण गर्नु जरूरी छ।

३.२.६ खानेपानी तथा सरसफाई

खानेपानी र सरसफाइको विषयमा शहरी र ग्रामीण क्षेत्रका विचमा अन्तर देखिन्छ। रुपन्देही र बुटवल-भैरहवा क्षेत्रका केही स्थानीय तहमा सेवा पहुँच तुलनात्मक रूपमा सहज भए पनि नवलपरासी(बर्दघाट सुस्ता पश्चिम)का बाढी,डुबान प्रभावित बस्ती, कपिलवस्तुका सीमावर्ती गाउँ, पाल्पा-गुल्मी-अर्घाखाँचीका पहाडी वडामा मुहान संरक्षण, पाइपलाइन मर्मत, सुरक्षित धारा, सरसफाइ र ढल व्यवस्थापन व्यवस्थित हुन सकेको देखिदैन। पानी लिन घण्टौं टाढा जानुपर्ने वा मौसमी रूपमा मुहान सुक्ने अवस्थाले महिलाको श्रम, बालबालिकाको विद्यालय उपस्थिति र घरपरिवारको स्वास्थ्यमा समेत असर परेको देखिन्छ। गुल्मी जिल्लाको मालिका गाउँपालिका ८ स्थित ३ घर परिवारलाई स्वच्छ खानेपानी उपलब्ध नगराई विभेद गरिएको भनी राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगमा प्राप्त उजुरीका सम्बन्धमा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको समन्वयमा समस्या समाधान भएको तथ्यले नागरिकको गुनासोको समयमै स्थानीय तहले

गरेको सम्बोधनले नागरिकको राज्य प्रतिको भरोसा बढ्ने देखिन्छ भने राज्यले नागरिक प्रति मानवोचित व्यवहारलाई प्राथमिकतामा राखेको पुष्टी हुन्छ। आर्थिक वर्ष २०८१/८२ को असार मसान्तसम्म लुम्बिनी प्रदेशमा ५५४ खानेपानी आयोजना सम्पन्न भई १,८४,७५८ घरधुरी लाभान्वित भएकोमा चालु आर्थिक बर्ष २०८२/८३ को चैत्र मसान्तसम्म थप ५२ आयोजनाहरू सम्पन्न भई थप १३,९४२ घरधुरी लाभान्वित भएका छन् (स्रोतः लुम्बिनी प्रदेश आर्थिक सर्वेक्षण २०८२/८३)। खानेपानी सहज पहुँचलाई लुम्बिनी प्रदेशको एक घर एक धारा कार्यक्रमलाई वस्तुगत आधारमा पुरा गर्न योजनालाई पूर्वाधार मात्र नभई स्वास्थ्य, शिक्षा र लैङ्गिक समानतासँग जोडेर उचित बजेटको बिनियोजन र यसको निरन्तर सुपरीवेक्षण गर्नु आवश्यक देखिन्छ।

३.२.७ सामाजिक सुरक्षा

प्रत्येक व्यक्तिलाई सम्मान, समानता र मर्यादापूर्ण जीवनयापनका लागि आवश्यक आधारभूत अधिकारहरूको प्रत्याभूति दिलाउनका लागि राज्यले सामाजिक सुरक्षाका कार्यक्रमहरु तर्जुमा गरी कार्यान्वयन गर्दछ। सामाजिक सुरक्षाअन्तर्गत सामाजिक सहायता, सामाजिक बीमा, वृद्धभत्ता, अपाङ्गता भत्ता, स्वास्थ्य बीमा, बेरोजगारी सहायता तथा मातृत्व संरक्षणजस्ता कार्यक्रमहरू राज्यले लागु गरेको छ। नागरिकलाई आर्थिक तथा सामाजिक जोखिमबाट संरक्षण प्रदान गर्न सामाजिका सुरक्षा कार्यक्रमको महत्वपूर्ण योगदान हुन्छ। नेपालको **संविधान** ले सामाजिक सुरक्षालाई मौलिक हकका रूपमा स्वीकार गरी कमजोर, विपन्न तथा असहाय वर्गको संरक्षण गर्ने दायित्व राज्यलाई जिम्मेवारी दिएको छ। आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र (ICESCR) ले पनि सामाजिक सुरक्षालाई आधारभूत मानव अधिकारका रूपमा मान्यता दिएको छ। सामाजिक सुरक्षा मानव अधिकारको प्रभावकारी प्रत्याभूती गराउने माध्यम हो, जसले सामाजिक न्याय, समान अवसर र समावेशी विकासलाई सुदृढ गर्दै नागरिकको सम्मानपूर्ण जीवनयापन सुनिश्चित गर्न सहयोग पुऱ्याउँछ।

सामाजिक सुरक्षा र सेवा प्रवाहमा ज्येष्ठ नागरिक, अपाङ्गता भएका व्यक्ति, एकल महिला, विपन्न परिवार र दीर्घरोगीहरूलाई प्राथमिकतामा राख्दै परिचयपत्र, भत्ता, स्वास्थ्य बीमा कार्यक्रमलाई विस्तार गर्दै नागरिकको सहज पहुँच स्थापित गर्न आवश्यक छ। सेवालाई सहज र सरल पहुँच स्थापित गर्न राज्यले ध्यान दिदै सेवा उपलब्ध गराउने निकायमा नियमन र सुपरीवेक्षण र दण्ड जरिवानाका र पुरस्कृत गर्दै लग्नु पर्नेमा सेवा प्रदायक निकाय कटौतीले नागरिकको सहज सर्वसुलभ स्वास्थ्य सेवा प्राप्त गर्ने अधिकार संकुचित हुन पुगेको छ।

रुपन्देहीको कञ्चन गाउँपालिकामा मानव अधिकार सवालबारे स्थानीय नागरिकसंग भएको संवादबाट स्थानीय तहलाई मानव अधिकारका सवालहरूमा जवाफदेही निकायको रूपमा स्थापीत गर्नुपर्ने र यस्ता कार्यक्रम

अन्य स्थानीय तहहरूबाट समेत निरन्तर सञ्चालन गर्नुपर्ने देखिन्छ। कपिलवस्तुको कृष्णनगर, विजयनगरमा शिक्षा र सेवा पहुँच कमजोर देखिएको, नवलपरासीका सुस्ता, सरावल क्षेत्रमा स्वास्थ्य र सार्वजनिक सेवा प्रवाहका सवालमा कैफियत देखिएको र रूपन्देहीको मायादेवी गाउँपालिकामा सार्वजनिक सेवा प्रवाह गर्ने केही निकायहरूको शौचालय फोहोर र दुर्गन्धित रहेको पाइएकोमा तत्काल सुधारका लागि सम्बन्धित निकायलाई सुझाव दिएकोमा तत्काल सुधारका लागि पहल कदमी लिएको आयोगको अनुमगन टोलीले प्रत्यक्ष अनुभुति समेत गरेको थियो।

कपिलवस्तु, रूपन्देही र नवलपरासी(बर्दघाट सुस्ता पश्चिम) जिल्लाहरुमा भारतसंग सिमाना जोडिएका गाउँहरुमा कृषि उत्पादन तथा सीमा व्यापार प्रमुख भएकाले बीउ, मल, विषादी, सिंचाइ र बजार मूल्यमा अनियमितता हुँदा किसान प्रत्यक्ष रूपमा प्रभावित भैरहेकोमा रुपन्देहीका शहरी उपभोक्ता र उत्पादक किसानबीच मूल्य शृंखलामा असमानता देखिएको छ।

लुम्बिनी प्रदेश योजना आयोगको दोस्रो आवधिक योजनामा निरपेक्ष गरिबीको दर २४.३५ प्रतिशतबाट १५ प्रतिशतमा झार्ने लक्ष्य राखिएको छ। यसको अर्थ आगामी अवधिमा करिब ९.३५ प्रतिशत बिन्दुले गरिबी घटाउनुपर्ने हुन्छ। यो लक्ष्य महत्वाकांक्षी भए पनि सामाजिक न्यायका दृष्टिले अत्यन्त आवश्यक छ। गरिबी उच्च रहँदा शिक्षा, स्वास्थ्य, पोषण, आवास, रोजगारी र सामाजिक सुरक्षामा नागरिकको पहुँच कमजोर हुन्छ। त्यसैले गरिबी न्यूनीकरणलाई केवल आय वृद्धि मात्र नभई सामाजिक सुरक्षा, सीप विकास, उत्पादनमूलक रोजगारी, र सीमान्तकृत समुदायको सशक्तीकरणसँग जोड्नुपर्ने हुन्छ। महिला, युवा, अपाङ्गता भएका व्यक्ति, दलित, आदिवासी जनजाति तथा ग्रामीण क्षेत्रका नागरिकलाई श्रम बजारमा सहभागी गराउनु आवश्यक हुन्छ। श्रम अधिकारको दृष्टिले सुरक्षित कार्यस्थल, न्यूनतम पारिश्रमिक, सामाजिक सुरक्षा, वैदेशिक रोजगारीमा ठगी नियन्त्रण र अनौपचारिक क्षेत्रमा काम गर्ने श्रमिकको संरक्षणलाई प्राथमिकता दिनुपर्छ।

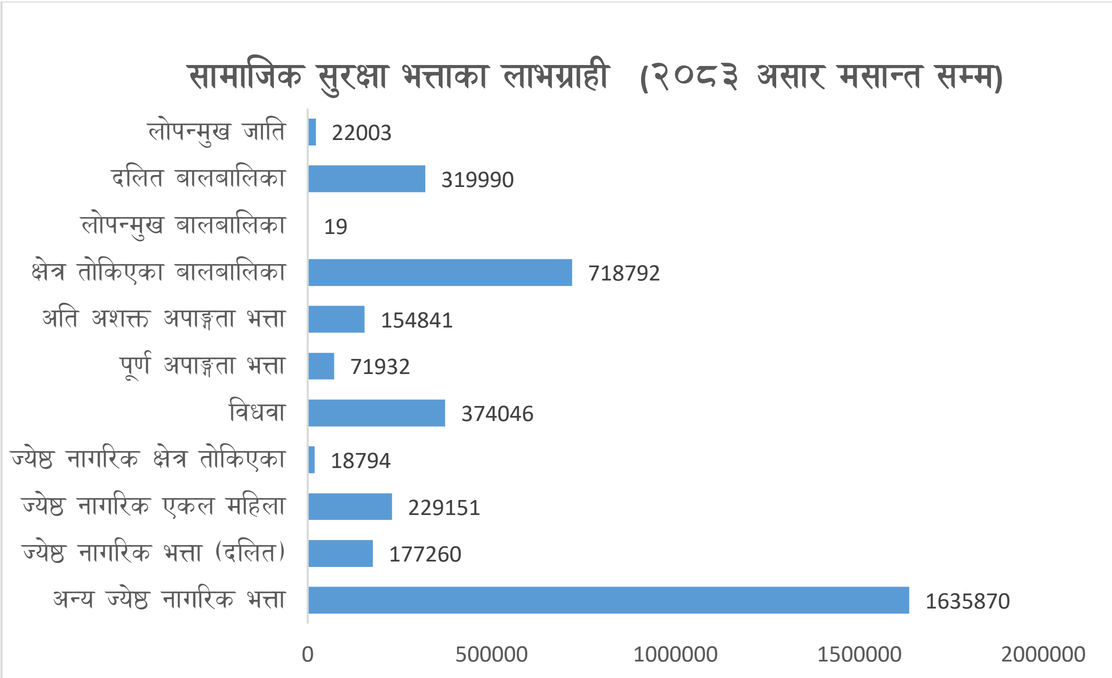

स्रोतः https://www.donidcr.gov.np/

३.३ महिलाको अधिकार

महिलाको हैसियतमा समग्र व्यक्तित्व विकाससँग जोडिएका अधिकारहरू महिलाको अधिकार अन्तर्गत पर्दछन्। यी अधिकारलाई राष्ट्रिय, क्षेत्रीय र अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेज र कानुनमा उल्लेख गरिएको पाइन्छ। मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र, १९४८ को धारा १ मा सबै व्यक्ति जन्मजात स्वतन्त्र तथा प्रतिष्ठा र अधिकारमा समान हुने र धारा २ मा सबै अधिकार विनालैङ्गिक विभेद सबैलाई समान रूपमा प्राप्त हुने उल्लेख छ। महिलाको राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी महासन्धि, १९५३ को धारा २ ले महिलालाई पुरुषसरह राजनीतिक अधिकार प्रदान गर्दै मतदान गर्न पाउने, निर्वाचित हुन पाउने, सार्वजनिक पदधारण गर्न पाउनेलगायतका अधिकारको सुनिश्चितता गरेको छ। नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार विषयक प्रतिज्ञापत्र, १९६६ र आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र, १९६६ को धारा २ र ३ ले पक्ष राष्ट्रहरूलाई अभिसन्धिमा उल्लेखित अधिकार लैङ्गिक विभेदबिना सम्मान र सुनिश्चित गर्न राज्यपक्षलाई निर्देशन गरेका छन्। महिलाविरुद्ध हुने सबै प्रकारका भेदभाव उन्मूलन गर्ने अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि, १९७९ ले लैङ्गिक विभेद अन्त्य गर्न सबै पक्ष राष्ट्रहरूलाई राष्ट्रिय कानुनमा महिला अधिकार संरक्षणसम्बन्धी व्यवस्था गर्नुपर्ने दायित्व सृजना गरेको छ। विभेदकारी व्यवस्थाहरू खारेज गर्न तथा नयाँ कानुनहरूको निर्माण गर्न र महिला अधिकारको प्रभावकारी संरक्षणका लागि राष्ट्रिय संयन्त्रको निर्माण गर्नसमेत राज्य पक्षको दायित्व हुने भनी उल्लेख गरेको छ।

नेपालको संविधानको धारा ३८ मा महिलाको हकअन्तर्गत समान वंशीय हक, मातृत्व र प्रजनन स्वास्थ्यसम्बन्धी हक, महिला भएकै कारणबाट गरिने कुनै पनि किसिमको हिंसा वा शोषण बिरूद्धको हक, समानुपातिक समावेशी सिद्धान्तको आधारमा राज्यका सबै निकायमा सहभागि हुने हक, शिक्षा र स्वास्थ्यको हक, रोजगारीमा सकारात्मक बिभेदका आधारमा विशेष हक, सम्पत्तिमा समान हकलगायतका व्यवस्थाहरू गरिएका छन्। नेपालमा महिलाका अधिकारहरूको संरक्षण र प्रवर्द्धनका, मुलुकी देवानी संहिता, २०७४, मुलुकी अपराध संहिता, २०७४, घरेलु हिंसा (कसुर तथा सजाय) ऐन, २०६६ लगायतका कानुनहरू लागू भएका छन्। यी कानुनहरूले महिलालाई समानता, सम्पत्तिमाथिको अधिकार, शिक्षा, स्वास्थ्य, राजनीतिक सहभागिता तथा हिंसाबाट मुक्त जीवनयापन गर्ने अधिकार सुनिश्चित गरेका छन्। संविधानले राज्यका विभिन्न निकायमा महिलाको समावेशी प्रतिनिधित्वको व्यवस्था गरेको छ, जसका कारण स्थानीय, प्रदेश तथा संघीय तहमा महिलाको सहभागिता उल्लेखनीय रूपमा वृद्धी भएको छ। हालै सम्पन्न प्रतिनिधि सभा सदस्य निर्वाचनमा लुम्बिनी प्रदेशमा प्रत्यक्ष तर्फ महिलाहरूको उम्मेद्वारी दर्ता भए पनि कोही पनि उम्मेद्वार निर्वाचित हुन नसकेको देखिन्छ। यसले राजनीतिको मूल प्रवाहमा महिलाको सहभागिताका लागि अझै केही समय पर्खनुपर्ने अवस्था छ।

लुम्बिनी प्रदेश प्रहरी कार्यालयको तथ्याङ्क अनुसार महिला तथा बालबालिका माथि हुने अपराधको घटनाहरूमा कमी हुँदै गएको पाइन्छ। जस अनुसार आर्थिक वर्ष २०८०/८१ मा ७२९ घटनाको जाहेरी दर्ता भएकोमा २०८१/८२ मा ६१४ र २०८२/८३ मा ५८१ दर्ता भएका थिए। कुल अपराधका घटनाहरूमा महिला तथा बालबालिका माथि हुने अपराधिक घटनाहरूको सङ्ख्याको प्रतिशत ६.८७ हुन आउँछ।

पहाडी जिल्लाहरू गुल्मी, अर्घाखाँची र पाल्पामा राज्य पक्षको तुलनामा गैरराज्य पक्षबाट हुने अमानवीय व्यवहारका घटनाहरू तुलनात्मक रूपमा बढी देखिएका छन्। विशेषगरी गुल्मी र अर्घाखाँची जिल्लामा बोक्सीको आरोपमा महिलामाथि शारीरिक तथा मानसिक यातना दिने, सामाजिक बहिष्कार गर्ने तथा अपमानजनक व्यवहार गर्ने घटनाहरू सार्वजनिक भएका छन्। गुल्मीमा ५२ वर्षीया एकल महिलालाई बोक्सीको आरोप लगाई मलमूत्र खुवाउने प्रयास गरिएको तथा सामाजिक रूपमा बहिष्कार गरिएको घटना मानव मर्यादा, समानता र यातनामुक्त जीवनको अधिकारमाथिको गम्भीर उल्लङ्घनका रूपमा देखिएको छ (नयाँ पत्रिका, २०८२ फागुन ४)।

त्यसैगरी, अर्घाखाँचीमा अन्तरजातीय प्रेम विवाहको विषयलाई लिएर दलित परिवारका सदस्यहरूलाई थुनछेक गर्ने तथा अपमानजनक व्यवहार गरिएको घटना सार्वजनिक भएको थियो, जसले जातीय विभेद तथा अमानवीय व्यवहार अझै पनि समाजका विभिन्न तहमा विद्यमान रहेको संकेत गर्दछ (रातोपाटी, २०८३ वैशाख ११)। यस्ता घटनाहरूले संविधान तथा प्रचलित कानुनले प्रत्याभूत गरेका समानता, विभेदविरुद्धको अधिकार, मानव मर्यादा तथा यातनामुक्त जीवनको अधिकारको प्रभावकारी कार्यान्वयनमा थप चुनौती रहेको देखाउँछन्।

यद्यपि, कानुनी तथा नीतिगत सुधारका बाबजुद महिलाविरुद्ध हुने घरेलु हिंसा, बलात्कार, मानव बेचबिखन, बालविवाह तथा लैङ्गिक विभेदका घटनाहरू अझै चुनौतीका रूपमा रहेका छन्। कानुनी व्यवस्थाको अवस्था सुधारोन्मुख भएता पनि सामाजिक तथा व्यवहारिक रूपमा ती कानुनहरूको प्रभावकारी कार्यान्वयन अझै चुनौतीपूर्ण रहेका छन्।

३.४ बालबालिकाको अधिकार

बाल संरक्षण, बाल सहभागिता, बाल वचाउ, बाल विकास लगायत बालबालिकाको सर्वाङ्गिण विकाससँग सम्बन्धित अधिकारहरू बाल अधिकार भित्र पर्दछन्। बाल अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि, १९८९ ले १८ वर्षमुनिका व्यक्तिहरूलाई बालबालिका भनी परिभाषित गरेको छ। बालअधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि, १९८९, सशस्त्र द्वन्द्वमा बालबालिकाको प्रयोग र बालबालिकाको बेचबिखन, बाल वेश्यावृत्ति र अश्लिल चित्रणविरुद्ध बाल अधिकारसम्बन्धी महासन्धिको इच्छाधीन आलेख, २००० विशेष मानिन्छन्। अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठनसम्बन्धी महासन्धिहरूमा न्यूनतम उमेरसम्बन्धी महासन्धि, १९७३ र निकृष्ट बाल-श्रम उन्मूलन गर्ने महासन्धि, १९९९ रहेका छन्। त्यसै गरी क्षेत्रीय महासन्धिहरूमा दक्षिण एसियामा बालकल्याण प्रवर्धनका लागि क्षेत्रीय व्यवस्थासम्बन्धी सार्क महासन्धि, २००२ मा पनि बालअधिकारको बारेमा उल्लेख छ। यी व्यवस्थाहरूले बालबालिकाको सर्वोत्तम हित, दीर्घजीवन र विकास, भेदभावरहितता र सहभागितालाई विशेष जोड दिएका छन्।

त्यसै गरी राष्ट्रिय कानुनहरूमा पनि बालअधिकारलाई संरक्षण गरिएको पाइन्छ। नेपालको संविधानको धारा ३९ मा बालबालिकाको अधिकारलाई मौलिक हकको रूपमा उल्लेख गरिएको छ। संविधानतः बालबालिकाको पहिचान तथा नामको हक, पालनपोषण, आधारभूत स्वास्थ्य र सामाजिक सुरक्षा, शारीरिक, मानसिक वा अन्य कुनै पनि किसिमको शोषणविरुद्धको हकमा जोड दिइएको छ। असहाय,

अनाथ, सुस्त मनस्थिति, द्वन्द्वपीडित, विस्थापित एवम् जोखिममा परेका र सडक बालबालिकालाई राज्यबाट विशेष सुविधा हुने, कलकारखाना, खानी वा यस्तै अन्य जोखिमपूर्ण काममा लगाउन वा सेना, प्रहरी वा द्वन्द्वमा प्रयोग गर्न नपाइने उल्लेख छ। राष्ट्रिय बालबालिका नीति, २०८० तर्जुमा गरिएको छ। बालबालिका सम्बन्धी ऐन, २०७५ कार्यान्वयनमा छ। बाल-श्रम (निषेध र नियमित गर्ने) ऐन, २०५६, कमैया श्रम (निषेध गर्ने सम्बन्धी) ऐन, २०५८, लैङ्गिक समानता कायम गर्न केही नेपाल ऐन संशोधन गर्न बनेको ऐन, २०६३, घरेलु हिंसा (कसूर र सजाय) ऐन, २०६६, कार्यस्थलमा हुने यौनजन्य, हिंसा निवारण ऐन, २०७१ मा समेत बालबालिकाका अधिकारको सम्बन्धमा विभिन्न व्यवस्थाहरू गरिएका छन्।

बालअधिकारको मुद्दालाई कार्यान्वयनमा ल्याउन अन्तर्राष्ट्रिय र राष्ट्रिय तहमा विभिन्न संयन्त्रहरू निर्माण भएका छन्। बाल अधिकारसम्बन्धी महासन्धिको कार्यान्वयनको लागि बालअधिकार समितिको स्थापना गरिएको छ। पक्षराष्ट्रहरूले समितिलाई पक्षराष्ट्र भएको दुई वर्षभित्रमा प्रारम्भिक प्रतिवेदन र प्रत्येक पाँच-पाँच वर्षमा आवधिक प्रतिवेदन पेस गर्नुपर्ने दायित्व तोकिएको छ। विश्वव्यापी आवधिक समीक्षा (४.५ वर्षमा हुने) मा पनि बालअधिकारका विषय, पक्षराष्ट्रहरूले आफ्नो दायित्व पूरा गरे-नगरेको विषयमा छलफल हुन्छ। छलफलबाट प्राप्त निष्कर्षको आधारमा पक्षराष्ट्रले निर्वाह गर्नुपर्ने भूमिकाको सम्बन्धमा सिफारिस हुने गर्दछ। त्यसै गरी केन्द्रीय, प्रदेश र स्थानीय तहमा बालबालिकाको अधिकारको निमित्त विभिन्न संयन्त्रहरू गठन गरिएका छन्।

बालअधिकारसँग सम्बन्धित राष्ट्रिय नीति, कानुन,योजना तथा कार्यक्रम एवं संयन्त्रहरू बालमैत्री प्रकृतिका छन्। बालबालिका केन्द्रित विभिन्न कार्यक्रमहरूसमेत हुँदै आएका छन्। बालबालिकाको शिक्षा, स्वास्थ्य, पोषण, पहिचान, संरक्षण, विकास र सहभागि हुन पाउने अधिकारहरूसँग सम्बन्धित विभिन्न विषयगत कार्यहरू सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहबाट सञ्चालनमा रहेका छन्। मुख्यतः शिक्षा तथा विकाससँग सम्बन्धित कार्यक्रमहरूमा अनिवार्य र निःशुल्क आधारभूत शिक्षा, निःशुल्क माध्यमिक शिक्षा, प्रारम्भिक बालविकास, विज्ञान तथा प्रविधि शिक्षा, विद्यालय दिवा खाजा, सेनिटरी प्याड वितरण, विविध किसिमका छात्रवृत्तिहरू तथा सेवा सुविधाहरू, भौतिक पूर्वाधारहरू, शैक्षिक जनशक्तिको क्षमता अभिवृद्धि, शैक्षिक र प्रविधिमूलक सामग्री तथा उपकरणहरूको व्यवस्था लगायतका छन्। विद्यालय शान्ति क्षेत्र, बालमैत्री विद्यालय, अपाङ्गमैत्री,समावेशी, भयरहित, गुणस्तरीय शिक्षा तथा विद्यालय भर्ना अभियानजस्ता कार्यक्रमहरू

कार्यान्वयनमा रहेका छन्। स्वास्थ्य र पोषणसँग सम्बन्धित विभिन्न कार्यक्रमहरू सञ्चालनमा रहेका छन्।

यी सकारात्मक पक्ष हुँदाहुँदै पनि बालबालिकाको क्षेत्रमा अझै पनि प्रशस्त चुनौतिहरू रहेका छन्। असमान शिक्षा प्रणाली, भौगोलिक विकटता, लैङ्गिक, आर्थिक, सामाजिक तथा जातीय विभेदजस्ता समस्याहरू विद्यमान छन्। गरिबी, सामाजिक वहिष्करण, अपाङ्गता, बसाइँसराई, बालश्रम, सामाजिक मूल्यमान्यताहरू तथा लैङ्गिक भेदभाव आदिका कारण सबै बालबालिका विद्यालय भर्ना हुन र नियमित उपस्थित हुन सकेको पाईदैन। बालमैत्री विद्यालयको सङ्ख्या न्यून रहेका छन्।

नेपालको आर्थिक, सामाजिक परिवेश, सङ्गत र पारिवारिक अवस्थाको कारण बालबालिकाहरू कम उमेरमा नै अपराधिक क्रियाकलापमा संलग्न रहने क्रम बढिरहेको पाइएको छ। बालबालिकासम्बन्धी ऐनले बालअधिकारको सम्मान र संरक्षण गर्दै कसूरजन्य आपराधिक क्रियाकलापमा संलग्न बालबालिकाहरूलाई बाल सुधारगृहमा राख्नुपर्ने व्यवस्था गरेको छ। पछिल्लो वर्षहरूमा बालसुधार गृहहरूमा बालकहरूको सङ्ख्या वृद्धि हुँदै गएको देखिन्छ। लुम्बिनी प्रदेशमा रहेका बाल सुधार गृह भैरहवा, नौवस्ता र जयेन्दुमा जम्मा ४१८ जना बालबिझ्याईकर्ताहरू रहेका छन् जसमध्ये ७ जना विदेशी मुलका रहेका छन्। २०८२ भदौ २४ को आन्दोलनका क्रममा भागेका ७७ जना हाल सम्म पनि फरार रहेका छन्। (स्रोतः कारागार व्यवस्था विभाग २०८३ जेठ महिनाको मास्केवारी)

प्रविधिको तीव्र विकाससँगै बालबालिकाहरूले आफ्ना अधिकारसम्बन्धी जानकारी प्राप्त गर्न र गुनासो दर्ता गर्ने माध्यमका रूपमा ChatGPT जस्ता कृत्रिम बुद्धिमत्तामा(Artificial Intelligence) आधारित प्लेटफर्महरूको प्रयोग गर्न थालेका छन्। बालअधिकार उल्लङ्घनका घटनाहरूमा यस्ता प्रविधिहरूले सम्बन्धित निकायहरू, विशेषतः राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, जस्ता संस्थाहरूसँग सम्पर्क गर्न मार्गदर्शन प्रदान गर्ने हुँदा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, लुम्बिनी प्रदेश कार्यालयमा बालबालिकाको अधिकारसम्बन्धी उजुरीहरूको संख्या बढ्दै गएको छ। विद्यालयहरूमा विद्यालय प्रशासनले जबरजस्ती कपाल काटिदिएको भनी २ वटा इमेल मार्फत तथा २ वटा टेलिफोन मार्फत उजुरीमा बालबालिकाको व्यक्तिगत स्वतन्त्रता, मर्यादा तथा व्यक्तित्व विकासको अधिकार उल्लङ्घन भएको दाबी गरिएको छ। यसले बालबालिकाहरूमा आफ्नो अधिकार प्रति सचेतना अभिवृद्धि हुँदै गएको देखिन्छ भने कर्तव्य र अनुशासन पालनामा गम्भीर नभएको भनी सम्बन्धित निकायबाट ध्यानाकर्षण समेत भएको छ। विद्यालयमा शारीरिक दण्ड दिएको भनी एउटा उजुरी पर्न आएकोमा उक्त उजुरी अनुसन्धानका

क्रममा बाल मनोविज्ञानवेत्ताको समेत सहयोगमा उजुरी अनुसन्धान गरिएको थियो। बालबालिकाको सर्वाङ्गिण विकासमा पारिवारिक वातावरणको महत्वपूर्ण भूमीका हुन्छ। पारिवारिक वातावरणको असर विद्यालयको पठनपाठन र कक्षा व्यवस्थापनमा समेत त्यसको प्रभाव देखिने भन्ने बाल मनोविज्ञानवेत्ताको परामर्श रहेको थियो। त्यसैले बालबालिकाको सर्वोत्तम हितका लागि पारिवारिक वातावरण बाल मैत्री हुन आवश्यक छ।

नेपालमा २० वर्षभन्दा कम उमेरमा विवाह गर्न कानुनी रूपमा निषेध गरिएको छ। गरिबी, अशिक्षा, परम्परागत सोच, लैङ्गिक असमानता र बालअधिकारसम्बन्धी पर्याप्त चेतनाको अभावका कारण लुम्बिनी प्रदेशमा बालविवाह अझै पनि एउटा गम्भीर सामाजिक समस्याका रूपमा रहेको छ। बालविवाहका कारण विशेषगरी बालिकाहरूले आफ्नो शिक्षा, स्वास्थ्य र व्यक्तिगत विकासका अवसरहरू गुमाउनु पर्ने अवस्था सिर्जना हुन्छ। यसले उनीहरूको शारीरिक र मानसिक स्वास्थ्यमा समेत नकारात्मक असर पार्नुका साथै किशोर अवस्थामै गर्भधारण, घरेलु हिंसा र दीर्घकालीन सामाजिक-आर्थिक समस्याको जोखिम बढाउँछ। राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, लुम्बिनी प्रदेश कार्यालयमा दर्ता भएको एक उजुरीका अनुसार जातीय तथा आर्थिक कारणले केही नाबालिग प्रेमीप्रेमिकाहरूलाई जबरजस्ती छुट्याइने गरिएको भने, उस्तै परिस्थितिमा बालविवाहका घटनाहरू गोप्य रूपमा सम्पन्न हुने गरेको पनि पाईयो। समाजिक सञ्जालको प्रभावले विद्यालयमा अध्ययनरत वालबालिकाहरूबिच भएको प्रेम सम्बन्धका विषयमा शरीर बन्धक तथा जबरजस्ती करणी सम्बन्धी जाहेरी दर्ता हुने गरेको छ।

बाल विवाह अन्त्यका सम्बन्धमा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले राष्ट्रिय जाँचबुझ गरिरहेको र त्यसका लागि आवश्यक तथ्याङ्कका लागि सरोकारवालाहरूबिच राय परामर्श तथा सुझाब संकलनका लागि स्थानीय तवरमा Focus Group Discussion, Key Informant Interview र प्रादेशिक परामर्श बैठक समेत यस अवधीमा सम्पन्न गरिएको छ।

३.५ जातिय भेद्गाव विरुद्धको अधिकार

मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र १९४८ को धारा २ ले जाति, वर्ण, लिङ्ग, भाषा, धर्म, राजनीतिक वा अन्य विचारधारा, राष्ट्रिय वा सामाजिक उत्पत्तिजस्ता कुनै पनि आधारमा कुनै किसिमको भेदभाव गर्न नपाइने व्यवस्था गरेको छ। यस घोषणापत्रको उल्लङ्घन गरी गरिएको कुनै पनि प्रकारको भेदभाव विरुद्ध वा त्यस्तो भेदभावको दुरुत्साहनविरुद्ध संरक्षण पाउने अधिकार हुने व्यवस्था छ। सवै प्रकारका

जातीय भेदभाव उन्मूलनसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि, १९६५ ले जातीय विखण्डन तथा रंगभेदको निन्दा गर्दछ। यस महासन्धिले सबै पक्षराष्ट्रहरूलाई आफ्नो क्षेत्राधिकारअन्तर्गतका ईलाकाहरूमा सबै प्रकारका जातीय भेदभावजन्य व्यवहारलाई रोक लगाउन, निषेध गर्न तथा उन्मूलन गर्न निर्देशित गरेको छ। नेपाल सन् १९७१ जनवरी ३० मा यस महासन्धिको पक्षराष्ट्र भईसकेको छ।

नेपालको संविधानको प्रस्तावनामा सबै प्रकारका विभेद र उत्पीडनको अन्त्य गर्ने, जातीय, क्षेत्रीय, भाषिक, धार्मिक, लैङ्गिक विभेद र सबै प्रकारका छुवाछुतको अन्त्य गर्ने उल्लेख छ। संविधानको धारा २४ मा छुवाछुत तथा भेदभाव विरुद्धको हकअन्तर्गत उपधारा (१) मा कुनै पनि व्यक्तिलाई निजको उत्पत्ति, जात, जाति, समुदाय, पेशा, व्यवसाय वा शारीरिक अवस्थाको आधारमा कुनै पनि नीजि तथा सार्वजनिक स्थानमा कुनै प्रकारको छुवाछूत वा भेदभाव गर्न नपाइने, उपधारा (३) मा छुवाछुत तथा जातीय विभेदलाई कुनै पनि किसिमले प्रोत्साहन गर्न नपाइने, उपधारा (५) मा सबै प्रकारका छुवाछुत तथा भेदभावजन्य कार्य गम्भीर सामाजिक अपराधका रूपमा कानुनबमोजिम दण्डनीय हुने र त्यस्तो कार्यबाट पीडित व्यक्तिलाई कानुनबमोजिम क्षतिपूर्ति पाउने व्यवस्था रहेको देखिन्छ। यसै गरी धारा ४० ले दलितलाई राज्यका सबै निकायमा समानुपातिक समावेशी सिद्धान्तको आधारमा सहभागी, सार्वजनिक सेवालगायतका रोजगारीका अन्य क्षेत्रमा कानुनवमोजिम विशेष व्यवस्था, छात्रवृत्तिसहित निःशूल्क शिक्षा, स्वास्थ्य र सामाजिक सुरक्षालगायतका व्यवस्थाहरू गरिएका छन्। धारा ४२ ले सामाजिक न्यायको सिद्धान्तबमोजिम दलित र कमजोर व्यक्तिहरूलाई संरक्षण गरिने कुरा उल्लेख गरेको छ।

राज्यका निर्देशक सिद्धान्त नीति तथा दायित्वको धारा ५१(ग) सामाजिक र साँस्कृतिक रूपान्तरण सम्बन्धी नीति अन्तर्गत बुँदा नम्बर (५) मा समाजमा विद्यमान धर्म, प्रथा, परम्परा, रीति तथा संस्कारका नाममा हुने सबै प्रकारका विभेद, असमानता, शोषणको र अन्यायको अन्त्य गर्ने राज्यको नीति रहेको छ।

यसैगरी संविधानको धारा ८४ संघीय व्यवस्थापिका गठन सम्बन्धी व्यवस्था अन्तरगत राजनीतिक दलले उम्मेदवारी दिदा जनसख्याको आधारमा आधारमा महिला, दलित, आदिवासी जनजाति, खस आर्य, मधेसी, थारू, मस्लिुम, पिछडिएको क्षेत्र समेतबाट बन्दसचीका आधारमा प्रतिनिधित्व गराउने व्यवस्था गरेको छ। यसैगरी धारा ८६ ले राष्ट्रिय सभाको गठन गर्दा प्रत्येक प्रदेशबाट कम्तीमा तीनजना महिला, एक जना दलित र एक जना अपांगता भएका व्यक्ति वा अल्पसंख्यक सहितआठ जना गरी निर्वाचित छपन्न

जना। त्यसैगरी प्रदेश व्यवस्थापिका गठन सम्बन्धि व्यवस्थाको लागि धारा १७६ ले पनि संविधानको धारा ८४ बमोजिम गर्नु पर्ने उल्लेख छ।

स्थानीय कार्यपालिका गठन सम्बन्धी व्यवस्थाका लागि संविधानको धारा २१५ गाउँ कार्यपालिका अध्यक्ष र उपाध्यक्ष सम्बन्धी व्यवस्थाः धारा २१६ नगर कार्यपालिका प्रमुख र उपप्रमुख सम्बन्धी व्यवस्थाः धारा २२२ गाउँ सभाको गठनः धारा २१६ को उपधारा (४) बमोजिम दलित,अल्पसंख्यक अपाङ्गता भएका ब्यक्तिलाई सहभागि गराउनु पर्ने प्रावधान रहेको छ।

यसै गरी जातीय तथा अन्य सामाजिक छुवाछूत र भेदभाव (कसूर र सजाय) ऐन, २०६८, मुलुकी फौजदारी (कसूर र सजाय) ऐन, २०७४ र मुलुकी अपराध संहिता, २०७४ ले जातिपातिको आधारमा गरिने छुवाछुत वा अन्य भेदभावपूर्ण कार्यलाई सामाजिक अपराधको रूपमा दण्डनीय बनाएका छन्। जातीय भेदभावजन्य कार्यलाई मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४ को अनुसूची १ मा समावेश गरी यस्ता प्रकारका घटनामा मिलापत्र वा मेलमिलाप गर्नसमेत नसकिने व्यवस्था गरेको छ। छुवाछूत तथा जातीय भेदभावविरुद्धको संवैधानिक तथा कानुनी अधिकारको अवस्था अनुगमनका लागि राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले रुजु सूची तयार पारेको छ।

जातिय विभेद आर्थिक गरिबीसँग मात्र सम्बन्धित छैन; यो ऐतिहासिक रूपमा संस्थागत विभेद, सामाजिक बहिष्करण र मानव मर्यादामाथिको आघातसँग सम्बन्धित विषय हो। त्यसैले जातिय विभेदको सवाल सामाजिक न्याय, मानवअधिकार र समावेशी विकाससँग प्रत्यक्ष रूपमा जोडिएको विषय हो।

नेपालमा कुल जनसख्या २,९१,६४,५७८ मा दलितको जनसख्या ३८,९८,९९० (१३.४ प्रतिशत) रहेको छ। कुल दलित मध्ये पहाडी दलित ८.६ प्रतिशत र तराई दलित करिब आधा ४.८ प्रतिशत रहेको छ।

नेपालको कुल पुरुष साक्षरता दर ८३.६ प्रतिशत रहेकोमा महिलाको साक्षरता दर ६९.९ छ। यसलाई दलित र गैर दलित गरी हेर्दा दलित पुरुषको साक्षरता दर ७४.१ प्रतिशत र महिला साक्षरता दर ६१.२ प्रतिशत रहेको छ। यसैगरी नेपालमा ५ वर्ष र सो भन्दा माथिको साक्षरतादर ७६.२ रहर्को छ। गैर दलित जातजातिहरुको समग्र साक्षरता दर ७७.६ प्रतिशत रहेको छ। दलित जातिको कुल

साक्षरता दर नेपालको औसत साक्षरता दर भन्दा ८.८ प्रतिशत बिन्दुले न्युन अर्थात ६७.४ प्रतिशत मात्र रहेको छ। यसलाई पनि तराई र पहाडी दलितमा खण्डीकरण गरेर हेर्दा थप असमानता देख्न सकिन्छ। तराई दलितको साक्षरता दर ५१.९ प्रतिशत छ भने पहाडी दलितको ७५.७ प्रतिशत रहेको छ। गैरदलित जातजातिहरुको ५ देखि २५ वर्ष उमेरका कुल जनसख्या मध्ये ७.१ प्रतिशत कहिल्यै विद्यालय नगएको देखिन्छ भने दलित तर्फ १३.१ प्रतिशत रहेको छ। दलित भित्र तराई दलितका सोही उमेर समूहका जनसख्या मध्ये २७.५ प्रतिशत कहिल्यै विद्यालय नगएको देखिन्छ। अरुको काम गर्ने हिस्सा तराई दलितको ५१.५ प्रतिशत रहेको छ भने पहाडी दलितको सबै भन्दा कम २३.८ प्रतिशत देखिन्छ। गैर दलितको हिस्सा अरुको काम गर्ने हिस्सा २८.१ प्रतिशत रहेको छ। जन्मदर्ताको सवालमा गैरदलित जातिभन्दा दलित जाति अगाडि भएको देखिन्छ। समग्र दलित तर्फ ५ वर्ष भन्दा मुनिका ७८.१ प्रतिशत बालबालिकाको जन्मदर्ता भएको देखिन्छ।

लुम्बिनी प्रदेशमा पुरुष साक्षरता दर ७९.९ प्रतिशत छ भने दलित महिला साक्षरता दर ६७.६ प्रतिशत रहेको छ।

नेपालमा ५ वर्ष र सो भन्दा माथिको साक्षरतादर ७६.२ प्रतिशत रहेको छ । गैरदलित जातजातिको समग्र साक्षरतादर ७७.६ प्रतिशत छ। दलितको कुल साक्षरतादर नेपालको साक्षरतादर भन्दा ८.८ प्रतिशतले कम रही ६७.४ प्रतिशत रहेको छ। पहाडी दलितमा साक्षरतादर ७५.७ प्रतिशत र तराई दलितको साक्षरता दर ५१.९ प्रतिशत छ। लुम्बिनी प्रदेशमा दलितको साक्षरता ७८.६ प्रतिशत रहेको छ।

नेपालमा अक्सर निष्कृय जनसख्याको अनुपात २९.६ प्रतिशत छ। यो जनसख्याको अनुपात समग्र दलितको हकमा ३२.४ प्रतिशत र गैर दलितको हकमा २९.२ प्रतिशत रहेको छ। आर्थिकरुपले निष्कृय जनसख्या नेपालमा ३४.३ प्रतिशत, समग्र दलितको ३३.५ प्रतिशत, गैरदलितको ३४.४ रहेको छ। पहाडी दलिलको ३०.९ प्रतिशत र तराई दलितको ३८.६ प्रतिशत रहेको छ।

समग्र दलित बालबालिकाको साक्षरता दर ९४.९ प्रतिशत छ भने पहाडी दलितको ९६.५ प्रतिशत र तराई दलितको ७८.७ रहेको छ। नेपालको कुल जनसख्याको २.२ प्रतिशत अपाङ्गता रहेकोमा दलितको अपाङ्गता प्रतिशत २.४ प्रतिशत रहेकोमा पहाडी दलितमा अपाङ्गता २.९ प्रतिशत र तराई

दलितमा १.६ प्रतिशत रहेको छ। लुम्बिनी प्रदेशमा पहाडी दलितमा अपाङ्गता दर २.९ प्रतिशत र तराई दलितमा २.० प्रतिशत रहेको छ।

कुल जनसख्यामा दलित जनसख्या १३.४ प्रतिशत रहेकोमा सोही बमोजिम दलित समदायको प्रतिनिधित्व प्रतिनिधि सभामा कम्तीमा ३६ जना हुनु पर्नेमा प्रतिनिधिसभा निर्वाचन २०८२ मा २७ जना दलित प्रतिनिधिहरु छन्। यसै गरी लुम्बिनी प्रदेशमा ३ जना प्रतिनिधिहरु रहेका छन्। न्यायालय तर्फ हेर्दा दलित समदायको प्रतिनिधित्वको विवरणमा जिल्ला अदालत तर्फ १.०७ प्रतिशत (जम्मा २७८ मा ३ जना), उच्च अदालत तर्फ २.२७ प्रतिशत (जम्मा १३२ मा ३ जना) र सर्वोच्च अदालतमा दलित न्यायाधीशको रहेको देखिदैन।

निजामती सेवामा दलित समुदायको प्रतिनिधित्व विशिष्ट श्रेणीमा ३.१२ प्रतिशत (जम्मा ६४ मा २ जना), रा.प.प्रथम श्रेणीमा ०.९० प्रतिशत (जम्मा ६६० मा ६जना), उपसचिवमा १.१६ प्रतिशत (जम्मा ३०९९मा ३६जना),शाखा अधिकृतमा २.२१ प्रतिशत (जम्मा ८५४१ मा १८९ जना) र राजपत्र अनंकितमा २.११ प्रतिशत (कुल जम्मा ३२४१४ मा ६८६ जना) रहेका छन्।

जातीय विभेदसम्बन्धी घटनाहरू भइरहेको भए पनि कानुनी दायरामा आउन नसकेको गुनासो पाइन्छ। यस्तो हुनुमा दलितहरू आर्थिक रूपमा कमजोर हुनु, राजनीतिक पहुँच नहुनु र कानुनी प्रक्रियाको अनबिज्ञता रहनु आदि कारणहरू देखिएका छन्। जातीय बिभेदका विषयहरू अधिकांश स्थानीयस्तरमै मिलापत्र हुने वा न्यायिक निकायसम्म पुग्नै नसक्ने वा पुग्नै नदिइने गरेको पाइएको छ। राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग लुम्बिनी प्रदेश कार्यालयमा जातिय विभेद सम्बन्धि एउटा उजुरी दर्ता भएकोमा उक्त उजुरी माथि अनुसन्धान कार्य सम्पन्न गरी निर्णयका लागि पठाइएको छ। जातिय विभेदका घटनाका अन्य उजुरीहरू यस कार्यालयको जानकारीमा आएका छैनन्।

दलितको अधिकारको अवस्था हेर्दा पूर्णतः सन्तोषजनक हुन नसकेपनि पछिल्लो समय बिस्तारै सचेतना अभिवृद्धि हुँदै गएको, कानुनी व्यवस्थाको कार्यान्वयनमा क्रियाशिलता वृद्धि भएको, विद्यालय, कार्यालय, राजनीतिक वृत्त र विभिन्न समूहहरू आदिमा उनीहरूको सहभागिता र प्रतिनिधित्व बढ्दै गएको छ। दलित र गैरदलितबीचको विभेद कम हुँदै गएको छ।

३.६ अपाङ्गता भएका व्यक्तिको अधिकार

अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकार सम्बन्धी ऐन, २०७४ अनुसार अपाङ्गता भएका व्यक्ति "भन्नाले शारीरिक, मानसिक, बौद्धिक वा इन्द्रिय सम्बन्धी दीर्घकालीन अशक्तता, कार्यगत सीमितता (Functional Limitation) वा विद्यमान अवरोधको कारण अन्य व्यक्तिसरह समान आधारमा पूर्ण र प्रभावकारी ढङ्गले सामाजिक जीवनमा सहभागी हुन बाधा भएका व्यक्ति सम्झनुपर्छ।

अपाङ्गता भएकै कारणबाट मानवले प्राप्त गर्ने नैसर्गिक अधिकारबाट वञ्चित हुनु मानव अधिकारको उल्लङ्घन हो। अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकारसम्बन्धी महासन्धि, २००६ र यसको स्वेच्छिक आलेखको नेपाल पक्षराष्ट्र भईसकेको छ। अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकारलाई नेपालको संविधानले नै संरक्षण तथा सम्वर्द्धनको व्यवस्था गरेको छ। अपाङ्गता भएका व्यक्तिसम्बन्धी राष्ट्रिय नीति, २०८०, अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकारसम्बन्धी ऐन, २०७४ र नियमावली, २०७७ कार्यान्वयनमा रहेका छन। अपाङ्गता भएका व्यक्तिका लागि समावेशी शिक्षा नीति, २०७३, अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको लागि पहुँचयुक्त भौतिक संरचना तथा संचार सेवा निर्देशिका, २०६९ रहेका छन्।

नेपालको संविधानको धारा ४२ (३) मा अपाङ्गता भएका नागरिकलाई विविधताको पहिचान सहित मर्यादा र आत्मसम्मानपूर्वक जीवनयापन गर्न पाउने र सार्वजनिक सेवा तथा सुविधामा समान रूपमा पहुँचको हक, धारा ८४ (२) मा समानुपातिक निर्वाचन प्रणाली बमोजिम हुने प्रतिनिधिसभाको निर्वाचनका लागि राजनीतिक दलले उम्मेदवारी दिँदा जनसंख्याको आधारमा महिला, दलित, आदिवासी जनजाति, खसआर्य, मधेसी, थारु, मुस्लिम, पिछडिएको क्षेत्र समेतबाट बन्दसूचीका आधारमा प्रतिनिधित्व गराउने व्यवस्था संघीय कानुन बमोजिम हुने। उम्मेदवारी दिँदा भूगोल र प्रादेशिक सन्तुलनलाई समेत ध्यान दिनु पर्ने, धारा ८४(३) मा उपधारा २ बमोजिम राजनीतिक दलले उम्मेदवारी दिँदा अपाङ्गता भएको व्यक्तिको समेत प्रतिनिधित्व हुने व्यवस्था गर्नु पर्ने, धारा ८६(२) को अनुसार प्रदेशसभाका सदस्य, गाउँपालिकाका अध्यक्ष र उपाध्यक्ष तथा नगरपालिकाका प्रमुख र उपप्रमुख रहेको निर्वाचक मण्डलद्वारा संघीय कानुन बमोजिम प्रदेशसभाका सदस्य, गाउँपालिकाका अध्यक्ष र उपाध्यक्ष तथा नगरपालिकाका प्रमुख र उप प्रमुखको मतको भार फरक फरक हुनेगरी प्रत्येक प्रदेशबाट कम्तीमा तीन जना महिला, एक जना दलित, एक जना अपाङ्गता भएका व्यक्ति वा अल्पसंख्क सहित आठजना गरी निर्वाचित ५६(छपन्न) जना हुने, धारा ८६ (२) ख अनुसार नेपाल सरकारको सिफारिसमा राष्ट्रपतिबाट मनोनीत कम्तीमा १ जना महिला सहित ३ जना मनोनयन गर्ने व्यवस्था, धारा १७६(६) अनुसार समानुपातिक

निर्वाचन प्रणाली बमोजिम हुने प्रदेशसभाको निर्वाचनका लागि राजनीतिक दलले उमेदवारी दिंदा जनसंख्याको आधारमा महिला, दलित, आदिवासी जनजाति, खसआर्य, मधेशी, थारु, मुस्लिम, पिछडिएको क्षेत्र, अल्पसंख्यक समुदाय समेतबाट बन्दसूचीका आधारमा प्रतिनिधित्व हुने व्यवस्था संघीय कानुन बमोजिम हुने व्यवस्था गरिएको छ। त्यसरी उमेदवारी दिदा सम्बन्धित प्रदेशको भौगोलिक सन्तुलनलाई समेत ध्यान दिनुपर्ने कुरा उल्लेख छ।

अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकार सम्बन्धी ऐन २०७४ ले अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको लागि परिचयपत्रको व्यवस्था गर्नुका साथै उनीहरूको स्वास्थ्य, शिक्षा, रोजगारी, पहुँचयुक्त संरचना, पुनर्स्थापना, सहायक सामग्री, न्यायमा पहुँच, सामाजिक सुरक्षा, तालिम, स्वरोजगारका लागि विभिन्न व्यवस्थाहरू गरेको छ र स्थानीय तहलाई विभिन्न जिम्मेवारीहरू सुम्पिएको छ। प्रमुख रुपमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको लागि परिचयपत्रको व्यवस्था गर्नुका साथै उनीहरूको स्वास्थ्य, शिक्षा, रोजगारी, पहुँचयुक्त संरचना, पुनस्थापना, सहायक सामग्री, न्यायमा पहुँच, सामाजिक सुरक्षा, तालीम, स्वरोजगारका लागि विभिन्न व्यवस्थाहरू गरेको छ। यस ऐनको उद्देश्य अपाङ्गता भएका व्यक्ति विरुद्ध हुने भेदभाव अन्त्य गरी उनीहरुको नागरिक, राजनीतिक, आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारको सम्मान गर्न र अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरुलाई सशक्तीकरण गरी नीति निमार्ण र विकास प्रक्रियामा सहभागी गराई स्वावलम्बी र सम्मानजनक जीवनयापनको वातावरण सुनिश्चित गर्ने रहेको देखिन्छ। अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरुको अधिकार सम्बन्धमा प्रचलित कानुन बमोजिमका अधिकार उपभोग गर्न पाउने, राजनीतिक सहभागिताको अधिकार, नीति निमार्णमा सहभागिताको अधिकार, संस्था खोल्ने अधिकार, भेदभाव विरुद्धको अधिकार, सामुदायिक जीवनको अधिकार, संरक्षणको अधिकार, सांस्कृतिक जीवनमा सहभागी हुने अधिकार, सेवा, सुविधा तथा न्यायमा पहुँचको अधिकार, सूचना तथा जानकारीको अधिकार सामाजिक सुरक्षाको अधिकार र स्वतन्त्ररुपमा विनारोकटोक आवत जावतको अधिकार जस्ता महत्वपूर्ण अधिकार सम्पन्न व्यवस्था गरिएको देखिन्छ। सेवा सुविधाको पहुँचको सवालमा सबै भन्दा बढी स्थानीय तहलाई यस ऐनले जिम्मेवार दिएको पाईन्छ।

स्थानीय तहले आफ्नै बजेटमा सार्वजनिक शौचालय, सार्वजनिक धारा, मठमन्दिर, सामुदायिक भवन, विद्यालय, स्वास्थ्य चौकी, पार्कहरू, खेलमैदान, सडक, पाटी पौवा, चौतारा आदि बनाउदा यस मापदण्डको पालना गर्नुपर्ने र यसका लागि बजेटको व्यवस्था गर्नुपर्ने उल्लख गरिएको छ। स्थानीय सरकार संचालन ऐन २०७४ मा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि स्थानीय निकायहरूले गर्नुपर्ने कामहरू उल्लेख

गरिएको छ। स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐनमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको हकमा स्थानीय सरकारले गर्नुपर्ने सबै काम र संरचनाहरु अपाङ्गतामैत्री तथा भौतिक रूपमा पहुँचयोग्य बनाउनुपर्ने भनिएको छ। शहरी परिवहनको सुविधा तथा अपाङ्गतामैत्री सार्वजनिक सवारी सुविधायुक्त बनाउनुपर्ने। प्रारम्भिक बालविकास तथा शिक्षा, आधारभूत शिक्षा, अभिभावक शिक्षा, अनौपचारिक शिक्षा, खुला तथा वैकल्पिक निरन्तर सिकाई, सामुदायिक सिकाई र विशेष शिक्षा सम्बन्धी नीति, कानुन, मापदण्ड, योजना तर्जुमा, कार्यान्वयन, अनुगमन मुल्याङ्कन र नियमन लगायतका कार्य जिम्मेवारी तोकिएको छ।

अपाङ्गतासम्बन्धी १० वर्षे राष्ट्रिय नीति तथा कार्ययोजना २०७३-२०८२ लगायतका नीति तथा निर्देशिकाहरूले अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने अधिकार, स्वतन्त्रताको अधिकार, शिक्षा, स्वास्थ्य, सामाजिक सुरक्षा, सेवा, सुविधा तथा न्यायमा पहुँच, भेदभाव विरुद्धको अधिकार, सामुदायिक जीवनको अधिकार, राजनीतिमा सहभागिता, नीति निर्माणमा सहभागिता, सूचना तथा सञ्चारमा पहुँच, आफ्नो परिवार वा संरक्षकसँग वा आफूले छनौट गरेको वासस्थानमा बस्ने अधिकार, सांस्कृतिक जीवनमा सहभागी हुने अधिकारलगायतका अधिकारहरूको व्यवस्था गरेको छ। उनीहरूको सहजता तथा सुविधाका लागि सरकारी तथा सार्वजनिक भौतिक संरचनाहरू अपाङ्गमैत्री बनाउनुपर्ने व्यवस्था छ। अपाङ्गताको आधारमा विभेद गरेमा दण्ड सजायको व्यवस्था गरिएको छ। अपाङ्गता सम्बन्धमा काम गर्न केन्द्रीय तहमा निर्देशन समिति तथा प्रदेश र स्थानीय तहमा समन्वय समितिको गठन गर्ने कानुनी व्यवस्था छ। अपाङ्गतालाई जोडेर अमर्यादित शब्दावली प्रयोग गर्नु हुँदैन भनि प्रेस काउन्सिल नेपालले अपाङ्गतामैत्री सञ्चार निर्देशिका, २०७३ जारी गरेको छ। यसले अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई सम्मानीतरूपमा सम्बोधन गर्नुपर्दछ भन्ने निर्देशिकाको मुल मर्म रहेको छ।

अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकारसम्बन्धी नियमावली, २०७७ ले पूर्ण अशक्त र अति अशक्त अपाङ्गता भएका व्यक्तिलाई आवश्यकताअनुसार व्यक्तिगत सहयोगी सेवा, दैनिक हेरचाह तथा स्याहार सेवालगायतका सेवा उपलव्ध गराउने भनी उल्लेख भएको देखिन्छ। तर यसको व्यवहारिक कार्यान्वयन हुन नसकेको भनी आयोगमा जानकारी प्राप्त हुने गरेका छन। सार्वजनिक स्थल तथा सरकारी संरचनाहरू, पार्क तथा शौचालयहरू, शिक्षा, स्वास्थ्य र सार्वजनिक सेवा प्रदायक संस्थाहरू अपाङ्गतामैत्री हुन सकेका छैनन्। सूचना तथा सञ्चारमा सहज पहुँचको अभाव छ। सार्वजनिक निकायका सूचना सामग्रीहरू सवै प्रकारका अपाङ्गता भएका व्यक्तिको लागि पहुँचयुक्त छैनन्।

राष्ट्रिय जनगणना २०७८ अनुसार नेपालको जनसंख्याको २.२ प्रतिशतमा कुनै न कुनै प्रकारको अपाङ्गता देखिएको छ। जसमा पुरूष जनसंख्याको २.५ प्रतिशतमा र महिला जनसंख्याको २.० प्रतिशतमा अपाङ्गता रहेको छ। अपाङ्गता भएका कुल व्यक्तिमध्ये पुरूष ५४.२ प्रतिशत र महिला ४५.८ प्रतिशत रहेका छन्। अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूमध्ये ५ वर्ष उमेर समूहअनुसार हेर्दा सबैभन्दा बढी (९.६%) अपाङ्गता ७५ वर्ष र सोभन्दा माथिल्लो उमेर समूहमा देखिएको छ भने सबैभन्दा कम (१.१%) अपाङ्गता ० देखि ४ वर्ष उमेर समूहमा रहेको छ। पुरूषतर्फ ७५ वर्ष र सोभन्दा माथि ९.९ प्रतिशत र महिलातर्फ ९.२ प्रतिशतमा अपाङ्गता रहेको देखिन्छ।
प्रदेश अनुसार अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरुको जनसंख्या हेर्दा कर्णाली प्रदेशमा सबै भन्दा बढी अर्थात् ३.१ प्रतिशत जनसंख्यामा कुनै न कुनै अपाङ्गता रहेको देखिन्छ भने सबैभन्दा कम मधेस प्रदेशमा (१.५%) रहेको छ। नेपालको अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको जनसङ्ख्याको प्रतिशत २.२ रहेकोमा लुम्बिनी प्रदेशमा नेपालको औषत भन्दा ०.२ प्रतिशतले वढी अर्थात २.४ प्रतिशत रहेको छ। लुम्विनी प्रदेशमा रहेका अपाङ्गहरूमध्ये ५२.४% साक्षर रहेका छन्।

रातो परिचय पत्रवाहक क वर्गको अपाङ्गताले मासिक रु. ३,९९०/- र निलो रंगको परिचयपत्र वाहक ख वर्गको अपाङ्गताले मासिक रु. २,१२८/- प्राप्त गर्दछन् । त्यसैगरी मेरुदण्ड पक्षघात भएका अपाङ्गता भएका व्यक्तिले उपचार खर्चको रुपमा मासिक रु. ५,०००/- प्राप्त गर्ने व्यवस्था रहेको छ। राष्ट्रिय परिचयपत्र तथा पञ्चिकरण विभागको तथ्याङ्क अनुसार आर्थिक वर्ष २०८२/०८३ मा सामाजिक सुरक्षा भत्ता प्राप्त गर्ने क वर्गको अपाङ्गता भएका ब्यक्तिहरु ७१,९२३ जना र ख वर्गको अपाङ्गता भएका ब्यक्तिहरु १,५४,८६७ गरी जम्मा २,२६,७९० जना रहेका छन्। अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूमध्ये ३४.७ प्रतिशत सामाजिक सुरक्षा भत्तामा आवद्ध छन्।

वि.स.२०६४ मा अपाङ्गता भएका ब्यक्तिहरुका लागि अरक्षण कोटाको आधार निर्माण भएपछि हाल सम्मको तथ्याङ्क अनुसार ११६१ जना अपाङ्गता भएका ब्यक्तिहरु निजामति कर्मचारीको रुपमा कार्यरत रहेका छन्। निजामती सेवा लगायत विभिन्न सरकारी तथा सार्वजनिक सेवामा ५(पाँच) प्रतिशत अपाङ्गता भएका व्यक्तिका लागि आरक्षणको व्यवस्था गरिएको छ।

अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई निःशुल्क शिक्षा दिने कुरा नेपालको संविधान २०७२, अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकार सम्बन्धी ऐन २०७४, सरकारी विद्यालय र क्याम्पराहरूले अपाङ्गता भएका

व्यक्तिहरूलाई कुनै पनि किसिमको शुल्क लिन पाउने छैन। संस्थागत तथा निजी विद्यालयहरूले प्रदान गर्नुपर्ने १० छावृत्तिमा अपाङ्गता भएका विद्यार्थीहरूलाई पाने २% समेट्नु पर्ने कुरा उल्लेख छ। नेपाल सरकारले प्राविधिक शिक्षा तथा व्यावसायिक तालीम परिषद् (CTEVT) अन्तर्गत दिइने प्राविधिक शिक्षामा सहभागी बन्नको लागि दिइने परीक्षामा योग्यता पुगेको अपाङ्गत्ता भएका व्यक्तिहरूलाई थप १० अंक प्राथमिकता सहित प्रदान गरिने व्यवस्था गरिएको। विद्यालयमा अध्ययन गर्ने विद्यार्थीहरुलाई सरकारले शैक्षिक छात्रवृत्ति पनि प्रदान गर्दै आएको छ। यस्तो छात्रवृत्ति चार प्रकारको रहेका छन्ः घरबाट विद्यालय जान नसक्ने र अरुको सहयोग चाहिने र नियमित रूपमा आवासीय रूपमा नै बसेर पढ्नु पर्ने अवस्थाका बालबालिकालाई मासिक रु. ५,०००/- का दरले १० महिनाको रु. ५०,०००/ (२) आवासीय रुपमा बस्न नपने तर अरूको राहयोग लिएर विद्यालय जान आउन पर्ने बालबालिकालाई मासिक रु. ५००/- को दरले १० महिनाको रु. ५,०००/-,(३) भएको सहयोग नचाहिने सहायक सामाग्री प्रयोग गरी आफै विद्यालय जान र आउन रास्ने बालबालिकालाई मासिक रु. २००/- का दरले १० महिनाको रु.३,०००/- १४ सामान्य अपाङ्गता विद्यालय प्रोत्साहन छात्रवृतिको रूपमा मासिक रु. १००/- का दरले १० महिनाको रु. १,०००/- उपलब्ध गराउने गरेको छ। लेखनमा समस्या भएका, ढिलो लेख लेखन सहयोगी राख्नु पर्ने अपाङ्गता भएका बिद्यार्थीहरूलाई ६० मिनेटसम्म समय थप परीक्षामा समावेश हुन चाहने अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूले आफूलाई समयको आवश्यकता भएको कारण स्पष्ट खुलाइ आफ्नो अपाङ्गता परिचयपचसहित आफूले अध्ययन गरिरहेको विद्यालयमा अग्रिम रूपमा आवेदन गरी यो सुविधा हासिल गर्न सक्नेछन्।

स्वास्थ्य मन्त्रालयले जारी गरेको अपाङ्गता व्यवस्थापन नीति, रणनीति तथा १० वर्षे कार्ययोजना अनुसार निःशुल्क स्वास्थ्य उपचारको व्यवस्था गरेको छ। यो सुविधा नेपाल सरकारले गरेको अपाङ्गताको परिभाषाभित्र पर्न आउने सबै प्रकारका अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूले उपभोग गर्न पाउँछन नेपाल भरका सरकारी अस्पतालहरूबाट यो सुविधा उपलब्ध गराइन्छ। आर्थिक वर्ष २०६५/०६६ देखि बजेट बक्तब्य मार्फत अपाङङ्गता भएका व्यक्तिले प्रयोग गर्ने दुई पाङ्ग्रे सवारी साधन तथा सहायक सामाग्रीहरुमा भन्सार छुट हुदै आएको छ।

लुम्बिनी प्रदेशको प्रदेश निजामती सेवा ऐन, २०८० अनुसार कर्मचारी भर्नामा खुला प्रतियोगिताबाट पूर्ति हुने पदमध्ये ४९% पद समावेशी समूहका लागि छुट्याइएको छ। समावेशी समूह अन्तर्गत अपाङ्गता भएका ब्यक्तिको लागि तिन प्रतिशत आरक्षणको ब्यवस्था गरिएको छ।

लुम्बिनी प्रदेश सरकारले प्रस्तुत गरेको आर्थिक वर्ष २०८२/०८३ को नीति तथा कार्यक्रममा २०९ वटा बुदा मध्ये बुदा नम्बर १०९,१२५, १३२ र १३३ गरी ४ बुदामा र आर्थिक वर्ष २०८३/०८४ को नीति तथा कार्यक्रममा १२७ वटा बुदा मध्ये बुदा नम्बर ६१,७०,७२,७७ र १३३ गरी ५ बुदामा अपाङ्गगता भएका ब्यकतिहरुको शसक्तिकरण, सहभागीता तथा अपाङ्गमैत्री प्रदेशको नीति तर्जुमा गरेको देखिन्छ।

संविधान, ऐन कानुनमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको संरक्षण तथा संवर्धनका लागि विविध व्यवस्थाहरू भए पनि प्रभावकारी कार्यान्वयन नहुँदा व्यवहारिक रूपमा उनीहरूले मानव अधिकार उपभोगको पूर्ण महशुस गर्न सकेको अवस्था छैन। आयोगका कार्यालयमा प्राप्त हुने सूचना, जानकारी तथा अनुगमन, छलफलवाट प्राप्त तथ्यहरूलाई विश्लेषण गर्दा नकारात्मक सामाजिक धारणा तथा अपाङ्गतामैत्री सोचको अभावका कारण अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूमाथि विभिन्न व्यवहारगत तथा सामाजिक विभेदहरू हुने गरेको पाइएको छ। शिक्षा, स्वास्थ्य, रोजगारी, राजनीतिक सहभागिता लगायतका क्षेत्रमा पहुँच सुनिश्चितता हुन सकेको छैन। अपाङ्गता भएकै आधारमा विभिन्न भेदभाव, हिंसा, बलात्कार भएका घटनाहरू विभिन्न सञ्चार माध्यमहरूमा आउने गरेका छन्।

आयोगको यस कार्यालयमा राष्ट्रिय अपाङ्ग महासङ्घको महाधिवेसनको क्रममा आपसी विवाद हुँदा महासङ्घको एक पक्षले बाउन्सर र निजी सुरक्षाकर्मी प्रयोग गरी अर्को पक्षलाई ज्यादती गरेको भनी आयोगमा उजुरी परेको र उक्त उजुरी माथि अनुसन्धान सम्पन्न गरी निर्णयका लागि केन्द्रीय कार्यालय पठाउने तयारीमा रहेको छ।

अपाङ्गता मैत्री विषयलाई संस्थागत एवं आन्तरिकीकरण गर्नु र पूर्वाधार निर्माण अपाङ्गता भएका ब्यक्तिहरुको आवश्यकतानुसार बनाई सेवा उपलब्ध गराउनु चुनौतीका रुपमा रहेका छन्। यस क्षेत्रका प्राप्त उपलब्धिलाई संस्थागत गर्दै दिगो विकासका लक्ष्य प्राप्त गर्न र र न्यायपूर्ण समाजको स्थापना गर्न आवश्यक देखिएको छ।

३.७ आप्रवासी कामदारको अधिकार

अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा पनि आप्रवासी कामदारको अधिकार संरक्षण मानव अधिकारको अभिन्न हिस्सा मानिएको छ। अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठन (ILO) का आधारभूत महासन्धिहरू, जबर्जस्ती श्रम निषेधसम्बन्धी प्रावधानहरू र मानव अधिकार सम्बन्धी महासन्धिहरूले वैदेशिक रोजगारीमा गएका कामदारलाई शोषण, दुर्व्यवहार र भेदभावबाट संरक्षण गर्न राज्यलाई दायित्वबद्ध गरेका छन्। वैदेशिक रोजगारी नेपाली नागरिकको जीविकोपार्जन, परिवारको आर्थिक सुरक्षा र राष्ट्रिय अर्थतन्त्रको एक महत्वपूर्ण आधारका रूपमा स्थापित भएको छ।

नेपालको संविधानको धारा ३३ ले प्रत्येक नागरिकलाई रोजगारीको हक प्रदान गरेको छ। धारा ३४ ले प्रत्येक श्रमिकलाई उचित पारिश्रमिक, श्रम शोषण विरुद्धको संरक्षण र सुरक्षित कार्यस्थलको हक सुनिश्चित गरेको छ। त्यस्तै धारा ५१(झ) मा वैदेशिक रोजगारीलाई शोषणमुक्त, सुरक्षित र व्यवस्थित बनाउने नीति उल्लेख गरिएको छ। वैदेशिक रोजगार ऐन, २०६४ तथा वैदेशिक रोजगार नियमावली, २०६४ ले कामदारको पूर्वसूचना, लिखित करार, बीमा, अभिमुखीकरण, कल्याणकारी कोष, उद्धार, क्षतिपूर्ति र न्यायिक उपचारसम्बन्धी व्यवस्था गरेको छ। यसका अतिरिक्त संविधानको धारा २९ ले कसैलाई पनि शोषण, दासता वा बन्धनमा राख्न नपाइने व्यवस्था गरेको हुँदा वैदेशिक रोजगारीका क्रममा हुने जबर्जस्ती श्रम र मानवोचित मर्यादाको हनन संविधानविपरीत ठहरिन्छ।

आर्थिक सर्वेक्षण, २०८३ का अनुसार २०८२ फागुनसम्म वैदेशिक रोजगारमा जान नयां श्रम स्वीकृति लिनेको सङ्ख्या ६९ लाख २३ हजार ४ सय ४३ पुगेको छ। यसमध्ये महिला ७.१ प्रतिशत र पुरुष ९२.९ प्रतिशत रहेका छन्। वैदेशिक रोजगारमा जान नयाँ श्रम स्वीकृति लिने नेपाली कामदारको सङ्ख्या १३.७ प्रतिशतले सङ्कुचन भई २ लाख ७३ हजार ५ सय ३० रहेको छ। त्यसैगरी यस अवधिमा वैदेशिक रोजगारमा जान पुनःश्रम स्वीकृति लिने नेपाली कामदारको सङ्ख्या १५.९ प्रतिशतले वृद्धि भई २ लाख ५१ हजार ९ सय ८३ पुगेको छ। यस अवधिमा नयाँ र पुनःश्रम स्वीकृति लिने कामदारको सङ्ख्या ५ लाख २५ हजार ५ सय १३ पुगेको छ। यसमध्ये महिला १२.१ प्रतिशत र पुरुष ८७.९ प्रतिशत रहेका छन्।

पछिल्लो समयमा खाडी मुलुकका अतिरिक्त रोमानिया, जापान, दक्षिण कोरिया, सर्बिया, माल्टा र पोर्चुगलजस्ता युरोपेली एवं विकसित देश आकर्षक रोजगार गन्तव्य मुलुकको रुपमा विकास भएका छन्। यसले मुलुकको वैदेशिक रोजगारीको संरचनालाई परिवर्तन गरी देशगत रूपमा विविधिकरण

गरेको छ। वैदेशिक रोजगरीको लागि संस्थागत रूपमा १११ देशलाई खुला गरिएको छ। २०८२ फाल्गुन मसान्त सम्म १ हजार ७ सय ६५ म्यानपावर कम्पनीले वैदेशिक रोजगारीको लागि श्रमिक पठाउने प्रयोजनका लागि ईजाजतपत्र प्राप्त गरेका छन्। वैदेशिक रोजगारीको सिलसिलामा १ हजार ८६ नेपाली कामदारको मृत्यू भएको छ। सोही अवधिमा मृतकका परिवारका सदस्य तथा नजिकका हकवालाले क्षतिपूर्तिबापत रु.६३ करोड २२ लाख प्राप्त गरेका छन्। २०८२ फागुनसम्म वैदेशिक रोजगारीको क्रममा शारीरिक रुपमा अङ्गभङ्ग तथा बिरामी भएका ६०१ कामदारले आर्थिक सहायता प्राप्त गरेका छन्। वैदेशिक रोजगारीमा मृत्यू भएका नेपाली श्रमिकका ३ हजार ४ सय ८७ जना सन्ततिले शिक्षामा छात्रवृत्ति सुविधा लिएका छन्। आर्थिक वर्ष २०८१/८२ मा वैदेशिक रोजगारजन्य २१५ मुद्दा अदालतमा दायर भई क्षतिपूर्ति स्वरुप रु.३२ करोड ८७ लाख ३७ हजार ४ सय ६५ उपलब्ध गराइएको थियो। २०८२ फागुनसम्म २७३ मुद्दा अदालतमा दायर भई क्षतिपूर्ति बापत रु.३ करोड ५० लाख १८ हजार ६ सय उपलब्ध गराइएको छ। संघ, प्रदेश र स्थानीय सरकारको साझेदारीमा सुरक्षित आप्रवासन (सामी) कार्यक्रम चौथो चरण (२०२४-२०२८) ७७ जिल्लाका ५५७ स्थानीय तहमा सच्चालनमा रहेको छ। यस कार्यक्रमबाट २०८२ फागुन मसान्त सम्म ३ लाख ८ हजार ४ सय १२ व्यक्तिले वैदेशिक रोजगार सम्बन्धी सेवा प्राप्त गरेका छन्।

लुम्बिनी प्रदेशका रूपन्देही, कपिलवस्तु, नवलपरासी पश्चिम, गुल्मी, अर्घाखाँची र पाल्पा जिल्लाबाट वैदेशिक रोजगारीमा जाने नागरिकहरूको संख्या उल्लेख्य रहेको देखिन्छ। तर वैदेशिक रोजगारीको यो प्रवृत्तिसँगै ठगी, दलाली, श्रम सम्झौताको उल्लङ्घन, श्रम शोषण, पारिश्रमिक नपाउने अवस्था, कार्यस्थलको असुरक्षा तथा मृत्यु पश्चात शव व्यवस्थापनसम्बन्धी समस्या समेत तीव्र रूपमा देखा परेका छन्। तसर्थ वैदेशिक रोजगारीमा गएका नागरिकको अधिकारको अवस्थाको मूल्याङ्कन गर्दा केवल रोजगारीको उपलब्धता मात्र होइन, उनीहरूको संरक्षण, सुरक्षा र सम्मानजनक व्यवहारको अवस्थालाई समेत आधार मानिनुपर्दछ।

वैदेशिक रोजगारीमा जान चाहने नागरिकलाई "फ्री-भिसा, फ्री-टिकट" नीतिको नाममा झुक्याई ठगी हुने गरेको गुनासो सुन्न पाइन्छ। लुम्बिनी प्रदेशबाट वैदेशिक रोजगारीमा गएका कामदारहरू खाडी मुलुक तथा मलेसिया पुगेपछि सम्झौताअनुसारको काम र पारिश्रमिक नपाई अलपत्र परेको तथा भिजिट भिसाको आवरणमा अवैध रूपमा पठाइएकाले श्रम शोषणमा परेको अवस्था पनि सार्वजनिक भएको छ। वैदेशिक रोजगारीमा गएका कामदारहरूको मृत्यु भएका कामदारहरूको शव स्वदेश ल्याउन

ढिलाइ हुनु, क्षतिपूर्ति प्राप्त गर्न परिवारले लामो प्रक्रिया झेल्नुपर्ने अवस्था, तथा फर्किएपछि स्थानीय तहबाट पुनःएकीकरण र सीप उपयोगको अवसर पाउन कठिनाई छ।

नेपालको सन्दर्भमा सुरक्षित आप्रवासन, शून्य लागत भर्ती प्रक्रिया, महिला आप्रवासी कामदारको संरक्षण, श्रम करारको पारदर्शिता, वैदेशिक रोजगार बोर्डको प्रभावकारी उपयोग, र परदेशस्थित नेपाली नियोगको सक्रिय भूमिका अपरिहार्य देखिन्छ। साथै वैदेशिक रोजगारीबाट फर्किएका कामदारहरूलाई स्थानीय तहको उद्यमशीलता, सीपमूलक तालिम र वित्तीय पहुँचसँग जोड्न नसकिए पुनःवैदेशिक निर्भरता बढ्ने देखिन्छ। यसैले लुम्बिनी प्रदेशमा वैदेशिक रोजगारीमा गएका नागरिकको अधिकार सुनिश्चित गर्न संघ, प्रदेश र स्थानीय तहबीच समन्वयात्मक, तथ्यमा आधारित र पीडितकेन्द्रित नीति आवश्यक छ।

३.८ आदिवासी जनजाति तथा भूमिहीनको अधिकार

लुम्बिनी प्रदेशका ६ जिल्लाहरू “रूपन्देही, कपिलवस्तु, नवलपरासी (बर्दघाट सुस्ता पश्चिम), पाल्पा, गुल्मी र अर्घाखाँचीमा” आदिवासी जनजातिको अधिकारको अवस्था मिश्रित तर समग्रमा चुनौतीपूर्ण देखिन्छ। संविधानको धारा १८ ले समानताको हक, धारा ३२ ले भाषा र संस्कृतिको हक, धारा ४२ ले सामाजिक न्यायको हक, र धारा ५१ ले आदिवासी जनजातिको भाषा, लिपि, संस्कृति, इतिहास र पहिचान संरक्षण गर्ने राज्यको नीति स्पष्ट गरेको छ। त्यस्तै, ILO महासन्धि नं. १६९ को धारा १४ अनुसार परम्परागत भूमिमा स्वामित्व र भोगचलनको अधिकार, धारा १५ अनुसार प्राकृतिक स्रोतमा विशेष सहभागिता, र UNDRIP को धारा ३२ अनुसार कुनै परियोजना अघि Free, Prior and Informed Consent (FPIC) लिनुपर्ने दायित्व राज्यमा रहन्छ।

रुपन्देही र कपिलवस्तु ऐतिहासिक थारु र प्राचीन शाक्य/कोलीय सभ्यतासँग जोडिएका जिल्लाहरू हुन्। आदिवासी थारु समुदायको भूमिहीनता र मोहियानी हकको मुद्दा बारम्बार उठ्ने गरेको छ। रुपन्देहीको सैनामैना, तिलोत्तमा र लुम्बिनी सांस्कृतिक नगरपालिका क्षेत्रमा पूर्वाधार विकासका नाममा आदिवासी समुदायले पुस्तौंदेखि भोगचलन गर्दै आएको ऐलानी तथा गुठी जग्गाबाट उनीहरूलाई विस्थापित गर्न खोजिएको भन्दै स्थानीय स्तरमा भएका विरोध प्रदर्शनका समाचारहरु प्रकाशित तथा प्रसारित भएका छन्। (श्रोतः रातोपाटी, २०८२ भाद्र ९ गते)

कपिलवस्तुमा बुद्धकालीन ऐतिहासिक स्थलहरूको उत्खनन र संरक्षण क्षेत्र विस्तार गर्दा स्थानीय आदिवासीहरूको “स्वतन्त्र, पूर्व र सुसूचित सहमति (FPIC)” नलिइएको र उनीहरूको जीविकोपार्जनमा धक्का पुगेको भनी गारखापत्र अनलाइनमा २०८२ असोज १८ गते प्रकाशित भएको थियो। यसैगरी,

स्थानीय तहहरूले कामकाजको भाषामा थारु भाषालाई आंशिक रूपमा मान्यता दिने घोषणा गरे पनि आवश्यक बजेट र जनशक्ति अभावका कारण त्यो केवल घोषणामा सीमित भएको अवस्था देखिन्छ । (श्रोतः बुटवल टुडे, २०८२ कार्तिक २२ गते)

नवलपरासी (ब.सु.प.)का नारायणी नदी तटीय क्षेत्र र गण्डक नहरको क्षेत्रमा बोटे, माझी, कुमाल र मुसहर समुदायको बसोबास छ। यी समुदायको परम्परागत जीविकोपार्जन नदीमा माछा मार्ने र डुङ्गा चलाउनेछ। नदीजन्य पदार्थ (ढुङ्गा, गिट्टी, बालुवा) को तीव्र र अनियन्त्रित दोहनका कारण बोटे र माझी समुदायको परम्परागत पेशा नै सङ्कटमा परेको अस्था छ। (श्रोतः सेतोपाटी, २०८२ मंसीर १२ गते)

स्थानीय तहहरूले नदी घाटहरू ठेक्कामा लगाउँदा आदिवासी समुदायको प्रथाजन्य अधिकार (Customary Rights) लाई पूर्णतः उपेक्षा गरेको र नदीमा प्रवेश गर्न समेत उनीहरूमाथि प्रतिबन्ध लगाइएका घटनाहरू सुनिएका थिए। (श्रोतः इन्सेक अनलाइन, २०८२ पुष ४ गते)। राष्ट्रिय गौरवका आयोजना र औद्योगिक कोरिडोर निर्माणका क्रममा हुने जग्गा अधिग्रहणमा आदिवासीहरूलाई उचित मुआब्जा र पुनर्वासको व्यवस्था नगरिएको समाचारहरु आएका थिए। (श्रोतः द काठमाडौं पोस्ट, २०८२ माघ १९ गते)

लुम्बिनी प्रदेशका पहाडी जिल्लाहरू पाल्पा, गुल्मी र अर्घाखाँची मगर समुदायको बाहुल्यता भएका क्षेत्र हुन्। यस अवधिमा यी जिल्लाहरूमा भाषा र सांस्कृतिक अधिकारका सवालहरू मुख्य रूपमा उठेका छन्। पाल्पा र गुल्मीका कतिपय स्थानीय तहहरूले मगर भाषालाई सरकारी कामकाजको भाषा बनाउने प्रयास गरे पनि प्राविधिक तयारीको अभावमा त्यो प्रभावकारी हुन सकेन। सामुदायिक विद्यालयहरूमा मातृभाषामा शिक्षा दिने संवैधानिक अधिकार भए तापनि पाठ्यपुस्तक र शिक्षक दरबन्दीको अभाव सधैंको चुनौती बनेको छ। (श्रोतः हिमालखबर पत्रिका, २०८२ फाल्गुन अंक)

अर्घाखाँची र पाल्पामा वन फँडानी र खानी उत्खनन (विशेष गरी चुनढुङ्गा खानी) का कारण मगर समुदायका ऐतिहासिक र सांस्कृतिक महत्त्वका स्थानहरू (जस्तैः कोट र धार्मिक थलोहरू) संकटमा परेको देखियो।(श्रोतः नयाँ पत्रिका, २०८३ वैशाख ७ गते)। विकासका नाममा स्थानीय आदिवासी समुदायको रैथाने ज्ञान र वातावरण संरक्षणको परम्परागत शैलीलाई बेवास्ता गर्दा प्राकृतिक विपत्तिको जोखिम समेत बढेको देखिन्छ।

विभिन्न पत्रपत्रिकाहरुले प्रकाशन गरेका विभिन्न समाचारहरुको विश्लेषण गर्दा रूपन्देही र कपिलवस्तुमा थारु समुदायको भूमिहीनता, गुठी/ऐलानी जग्गा विवाद, र विकासका नाममा विस्थापनको जोखिम

निरन्तर देखिएको छ। नवलपरासी पश्चिममा बोटे, माझी, कुमाल र मुसहर समुदायको नदीमा आधारित जीविकोपार्जन नदीजन्य पदार्थको अनियन्त्रित दोहन र घाट ठेक्काका कारण संकटमा परेको छ। पहाडी जिल्लाहरू पाल्पा, गुल्मी र अर्घाखाँचीमा मगर समुदायको भाषा, मातृभाषामा शिक्षा, र सांस्कृतिक स्थल संरक्षण कमजोर रहेको छ।

रूपन्देहीको सैनामैना, तिलोत्तमा र लुम्बिनी सांस्कृतिक क्षेत्रमा पूर्वाधार विकासका कारण विस्थापनको विरोध भएको; कपिलवस्तुमा पुरातात्विक/सांस्कृतिक क्षेत्रमा विस्तार गर्दा FPIC नलिइएको गुनासो आएको; नवलपरासी पश्चिममा नदी किनारबाट बोटे—माझीलाई प्रवेशमै रोक लगाइएका घटना भएको; र पाल्पा—गुल्मीमा मगर/थारु भाषालाई औपचारिक मान्यता दिने प्रयास बजेट र जनशक्ति अभावले प्रभावकारी हुन नसकेको तथ्य उल्लेख छ। UPR को चौथो चक्रसम्म नेपालले ILO १६९ र UNDRIP कार्यान्वयन स्वीकार गरेको भए पनि स्थानीय तहमा कार्यान्वयन कमजोर छ।

३.९ ज्येष्ठ नागरिकको अधिकार

ज्येष्ठ नागरिकको अधिकार भन्नाले उमेरका कारण उनीहरूले सम्मानपूर्वक, सुरक्षित, स्वस्थ र सक्रिय जीवनयापन गर्न पाउने मानवअधिकारलाई जनाउँछ। उमेर बढ्दै जाँदा स्वास्थ्य, आर्थिक अवस्था, सामाजिक सुरक्षा तथा हेरचाहका विशेष आवश्यकता उत्पन्न हुने भएकाले ज्येष्ठ नागरिकका अधिकारको संरक्षण राज्य, समाज र परिवार सबैको साझा दायित्व हो। यी अधिकारमा सम्मानपूर्वक बाँच्ने अधिकार, सामाजिक सुरक्षा, स्वास्थ्य सेवा, आवास, सहभागिता, भेदभावरहित व्यवहार तथा हिंसा र दुर्व्यवहारबाट संरक्षणको अधिकार पर्दछन्।

ज्येष्ठ नागरिकका अधिकारको संरक्षणका अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा विभिन्न कानुनी तथा नीतिगत व्यवस्थाहरू रहेका छन्। संयुक्त राष्ट्रसंघले सन् १९९१ मा पारित गरेको "United Nations Principles for Older Persons" ले ज्येष्ठ नागरिकका लागि पाँच आधारभूत सिद्धान्त‘स्वतन्त्रता (Independence), सहभागिता (Participation), हेरचाह (Care), आत्मपरिपूर्ति (Self-fulfillment) र सम्मान (Dignity)—लाई मान्यता दिएको छ। साथै म्याड्रिड अन्तर्राष्ट्रिय कार्ययोजना (Madrid International Plan of Action on Ageing, 2002) ले वृद्धमैत्री समाज निर्माण, सामाजिक समावेशीकरण, स्वास्थ्य सेवा तथा सामाजिक सुरक्षालाई प्राथमिकता दिएको छ।

ज्येष्ठ नागरिक ऐन २०६३ को अनुसार ज्येष्ठ नागरिकलाई निःशुल्क परिचयपत्र, स्वास्थ्य सेवामा ५० प्रतिशतसम्म छुट, सार्वजनिक यातायातमा निःशुल्क यात्रा तथा मासिक सामाजिक सुरक्षा भत्ता रु

४०००/- मासिक रूपमा उपलब्ध गराउने व्यवस्था गरेको छ। राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको एक अध्ययनको अनुसार नेपालको संविधानको धारा ४१ तथा ज्येष्ठ नागरिक ऐन, २०६३ ले सुनिश्चित गरेका ज्येष्ठ नागरिकहरूको अधिकारको कार्यान्वयन अवस्थासम्बन्धी अध्ययनले धेरै ज्येष्ठ नागरिकहरू आफ्ना अधिकारबारे जानकारी नभएको र राज्यबाट प्रदान गरिएका सेवा तथा सुविधाहरू प्रभावकारी रूपमा प्राप्त गर्न नसकेको देखिन्छ। उक्त अध्ययनले सरकारी स्वास्थ्य तथा यातायात सेवामा ज्येष्ठ नागरिकले पाउनुपर्ने प्राथमिकता र अन्य सुविधाबाट वञ्चित रहेको तथा त्यस्ता सेवाहरू अझै पनि पर्याप्त रूपमा पहुँचयोग्य नभएको पनि देखाएको छ। त्यस्तै, परिवार विघटन, परिवारका सदस्यहरूद्वारा बेवास्ता तथा परित्याग, र ज्येष्ठ नागरिकलाई वृद्धाश्रममा राख्ने प्रवृत्ति वृद्धि हुँदै गएका कारण ज्येष्ठ नागरिकहरू एक्लोपनको समस्यामा परेका छन्। (Source: Elderly still deprived of fundamental rights despite legal safeguards)

राष्ट्रिय जनगणना २०७८ अनुसार ज्येष्ठ नागरिकहरूको जनसंख्या वृद्धि दर ३.५ प्रतिशत रहेको छ, जुन समग्र जनसंख्या वृद्धि दर ०.९२ प्रतिशतभन्दा उल्लेखनीय रूपमा उच्च हो। ज्येष्ठ नागरिकको अधिकार संरक्षण, सामाजिक सुरक्षा र मर्यादित जीवनयापन सुनिश्चित गर्ने आवश्यकतामा थप वृद्धि भएको छ।

लुम्बिनी प्रदेशमा ज्येष्ठ नागरिक अधिकारको संरक्षण तथा प्रवर्द्धनका लागि केही सुधारात्मक कदमहरू पनि चालिएका छन्। पाल्पाको रामपुर नगरपालिकाको सहजीकरणमा सम्बन्धित वित्तिय संस्थाले लाभग्राहीलाई वडा नं. १ र २ गाडाकोट, वडा नं. ९ जब्गादी तथा वडा नं. १० गेजाका दुर्गम क्षेत्रका नागरिकहरूको सहजताका लागि वडा कार्यालयबाटै भत्ता वितरण गरिएको जनाएको छ। रामपुर नगरपालिका ५, रामघाट (पाल्पा) मा रामपुर ज्येष्ठ नागरिक स्कुल सञ्चालनमा ल्याइएको छ। यो नेपालमै ज्येष्ठ नागरिकका लागि स्थापित एक नवीन अवधारणा भएको विद्यालय हो, जसको उद्देश्य ज्येष्ठ नागरिकलाई सम्मानपूर्ण, सक्रिय र सिर्जनशील जीवनयापनको अवसर प्रदान गर्नुका साथै उनीहरूको अनुभव, सीप र परम्परागत ज्ञान नयाँ पुस्तासम्म हस्तान्तरण गर्नु हो।

आर्थिक वर्ष २०८२/८३ मा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, लुम्बिनी प्रदेश कार्यालयमा ज्येष्ठ नागरिकसम्बन्धी मानव अधिकार उल्लङ्घनका कुनै पनि औपचारिक उजुरी दर्ता भएको छैन्। आयोगले आयोजना गरेको एक कार्यक्रममा सहभागी ज्येष्ठ नागरिकले सङ्घीय सरकारले मौजुदा मन्त्रालयको नाम महिला, बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालय रहेकोमा परिवर्तन गरी महिला बालबालिका तथा लैङ्गिक तथा यौनिक अल्पसङ्ख्यक र समाजिक सुरक्षा मन्त्रालय कायम गर्दा ज्येष्ठ नागरिकहरूको

अपमान गरेको महसुस आफुहरूले गरेको हुँदा साविककै नाम राख्न आयोगबाट पहल हुन आग्रह गर्नुभएको थियो। ज्येष्ठ उजुरी दर्ता नहुनुले समस्याको अनुपस्थिति नभई पहुँच, रिपोर्टिङ प्रणालीको कमजोर उपयोग वा गुनासो गर्ने संयन्त्रप्रति सीमित विश्वास जस्ता पक्षहरूलाई पनि संकेत गर्न सक्ने भएकाले यस क्षेत्रको निरन्तर अनुगमन र सचेतना अभिवृद्धि आवश्यक देखिन्छ।

यसरी अन्तर्राष्ट्रिय कानुनी व्यवस्था र सिद्धान्तहरूले ज्येष्ठ नागरिकलाई मानवअधिकारको पूर्ण उपभोग गर्ने वातावरण सिर्जना गर्न राज्यहरूलाई आवश्यक नीति, कानुन र कार्यक्रम लागू गर्न प्रेरित गरेका छन्। नेपालले पनि संविधान, ज्येष्ठ नागरिक ऐन, २०६३ तथा सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रममार्फत यी अन्तर्राष्ट्रिय मान्यताहरूलाई कार्यान्वयन गर्ने प्रयास गरिरहेको छ।

३.१० बलपूर्वक बेपत्ता

बलपूर्वक बेपत्ता पारिने कार्य (Enforced Disappearance) भन्नाले राज्यका अधिकारी, राज्यको समर्थन वा सहमतिमा कार्य गर्ने व्यक्ति वा समूहद्वारा कुनै व्यक्तिलाई पक्राउ, हिरासत वा अपहरण गरी त्यसको अवस्थिति वा नियति लुकाउने तथा कानुनी संरक्षणबाट वञ्चित गर्ने कार्यलाई जनाउँछ। यस्तो कार्यले व्यक्तिको स्वतन्त्रता, सुरक्षा, जीवन, न्यायिक उपचार तथा मानव मर्यादामाथि गम्भीर आघात पुऱ्याउँछ। त्यसैले बलपूर्वक बेपत्ता पारिनु अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार कानुनअनुसार गम्भीर मानवअधिकार उल्लङ्घन मानिन्छ।

अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा यस अधिकारको संरक्षणका लागि विभिन्न कानुनी व्यवस्थाहरू रहेका छन्। नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र, १९६६ (ICCPR) ले व्यक्तिलाई स्वेच्छाचारी गिरफ्तारी वा हिरासतबाट संरक्षण, निष्पक्ष सुनुवाइ तथा जीवनको अधिकारको प्रत्याभूति गरेको छ। यसका अतिरिक्त, संयुक्त राष्ट्रसंघको "बलपूर्वक बेपत्ता पारिने सबै व्यक्तिको संरक्षणसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि, २००६ (International Convention for the Protection of All Persons from Enforced Disappearance – ICPPED) यस विषयको प्रमुख कानुनी दस्तावेज हो। यस महासन्धिले बलपूर्वक बेपत्ता पारिने कार्यलाई निषेध गर्दै दोषीलाई कानुनी कारबाही गर्ने, पीडित तथा परिवारलाई सत्य जान्ने, न्याय प्राप्त गर्ने र क्षतिपूर्ति पाउने अधिकार सुनिश्चित गरेको छ। साथै, यातनाविरुद्धको महासन्धि (CAT) तथा रोम विधान, १९९८ (Rome Statute of the International Criminal Court) ले व्यापक वा योजनाबद्ध रूपमा गरिने बलपूर्वक बेपत्ता पार्ने कार्यलाई मानवताविरुद्धको अपराधका रूपमा मान्यता दिएका छन्।

नेपालको संविधान, २०७२ को धारा २०(९) ले प्रत्येक नागरिकलाई बलपूर्वक बेपत्ता पारिनबाट मुक्त रहने मौलिक अधिकार प्रदान गरेको छ। साथै, नेपालले अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकारका मूल्य मान्यता र सिद्धान्तलाई आत्मसाथ गर्दै सत्य, न्याय, क्षतिपूर्ति तथा पीडितको अधिकार सुनिश्चित गर्न कानुनी तथा संस्थागत व्यवस्था गर्ने प्रतिबद्धता व्यक्त गरेको छ। यद्यपी यस महासन्धीको नेपाल पक्ष राष्ट्र भएको छैन।

द्वन्द्वकालमा व्यक्ति बलपूर्वक बेपत्ता पारिएका घटनाको असर विशेषगरी महिला, बालबालिका, ज्येष्ठ नागरिक तथा आश्रित परिवारका सदस्यहरूमा हाल सम्म परेको देखिन्छ। परिवारको मुख्य आयस्रोत गुम्दा धेरै परिवार आर्थिक संकटमा परेका छन्। कतिपय बालबालिकाको शिक्षा प्रभावित भएको, स्वास्थ्य सेवामा पहुँच कमजोर भएको तथा जीविकोपार्जनका अवसर सीमित भएको अवस्था समेत देखिएको छ। साथै, दीर्घकालीन अनिश्चितता, सामाजिक कलङ्क, मानसिक तनाव तथा मनोसामाजिक समस्याले पीडित परिवारको जीवनस्तरमा गम्भीर प्रभाव पारेको छ।

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, लुम्बिनी प्रदेश कार्यालयमा हाल २० वटा उजुरी दर्ता भई अनुसन्धानको क्रममा रहेका छन्। यस्ता उजुरीहरू माओवादी, सेना, प्रहरी तथा प्रतिकार समूहहरूसँग सम्बन्धित रहेका छन्। आयोगले बलपूर्वक बेपत्ता पारिएका घटनाको निष्पक्ष, स्वतन्त्र, प्रभावकारी तथा समयबद्ध अनुसन्धान सम्पन्न गरी बेपत्ता व्यक्तिहरूको अवस्था सार्वजनिक गर्न, दोषीलाई कानुनबमोजिम जवाफदेही बनाउन तथा पीडित र प्रभावित परिवारलाई न्याय, क्षतिपूर्ति, पुनःस्थापना, पुनर्स्थापना सेवा, मनोसामाजिक परामर्श तथा अन्य आवश्यक सहयोग उपलब्ध गराउन सम्बन्धित निकायहरूको ध्यानाकर्षण गराउँदै आएको छ। साथै, पीडित परिवारलाई सत्य जान्न पाउने अधिकारको सुनिश्चितता, बेपत्ता व्यक्तिको खोजी तथा पहिचानका लागि आवश्यक स्रोतसाधनको व्यवस्था, सम्बन्धित निकायहरूबीच प्रभावकारी समन्वय तथा संक्रमणकालीन न्यायसम्बन्धी संस्थाहरूको क्षमता अभिवृद्धिमा विशेष जोड दिन आयोगले निरन्तर आग्रह गर्दै आएको छ।

संक्रमणकालीन न्याय प्रक्रियालाई मानवअधिकारमैत्री र पीडितकेन्द्रित बनाउन राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, लुम्बिनी प्रदेश कार्यालयले निरन्तर रूपमा सरकारलाई आवश्यक सिफारिस र सुझावहरू प्रदान गर्दै आएको छ। सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगसम्बन्धी संशोधन कानुन पारित भए पनि पीडितमैत्री न्याय सुनिश्चित गर्ने विषयमा अझै सुधार आवश्यक रहेको भन्दै आयोगले कानुनी तथा संस्थागत व्यवस्थालाई अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार मापदण्डअनुकूल बनाउन निरन्तर जोड गरिरहेको छ। राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, लुम्बिनी प्रदेश कार्यालयले बलपूर्वक बेपत्ता पारिएका, यातना,

गैरकानुनी थुनालगायत गम्भीर मानवअधिकार उल्लङ्घनका पीडितहरूसँग अन्तरक्रिया तथा संवाद कार्यक्रम सञ्चालन गर्दै आएको छ। यसै सन्दर्भमा Human rights and Justice Centre, सँगको सहकार्यमा द्वन्द्व पीडित विशेषगरी बल पूर्वक वेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूको परिवारका सदस्यहरूसँग न्याय प्राप्तीका लागि आगामी दिनमा गर्नुपर्ने कार्य सम्बन्धमा परामर्श कार्यक्रम आयोजना गरिएको थियो। कार्यक्रम द्वन्द्व पीडितहरूले आफुहरूको न्याय सुनिश्चितताका लागि आयोगले निरन्तर रूपमा पहल कदमी गर्न आग्रह गरेका थिए।

३.११ यातना बिरुद्धको अधिकार

मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणा पत्र, १९४८, नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि, १९६६ को धारा ७ तथा यातना तथा अन्य क्रूर, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार वा सजाय विरुद्धको महासन्धि, १९८४ (CAT) ले यातना विरुद्धको अधिकारलाई आधारभूत मानव अधिकारको रूपमा स्वीकार गरेका छन्। यातना विरुद्धको अधिकार निरपेक्ष अधिकारको रूपमा स्थापित रहेको छ। युद्ध, आन्तरिक द्वन्द्व, सङ्कटकाल वा अन्य कुनै विशेष अवस्थालाई समेत यातना दिने कार्यको औचित्य पुष्टि गर्ने आधारका रूपमा लिन सकिँदैन। नेपालको संविधानको धारा २२ ले हिरासतमा रहेको वा थुनामा परेको कुनै पनि व्यक्तिलाई शारीरिक वा मानसिक यातना दिन नपाइने तथा निजसँग क्रूर, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार गर्न नपाइने व्यवस्था गरी यस अधिकारलाई मौलिक हकको रूपमा प्रत्याभूत गरेको छ। यसैगरी मुलुकी अपराध संहिता, २०७४ को परिच्छेद १४ अन्तर्गत धारा १६७ देखि १७३ सम्म यातनालाई फौजदारी अपराधको रूपमा परिभाषित गरिएको छ। अनुसन्धान गर्ने वा कानुन कार्यान्वयन गर्ने अधिकारीले कसैलाई यातना दिएमा ५ वर्षसम्म कैद र ५० हजार रुपैयाँसम्म जरिवाना वा दुवै सजाय हुन सक्ने व्यवस्था रहेको छ।

लुम्बिनी प्रदेशमा नागरिकको यातना विरुद्धको अधिकारको अवस्थाको विश्लेषण गर्दा समीक्षा अवधि आ.व. २०८२/८३ मा रुपन्देही, कपिलवस्तु, नवलपरासी (बर्दघाट सुस्ता पश्चिम), गुल्मी, अर्घाखाँची र पाल्पा जिल्लामा राज्य पक्षबाट हुने हिरासतजन्य यातना तथा गैरराज्य पक्षबाट हुने क्रूर, अमानवीय र अपमानजनक व्यवहारका घटनाहरू सार्वजनिक भएका छन्। सञ्चार माध्यम, मानव अधिकार अभिलेख तथा अनुगमन प्रतिवेदनहरूबाट प्राप्त तथ्यले यातना विरुद्ध शून्य सहनशीलताको नीति अवलम्बन गरिए तापनि व्यवहारिक रूपमा नागरिकहरू अझै पनि विभिन्न प्रकारका यातना तथा अमानवीय व्यवहारको जोखिममा रहेको देखाउँछन्।

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग लुम्बिनी प्रदेश कार्यालयबाट आफ्नो क्षेत्राधिकार भएका ६ जिल्लाका कारागारहरु तथा प्रहरी कार्यालयलयका हिरासत कक्षहरु तथा बालसुधार गृहको २०८२ असोज महिनाको पहिलो हप्तामा गरिएको अनुगमनबाट प्राप्त भएको तथ्यानुसार सो अवधिमा विभिन्न कारागारहरु तथा प्रहरी कार्यालयहरुमा भएका हिरासत कक्षहरु तथा भैरहवा स्थित बालसुधार गृहका कैदीबन्दी तथा थुनुवा र बालबिझ्याइकर्ताहरुलाई कुनै प्रकारको शारीरिक तथा मानसिक यातना दिएको पाइएको थिएन।

रुपन्देही र कपिलवस्तु जिल्लामा औद्योगिक तथा व्यापारिक गतिविधि बढी हुने तथा अपराध अनुसन्धानका क्रममा हिरासतमा राखिने व्यक्तिहरूको सङ्ख्या तुलनात्मक रूपमा उच्च रहेको पाइन्छ। यस अवधिमा अनुसन्धानका क्रममा शारीरिक तथा मानसिक दबाब प्रयोग गरिएको, हिरासत कक्षमा क्षमताभन्दा बढी थुनुवा राखिएको तथा स्वीकारोक्ति गराउने उद्देश्यले यातना दिइएको भनी विभिन्न समाचारहरु संचार माध्यममा प्रकाशन तथा प्रसारण भएको पाइन्छ। चोरीको आरोपमा पक्राउ परेका एक थुनुवालाई सोधपुछका क्रममा करेन्ट लगाई यातना दिएको आरोपसम्बन्धी घटना सार्वजनिक भएको थियो (अनलाइनखबर, २०८२ भदौ २२)। कपिलवस्तु जिल्लामा लागूऔषध चोरीको आरोपमा पक्राउ परेका २४ वर्षीय एक युवाको हिरासतभित्रै शङ्कास्पद मृत्यु भएको घटनाले हिरासतको अवस्था तथा थुनुवामाथि हुने व्यवहारप्रति गम्भीर प्रश्न उठाएको छ (सेतोपाटी, २०८२ कार्तिक १५)।

नवलपरासी (बर्दघाट सुस्ता पश्चिम) जिल्लामा सीमा क्षेत्रसँग सम्बन्धित सुरक्षा गतिविधिका क्रममा नागरिकमाथि हुने व्यवहारसम्बन्धी गुनासाहरू प्राप्त भएका छन्। सीमा क्षेत्रमा हुने अवैध ओसारपसार नियन्त्रण गर्ने नाममा कतिपय नागरिकलाई नियन्त्रणमा लिई कुटपिट गर्ने, विना पुर्जी थुनामा राख्ने तथा अपमानजनक व्यवहार गर्ने प्रवृत्ति देखिएको छ। समीक्षा अवधिमा सीमा क्षेत्रमा सोधपुछको नाममा स्थानीय किसानमाथि निर्घात कुटपिट गरिएको घटना सार्वजनिक भएको थियो (इन्सेक अनलाइन, २०८२ पुस ९)। यस्ता घटनाले सुरक्षा निकायबाट हुने सम्भावित यातना तथा अमानवीय व्यवहारप्रति संवेदनशीलता बढाउनुपर्ने आवश्यकता देखाएको छ।

प्रचलित व्यवस्थाअनुसार पीडित, निजका आफन्त वा मानव अधिकार रक्षकले घटना भएको ६ महिनाभित्र प्रहरी कार्यालय वा जुनसुकै समयमा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगमा उजुरी दर्ता गर्न सक्ने व्यवस्था रहेको छ। उजुरीपश्चात् स्वास्थ्य परीक्षण, प्रमाण सङ्कलन, स्वतन्त्र अनुसन्धान तथा अभियोजनको प्रक्रिया अगाडि बढाउनुपर्ने हुन्छ। तथापि, यातना सम्बन्धी उजुरीमा आरोपित निकाय स्वयं अनुसन्धान प्रक्रियामा संलग्न हुने अवस्था रहेको कारण निष्पक्षता तथा प्रभावकारिता सम्बन्धी प्रश्नहरू उठ्ने गरेका छन्।

प्रहरीविरुद्धको उजुरी प्रहरीले नै दर्ता तथा अनुसन्धान गर्नुपर्ने अवस्थाले स्वार्थको बाझिने अवस्था सिर्जना भएको देखिन्छ। राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग लुम्बिनी प्रदेश कार्यालयमा आ.व. २०८२/८३ अन्त्यसम्म लगत सरी आएका १८ उजुरीहरु अनुसन्धानको क्रममा रहेको छ।

लुम्बिनी प्रदेशको अवस्थाले हिरासत पूर्वाधार, अनुसन्धान पद्धति तथा सामाजिक चेतनाको क्षेत्रमा अझै सुधार आवश्यक रहेको देखाउँछ। हिरासतभित्र हुने शारीरिक तथा मानसिक यातना, शङ्कास्पद मृत्यु, जातीय विभेद, बोक्सीको आरोप तथा सामाजिक बहिष्कारजस्ता घटनाहरूले नागरिकको सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने अधिकारमा प्रतिकूल प्रभाव पारेका छन्। यातना विरुद्धको अधिकारको प्रभावकारी संरक्षणका लागि कानुनको निष्पक्ष कार्यान्वयन, स्वतन्त्र अनुसन्धान संयन्त्रको स्थापना, हिरासत कक्षहरूको सुधार, पीडितमैत्री न्याय प्रणाली तथा मानव अधिकारप्रति उत्तरदायी प्रशासनिक संयन्त्रको आवश्यक छ। यसबाट मात्र संविधान तथा अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार सम्बन्धी दायित्वअनुसार नागरिकको यातना विरुद्धको अधिकारको वास्तविक प्रत्याभूति हुन सक्ने देखिन्छ।

३.१२ सामूहिक अधिकार

३.१२.१ विकास र वातावरण

राष्ट्रको समृद्धिका लागि प्राकृतिक तथा मानव निर्मित सम्पदाहरूको दिगो व्यवस्थापन र बहुआयामिक उपयोग पूर्वसर्त मानिन्छन् । विकासलाई दिगो र मानव अधिकारमैत्री बनाउन वातावरण र सामाजिक-आर्थिक विकासका सवालहरूलाई एकीकृत रूपमा व्यवस्थापन गर्न आवश्यक हुन्छ। वातावरण संरक्षण बहुआयामिक र अन्तरदेशीय विषय भएको हुँदा नेपालले दर्जनौं अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि सम्झौतामा प्रतिबद्धता जाहेर गरेको छ। संयुक्त राष्ट्रसङ्घले सन् १९८६ मा जारी गरेको विकासको अधिकारसम्बन्धी घोषणापत्रले विकासलाई सबै मानव जातिको अहरणीय अधिकार भन्दै अधिकार उपभोग गर्नसक्ने अवस्था सिर्जना गर्ने प्रक्रियाको रूपमा स्थापित गरेको छ। घोषणापत्रले आर्थिक, सामाजिक तथा राजनैतिक प्रक्रियालाई विकासको अधिकार भनेको छ। त्यसै गरी विकासले निम्त्याएको वातावरणीय बिनास र क्षतिलाई न्यूनीकरण गर्ने उपाय अवलम्बन गर्नको लागि राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रियस्तरमा धेरै पहल र प्रयासहरू भएका छन्। स्वस्थ मानव जीवनको लागि स्वच्छ वातावरणको अवधारणसँगै विश्वजगतमा दर्जनौं सम्मेलन र दस्तावेजहरू निर्माण भएका छन्। विकासलाई वातावरणमैत्री बनाउनुपर्ने मानव केन्द्रित अवधारणाबाट हेरिएको दिगो विकाससम्बन्धी कार्ययोजनालाई नेपालले आत्मसात गरेको

छ। नेपालको संविधान तथा प्रचलित कानुनहरूले प्रत्येक नागरिकलाई स्वच्छ र स्वस्थ वातावरणमा बाँच्न पाउने हक सुनिश्चित गरेको छ। अन्तर्राष्ट्रियस्तरमा गरिएका प्रतिबद्धतालाई कार्यान्वयन गर्न वातावरणसँग सम्बन्धित नीति, कार्यनीति, कानुन र संयन्त्रहरूको विकास गरेको छ। वातावरण संरक्षणसम्बन्धी ऐन, २०७६ हाल कार्यान्वयनमा रहेको छ। ऐनअनुसार विकास निर्माणका आयोजनाहरू सञ्चालन गर्दा नेपाल सरकारले निर्धारण गरेको मापदण्ड र गुणस्तर कायम गर्नुपर्ने, वातावरणीय प्रभाव मूल्याङ्कन गर्नुपर्ने व्यवस्था छ। त्यसै गरी कसैको जीवन र जनस्वास्थ्यमा असर पार्ने गरि कुनै पनि कार्य गर्न नहुने व्यवस्था छ। यसका अतिरिक्त वातावरणसँग सम्बन्धित अन्य दर्जनौं कानुनी र नीतिगत व्यवस्थाहरू रहेका छन्। राज्यको विकाससम्बन्धी नीतिमा विकास र वातावरणवीच सन्तुलन कायम गर्ने भनी स्पष्ट व्यवस्था गरिएको छ। विकास निर्माणको प्रक्रियामा स्थानीय जनसहभागिता अभिवृद्धि गर्ने नीति अवलम्बन गरिएको छ। विकासको प्रतिफल वितरणमा विपन्न नागरिकलाई प्राथमिकता दिँदै आम जनताले न्यायोचित रूपमा पाउने व्यवस्था नीतिमा गरिएको छ।

उल्लिखित व्यवस्थाका बाबजूद वातावरण र विकासबीच सामाञ्जस्यता कायम हुन नसक्दा नागरिकको मानव अधिकार प्रचलनमा समस्या देखिएको छ। मानवलाई केन्द्रविन्दुमा राखी विकासका क्रियाकलापहरू सञ्चालन हुन नसक्दा विकासको नाममा विभिन्न वातावरणीय समस्याहरू वृद्धि हुँदै गएका छन्। आयोगले वातावरण र मानव अधिकारको विषयलाई रणनीतिक योजनामा समावेश गरि मानव अधिकारमुखी दृष्टिकोणबाट अनुगमन गर्दै आएको छ। आयोगको यस कार्यालयले विकास र वातावरणको अवस्था अनुगमनका लागि बुटवल गोरूसिङ्गे सडक आयोजनाको अनुगमन गरेको थियो। अनुगमनका क्रममा मानव अधिकार मैत्री विकास पद्धतीको अवलम्बन नहुँदा सडकमा यात्रा गर्ने यात्रु तथा स्थानीयबासी प्रत्यक्ष रूपमा प्रभावित भएको पाइएको थियो। विकास निर्माणमा मानव अधिकार मैत्री पद्धती अबलम्बन गर्न सरोकारवाला पक्षलाई आग्रह गरिएको थियो।

आर्थिक वर्ष २०८३।८४ का लागि प्रस्तुत नीति तथा कार्यक्रमले वातावरणीय अधिकार, कृषि सुधार र सामाजिक समावेशितामा सकारात्मक परिवर्तनको संकेत गरेको छ नीतिअनुसार "एक नगरपालिका, एक जैविक/स्थानीय बाली उत्पादन" कार्यक्रममार्फत रासायनिक मल र विषादीको प्रयोग घटाई वातावरण र स्वास्थ्य संरक्षणमा जोड दिइ विभिन्न जिल्लामा कृषि स्रोत केन्द्र स्थापना गरी आत्मनिर्भर कृषि उत्पादन बढाउने योजना गरिएको छ। त्यसैगरी कपिलवस्तु, अर्घाखाँची, गुल्मी, प्युठान र पूर्वी रुकुममा क्रमशः बागवानी, बाख्रा, पहाडी फलफूल, तरकारी बिउ र आलु बिउ स्रोत केन्द्र स्थापना गर्ने तयारी छ।

लुम्बिनी प्रदेशले कुल गार्हस्थ उत्पादन (GDP) मा करिब १४ प्रतिशत योगदान गर्छ। आर्थिक संरचनामा कृषि क्षेत्रको हिस्सा करिब २९.६ प्रतिशत, सेवा क्षेत्र २७.९ प्रतिशत, उद्योग १७.८ प्रतिशत, व्यापार १४.५ प्रतिशत र निर्माण क्षेत्र १०.२ प्रतिशत रहेको छ, प्रदेश अझै पनि कृषि र सेवा क्षेत्रमै बढी निर्भर छ तर उद्योग विस्तार हुँदै गएको देखाउँछ। (Source: Lumbini Province Tables Rs. 38.91 Billion Budget for FY 2025/26)

पूर्वाधार विकासतर्फ लुम्बिनी प्रदेशमा करिब १,३६३ किलोमिटर सडक कालोपत्रे गरिएको, ७७० किलोमिटर नयाँ सडक ट्र्याक खोलिएको, २०६ वटा पक्की पुल र ७० वटा झोलुङ्गे पुल निर्माण सम्पन्न भएका छन्। यसले यातायात पहुँच र क्षेत्रीय सम्पर्कलाई सुधार गरेको छ, तर गुणस्तर र समयमै परियोजना सम्पन्न गर्ने चुनौती अझै कायम छ। खानेपानी र सिँचाइ क्षेत्रमा पनि प्रगति भएको देखिन्छ, करिब ३,७९१ खानेपानी प्रणाली सञ्चालनमा आएका छन् प्रदेश भित्र एक घर एक धारा कार्यक्रम समेत लागु गरिएको छ जसबाट हाल सम्म १६ लाखभन्दा बढी मानिस लाभान्वित भएका छन्, साथै सिँचाइ परियोजनाले समेत कृषि उत्पादनमा सहयोग पुऱ्याएको छ। (Source: **लुम्बिनी प्रदेशको नीति तथा कार्यक्रम पारित** - Nepal Press)

तर विकाससँगै वातावरणीय अधिकारको विषय पनि अत्यन्त महत्वपूर्ण बनेको छ। औद्योगिक करिडोर, विशेषगरी भैरहवा-लुम्बिनी क्षेत्रमा सिमेन्ट, इट्टा भट्टा र अन्य उद्योगबाट धुलो, धुवाँ र रासायनिक प्रदूषण बढेको छ, जसले हावा, पानी र माटोको गुणस्तरमा नकारात्मक असर पारेको छ। अध्ययनहरूले लुम्बिनी क्षेत्रको हावामा PM2.5 जस्ता प्रदूषक तत्व उच्च स्तरमा रहेको देखाएका छन्, जुन स्वास्थ्यका लागि जोखिमपूर्ण मानिन्छ। यसले स्थानीय बासिन्दाको स्वच्छ हावा, स्वच्छ पानी र स्वस्थ वातावरणमा बाँच्ने संवैधानिक अधिकारलाई प्रत्यक्ष रूपमा प्रभावित गरेको छ। (Source: SC orders shutdown or relocation of industries within 15km of Lumbini - Peoples' Review)

पर्यावरणीय अधिकार प्रचलनका लागि विश्व सम्पदा सूचीमा सूचीकृत बुद्ध जन्मस्थल लुम्बिनी क्षेत्रको करिब १५ किलोमिटरमा प्रदूषण गर्ने उद्योगहरू हटाउने वा स्थानान्तरण गर्न सर्वोच्च अदालतले आदेश दिएको छ, जसले विकास र वातावरण संरक्षणबीच सन्तुलन आवश्यक रहेको देखाउँछ।

पाल्पाको रैनादेवी छहरा गाउँपालिका २ सोमादी सर्देवाका स्थानीय बासिन्दाको सिजी सिमेन्ट उद्योगका कारण भएको वातावरणीय प्रदूषणले आफ्नो दैनिक जीवन असहज भएको भन्दै राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको लुम्बिनी प्रदेश कार्यालयमा उजुरी दर्ता भएको छ। सो सम्बन्धमा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग लुम्बिनी प्रदेश कार्यालयले EIA (Environmental Impact Assessment) Report, IEE (Initial

Environmental Examination), प्रदुषण नियन्त्रणका उपायका सम्बन्धमा विभागसँग गरेको प्रतिवद्धता, तथा उद्योगले गरेको सार्वजनिक सुनुवाईको प्रतिलिपि र विभागबाट गरिएको पछिल्लो हावा पानी परीक्षण तथा वातावरणीय अडिट प्रतिवेदनको प्रतिलिपि लगायत अन्य कागजातहरुको माग गरी उजुरी अनुसन्धानको क्रममा रहेको छ। आयोगको यस कार्यालयले विकास र वातावरणको अधिकार प्रचलनका लागि विभिन्न संरक्षणात्मक तथा प्रवर्द्धनात्मक कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरिरहेको छ।

३.१२.२ व्यवसाय र मानव अधिकार

मानव अधिकारको सम्मान र संरक्षण प्रति व्यवसायीको पनि महत्त्वपूर्ण र अर्थपूर्ण भूमिका हुने तथ्यलाई स्वीकार गर्दै व्यवसाय र मानव अधिकारसँग सम्बन्धित संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय सिद्धान्त, २०११ जारी भएको छ। यस सिद्धान्तको सम्मान, संरक्षण र परिपालना गरी नेपाली नागरिकको मानव अधिकारको अवस्था सुधार गर्नु राज्यको दायित्व हो। व्यवसायीका लागि मानव अधिकारको सम्मान गर्ने, संरक्षण गर्ने र उपचारमा पहुँच पुर्याउने गरि तीनवटा दायित्व यस सिद्धान्तले तोकिदिएको छ। यस सिद्धान्त बमोजिम व्यवसायीले अरूको मानव अधिकार उल्लङ्घन गर्न तथा आफू संलग्न परियोजनाबाट मानव अधिकारमा पर्नसक्ने नकारात्मक प्रभावप्रति सचेत रहनु पर्दछ। आयोजना तथा व्यवसायिक प्रतिष्ठानभित्र नीतिगत प्रतिबद्धता, मानव अधिकार प्रचलनमा परेको प्रभावको पहिचान, रोकथाम, न्यूनीकरण र कसरी सम्बोधन गर्ने लगायतका प्रावधान सहित नीति तथा प्रक्रियाहरू तय गरी कार्यान्वयनमा ल्याउन जरूरी हुन्छ। व्यावसायिक क्रियाकलापबाट मानव अधिकार उल्लङ्घन भएमा त्यसको विरुद्ध राज्यले संरक्षण गर्नुपर्ने दायित्व रहन्छ। यस्तो कार्य गर्न सरकारले व्यवसायिक प्रतिष्ठानलाई प्रभावकारी निर्देशन दिन र नियमन गर्नपनि आवश्यक हुन्छ।

व्यवसाय र मानव अधिकारको संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय मार्गनिर्देशक सिद्धान्तको नेपालमा कार्यान्वयनका लागि नेपाल सरकारले व्यवसाय र मानव अधिकारसम्बन्धी राष्ट्रिय कार्ययोजनाको कार्ययोजना निर्माण गरी कार्यान्वयनमा ल्याएको छ। व्यवसाय र मानव अधिकारको आधारभूत सिद्धान्त अनुसार राज्यले मानव अधिकारको संरक्षण गर्नुपर्छ, व्यवसायीले मानव अधिकारको सम्मान गर्नुपर्दछ र पीडितले प्रभावकारी उपचार पाउनुपर्दछ भन्ने मान्यता रहेको छ। नेपालले व्यवसाय र मानव अधिकार सम्बन्धी राष्ट्रिय कार्ययोजना २०८०/०८१-२०८४/०८५ लागू गरिरहेको सन्दर्भमा रुपन्देहीको औद्योगिक करिडोर, कपिलवस्तुको कृषि,सीमा व्यापार, नवलपरासी(बर्दघाट सुस्ता पश्चिम)को उद्योग,कृषि क्षेत्र, पाल्पाको पर्यटन र साना उद्योग तथा कुटीर उद्योग, गुल्मी र अर्घाखाँचीको कृषि, निर्माण सम्बन्धित सेवा मानव अधिकारमैत्री हुनुपर्दछ।

रुपन्देहीमा डेडिकेटेड तथा ट्रंकलाइन विद्युत महसुल विवादका कारण १० उद्योग बन्द भई हजारौं मजदुर कामविहीन बनेको भनी विभिन्त्र छापा तथा पत्रपत्रिकामा आएको विषय व्यवसाय र मानव अधिकारको गम्भीर उदाहरण हो। उद्योगी र विद्युत् प्राधिकरणबीचको विवाद कानुनी तथा आर्थिक विषय भए पनि त्यसको भार श्रमिक र परिवारमाथि पर्दा रोजगारी, आय, शिक्षा, स्वास्थ्य र खाद्य सुरक्षा जस्ता अधिकार उपभोगमा प्रभाव परेको छ। निजी स्वास्थ्य संस्थामा नर्स तथा स्वास्थ्यकर्मीको न्यून तलब, कामको उच्च भार र लुम्बिनी प्रादेशिक अस्पतालमा मेडिकल अफिसरलाई निरन्तर ४८ घण्टा सम्ममा काममा लगाएको लगायतका विषयले स्वास्थ्य व्यवसायलाई पनि मानव अधिकारको विषयमा समेट्दछ।

पाल्पा, गुल्मी र अर्घाखाँचीमा व्यवसाय र मानव अधिकारको सवाल साना उद्यम, पर्यटन, कृषि, निर्माण, यातायात सेवासँग जोडिन्छ। पाल्पाको पर्यटन र होमस्टे, हस्तकला परम्परागत घरेलु कुटीर उद्योग स्थानीय उत्पादन तथा सिमेन्ट उद्योग खानी उत्खनन् चुन ढुङ्गा उत्खनन् लगायत निर्माण क्षेत्रले रोजगारी सिर्जना गरेको छ। श्रमिकको सुरक्षा, न्यूनतम पारिश्रमिक, वातावरणीय प्रभाव व्यवस्थापन, फोहोर व्यवस्थापन समुचित हुन सकेको देखिदैन। बुटवल सिद्धबाबा सुरूङ्ग निर्माण निर्धारित समयावधीमा सम्पन्न हुन नसकी हाल सम्म सञ्चालनमा आउन नसक्दा दैनिक ओहोर दोहोर गर्ने नागरिक तथा व्यक्तिहरू धुलो धुवाँ तथा पहिरोको जोखिमबाट प्रभावित बनेका छन्। अधिकांस जिल्लामा निर्माण व्यवसायीले सडक, पुल, भवन र खानेपानी योजना समयमै सम्पन्न नगर्दा विकासको अधिकार, श्रमिकको अधिकार तथा उपभोक्ताको अधिकार प्रभावित भएका छन्।

वातावरण र व्यवसायको सम्बन्धमा सिमेन्ट उद्योग, ईंटा उद्योग, सडक विस्तार, नदीजन्य पदार्थ उत्खनन, निर्माण व्यवसाय र औद्योगिक प्रदूषणका कारण धुलो, धुवाँ, ध्वनि, पानी प्रदूषण, खेतीबाली र पशुपालनमा असर, स्वास्थ्य समस्या र सडक दुर्घटना स्थानीय नागरिकको स्वच्छ वातावरण र स्वास्थ्य अधिकारबाट बञ्चितिमा परेको भनी पाल्पाको रैनादेवि छहरा स्थित सिजी सिमेन्टबाट प्रभावित स्थानीय व्यक्तिहरूले उद्योगमा लगायतको तालाबन्दी राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको अनुगमन पश्चात खुला गरिएको छ। स्थानीयले धुलो धुवा ध्वनी जल लगायतको प्रदुषण भएको भनी आयोगमा दिएको उजुरीका सम्बन्धमा आयोगको प्रारम्भिक अनुगमन पश्चात उद्योग विभागले तत्काल अनुगमन गरि सुझाब कार्यान्वयनका लागि सम्बन्धित उद्योगलाई आवश्यक निर्देशन दिइएको र कार्यान्वयन चरणमा रहेको उद्योग प्रशासनले जनाएको छ।

अत्यधिक जनगुनासो आउने उद्योगहरूको जिल्ला प्रशासन, स्थानीय तह, उद्योग विभाग, वातावरण विभाग, प्रहरी, उपभोक्ता हित समूह र नागरिक समाजबीच नियमित रुपमा अनुगमन, सुपरीवेक्षण तथा निरीक्षण गरी निर्देशन दिन आवश्यक छ। व्यवसायीक संस्थाले श्रमिक अभिलेख, सामाजिक सुरक्षा, बालश्रम

रोकथाम, महिला श्रमिक संरक्षण, दुर्घटना बीमा, स्थानीय गुनासो सुनुवाइ र वातावरणीय मापदण्डलाई अक्षरस कार्यान्वयन गर्दै यसलाई व्यवसाय दर्ता तथा नवीकरणसँग जोड्दै व्यवसाय र मानव अधिकार कार्यान्वयन गर्नु आवश्यक देखिन्छ। व्यवसायिक क्षेत्रमा मानव अधिकार Due Diligence को अभ्यास कमजोर रहेको उद्योग वा सेवा प्रदायकले उत्पादन सुरु गर्नुअघि र सञ्चालनका क्रममा श्रमिक, स्थानीय समुदाय, उपभोक्ता, वातावरण वृहत्तर हितलाई ध्यानमा राख्दै सम्भावित असर पहिचान गरी रोकथाम गर्ने प्रणाली बनाउनु पर्दछ।

नवलपरासी (बर्दघाट सुस्ता पश्चिम)का एक सवारी दुर्घटनामा परेका व्यक्तिको करिब १ महिना निरन्तर उपचारका क्रममा बुटवल स्थित एक निजी अस्पतालमा मृत्यु भएको घटनामा अस्पताल प्रशासनले औषधी उपचारमा लागेको खर्चको भुक्तानी नहुदाँ सम्म शव पीडित परिवारलाई नदिइएको घटनाका सम्बन्धमा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग लुम्बिनी प्रदेश कार्यालयको आवश्यक समन्वयमा जिल्ला प्रशासन कार्यालय नवलपरासी (बर्दघाट सुस्ता पश्चिम) र जिल्ला प्रशासन कार्यालय रूपन्देहीको आवश्यक सहजिकरणका कारण पीडित परिवारको सांस्कृतिक अधिकारको संरक्षण भएको छ। पीडित परिवारले अस्पतालको करिब १८ लाख रूपैयाँ विल तिर्न नसक्दा निजहरूको सामाजिक सांस्कृतिक अधिकार हनन् हुने अवस्था पुगेको उदाहरण हेर्दा व्ययवसायीले व्यावसायीक रूपमा मात्र नभई मानव अधिकारको दृष्टीकोणबाट समेत स्वास्थ्य व्यवसायलाई हेर्नुपर्ने र सोही अनुसार मानव अधिकारको संरक्षण गर्नुपर्ने दायित्व रहन्छ।

३.१२.३ श्रमिकको अधिकार

नेपालको संविधान र अन्य प्रचलित कानुनहरूले श्रमिकको अधिकारलाई सुनिश्चित गरेका छ। नेपालको संविधानको धारा १७ मा श्रमप्रति अवहेलना गर्न नहुने, धारा १८(४) मा समान कामका लागि लैङ्गिक आधारमा पारिश्रमिक तथा सामाजिक सुरक्षामा भेदभाव गर्न नहुने, धारा ३३ मा प्रत्येक नागरिकलाई रोजगारीको हक हुने, धारा ३४(२) मा प्रत्येक श्रमिकलाई उचित पारिश्रमिक, सुबिधा तथा योगदानमा आधारित सामाजिक सुरक्षाको हक हुने, धारा ४२ मा सामाजिक न्यायको हक हुने, धारा ५०(२) मा सबै प्रकारका शोषण, बिभेद अन्यायको अन्त्य गरि श्रमको सम्मान गरिने लगायतका श्रम र रोजगारसँग सम्बन्धित विषयहरू उल्लेख गरिएको छ।

संयुक्त राष्ट्र सङ्घद्वारा सन् २०३० सम्मका लागि तय गरेको १७ वटा दिगो विकास लक्ष्यहरूमध्ये ५ औं लक्ष्यमा लैङ्गिक समानता हासिल गर्ने र ८ औं लक्ष्यमा सबैका लागि समावेशी तथा दिगो आर्थिक वृद्धि, पूर्ण तथा उत्पादनशील रोजगारी र मर्यादित कामलाई प्रवर्द्धन गर्ने उल्लेख छ। श्रमिकहरूको

पारिश्रमिक र सुरक्षालगायतका अधिकारलाई संरक्षण गर्न श्रम ऐन, २०७४ तथा नियमावली, २०७५ कार्यान्वयनमा रहेका छन्। यसै गरी रोजगारीको हकसम्बन्धी ऐन, २०७५, ट्रेंड युनियन ऐन, २०४९, बालश्रम (निषेध र नियमन गर्ने) ऐन, २०५६, वैदेशिक रोजगार ऐन, २०६४, योगदानमा आधारित सामाजिक सुरक्षा ऐन, २०७४ आदि कार्यान्वयनमा रहेका छन्। श्रमशक्तिलाई दक्ष र व्यवसायिक बनाउन, स्वदेशमै रोजगारी अभिवृद्धि गर्न, श्रमको सम्मान गरि सबै श्रम शोषणको अन्त्य गर्ने आवश्यक व्यवस्थाको लागि श्रम र श्रमिकहरूसँग सम्बन्धित श्रमको सम्मान, राष्ट्रको अभियानसम्बन्धी रणनीति, २०७८ र राष्ट्रिय रोजगार नीति, २०७१ तर्जुमा भई कार्यान्वयनमा रहेका छन्।

राष्ट्रिय जनगणना, २०६८ अनुसार नेपालमा १० वर्ष वा सोभन्दा बढी उमेरका आर्थिक रूपले सक्रिय जनसङ्ख्या ६५.५ प्रतिशत, अक्सर आर्थिक रूपले सक्रिय ७०.३५ प्रतिशत र अक्सर रोजगार ९३.०५ प्रतिशत रहेको छ। श्रमशक्ति सर्वेक्षण अनुसार आन्तरिक बजारमा कार्यरत ७० लाख ८६ हजार श्रमिकमध्ये ४४ लाख ११ हजार (६२.२ प्रतिशत) श्रमिकहरू अनौपचारिक क्षेत्रमा कार्यरत रहेको जनाएको छ। सबैभन्दा बढी कृषि क्षेत्रमा १४ लाख ३४ हजार, गैरकृषिमा २९ लाख ४ हजार र घरेलु श्रममा ७३ हजार र त्यसपछि व्यापारमा १७.५ प्रतिशत, निर्माण क्षेत्रमा १३.८ प्रतिशत र सेवा र बिक्रेता पेशामा २३.८ प्रतिशत आवद्ध रहेको सर्वेक्षणले जनाएको छ।

नेपाल सरकारले औपचारिक क्षेत्र र वैदेशिक रोजगारीमा जाने श्रमिकलाई मात्र सामाजिक सुरक्षा कोषमा समेट्दै आएको छ। श्रम मानिसको मर्यादा, आत्मनिर्भरता, सामाजिक सुरक्षा, परिवारको संरक्षण, स्वास्थ्य, शिक्षा र सम्मानजनक जीवनसँग प्रत्यक्ष जोडिएको विषय हो। प्रत्येक श्रमिकलाई सुरक्षित कार्यस्थल, उचित र न्यायोचित पारिश्रमिक, समान काम गर्नेलाई समान ज्याला, निर्धारित कार्यसमय, आराम तथा विश्राम, सामाजिक सुरक्षा, तथा सामूहिक सौदाबाजी गर्ने अधिकारका लागि श्रमिक संगठन खोल्ने अधिकार, भेदभावरहित रोजगारी, जबरजस्ती श्रमबाट मुक्ति, बालश्रमबाट संरक्षण र व्यावसायिक स्वास्थ्य तथा सुरक्षाको अधिकार प्राप्त हुन्छ। यी सबै अधिकारहरू नेपालको संविधान, श्रम ऐन, सामाजिक सुरक्षा सम्बन्धी कानुन तथा अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठन अर्थात् ILO का मापदण्डहरूसँग सम्बन्धित र जोडिएका छन्।

नेपालले अनुमोदन गरेका ILO अभिसन्धिहरूले जबरजस्ती श्रम, बालश्रम, ट्रेड युनियनको अधिकार, समान पारिश्रमिक, भेदभाव रहित, श्रमिक सुरक्षा र आदिवासी जनजाति अधिकारजस्ता विषयलाई प्रमुखरुपमा जोड दिएका छन्। यसैले श्रमिक अधिकारलाई राष्ट्रिय कानुनमा मात्र सीमित नभई अन्तर्राष्ट्रिय श्रम मापदण्डको आधारमा पनि मूल्याङ्कन गर्नुपर्ने हुन्छ।

लुम्बिनी प्रदेशमा श्रमिक अधिकारको सवाल कृषि, उद्योग, स्वास्थ्य संस्था, निर्माण क्षेत्र, होटल तथा रेस्टुरेन्ट, यातायात, घरेलु काम, ईंटा/टायल उद्योग, साना तथा मझौला उद्योग, बजार तथा सेवा क्षेत्रमा फरक-फरक रूपमा देखिन्छ। रुपन्देही, कपिलवस्तु र नवलपरासी क्षेत्रमा औद्योगिक तथा सीमावर्ती क्षेत्रमा श्रमको चाप उच्च छ। पाल्पा, गुल्मी र अर्घाखाँचीमा कृषि, निर्माण, साना व्यवसाय, वैदेशिक रोजगारीमा निर्भर परिवार र अनौपचारिक क्षेत्रमा श्रमको बाहुल्यता छ। अनौपचारिक क्षेत्रमा श्रमिकको न्यून ज्याला, र लिखित सम्झौता नहुनु, सामाजिक सुरक्षा कोषमा नजोडिनु, जोखिमपूर्ण काममा सुरक्षा सामग्रीको अभाव, महिला श्रमिक उपर यौन हिंसाजन्य दुर्व्यवहार, श्रमिकको स्वास्थ्य तथा मानसिक तनाव, दुर्घटना क्षतिपूर्ति र न्यायमा पहुँच लगायतका सवालहरू देखिन्छन्।

निजी अस्पतालहरूमा कार्यरत नर्सहरूको न्यून ज्याला, अत्यधिक कामको बोझ र कतिपय अवस्थामा बिना तलब काम गर्नुपरेको भन्ने समाचारहरुले स्वास्थ्य क्षेत्रमा कार्यरत श्रमिकको अधिकार प्रभावित भएको देखाउँछ। नर्सहरूले बिरामीको जीवन र स्वास्थ्यसँग प्रत्यक्ष रूपमा सेवा प्रवाह गर्ने हुनाले उनीहरू नै न्यून पारिश्रमिक, लामो कार्यघण्टा, मानसिक तनाव, पेशागत थकान र रोजगार असुरक्षाबाट प्रभावित हुनु श्रम अधिकार र स्वास्थ्य अधिकार दुवै दृष्टिले संवेदनशील विषय हो। समान कामका लागि समान पारिश्रमिक, सुरक्षित कार्यस्थल, पेशागत सम्मान, नियमित र आवधिक तलब, आराम, विश्राम र मानसिक स्वास्थ्य संरक्षण स्वास्थ्य क्षेत्रका श्रमिकका लागि सुनिश्चित हुनुपर्दछ।

नवलपरासीको बर्दघाटस्थित कजारिया टायल्स उद्योगमा ग्यास चेम्बरमा काम गरिरहेका दुई मजदुर मृत फेला परेको घटना श्रमिकको जीवन र सुरक्षासँग जोडिएको गम्भीर घटना हो। घटनापछि मृतकका आफन्त र स्थानीयले निष्पक्ष छानबिन, दोषीमाथि कारबाही, उचित क्षतिपूर्ति, रोजगारी र मृतकका सन्तानको शिक्षाको माग गर्नु श्रमिक परिवारको न्याय र परिपूरण यथोचित माग हो। यस्ता घटनाले उद्योगको निरीक्षण, उद्योगको सुरक्षा मापदण्ड, दुर्घटना बीमा, कार्यस्थल जोखिम मूल्याङ्कन र रोजगारदाताको जवाफदेहितामा कमजोरी रहेको संकेत गर्दछ।

रेस्टुरेन्ट, डान्सबार, होटल, घरेलु काम, साना उद्योग, कृषि तथा सेवा क्षेत्रमा काम गर्ने महिला न्यून ज्याला, लामो कार्यसमय, रोजगार असुरक्षा, यौनजन्य हिंसा, मानव बेचबिखन, सामाजिक मर्यादा जस्ता विषयबाट प्रभावित हुन्छन्। श्रमिक महिलाहरूको विषयमा सरोकारवाला बीच भएको अन्तरक्रियाले

महिला श्रमिकको सुरक्षा, यौन उत्पीडन नियन्त्रण, मानव बेचबिखन रोकथाम, सुरक्षित कार्यस्थल, गोप्य उजुरी प्रणाली र पीडितमैत्री सहयोग संयन्त्र आवश्यक रहेको देखाउँछ।

बालबालिकालाई जबरजस्ती बालश्रममा लगाउने कार्य गम्भीर मानव अधिकार उल्लङ्घन विषय हुन्। गरिबी, पारिवारिक ऋण, विद्यालय छोड्ने अवस्था, सीमावर्ती क्षेत्र, आन्तरिक बसाइँसराइ र अभिभावकको वैदेशिक रोजगारीका कारण बालबालिकाहरु बालश्रमिकको रुपमा प्रयोग भएका छन्। बालबालिकालाई श्रममा होइन, शिक्षा, स्वास्थ्य, संरक्षण र विकासको अवसरमा जोड्नुपर्ने राज्यको दायित्व र कर्तव्य हो। निर्माण क्षेत्र, होटल, घरेलु काम, यातायात सहयोगी, कृषि र अनौपचारिक व्यापार क्षेत्रमा बालश्रमको जोखिम पहिचान गरी स्थानीय तह, विद्यालय, प्रहरी, श्रम कार्यालय र बाल अधिकार समितिबीच समन्वय हुनु आवश्यक छ।

श्रमिकको संगठन स्वतन्त्रता र सामूहिक सौदाबाजी अधिकार पनि महत्वपूर्ण छन्। श्रमिकले आफ्नो हकहितका लागि ट्रेड युनियन गठन गर्ने, सदस्य बन्ने, सामूहिक रूपमा माग राख्ने र रोजगारदातासँग वार्ता गर्ने अधिकार ILO का विभिन्न महासन्धीहरुले प्रत्याभूत गरिएको छ। अनौपचारिक क्षेत्रमा काम गर्ने, करार वा दैनिक ज्यालादारीमा रहेका, महिला, आप्रवासी, घरेलु र साना उद्योगका श्रमिकहरूले यी अधिकार उपभोग गर्न कठिनाइ भोग्नु परेको छ।

श्रमिक अधिकार सुनिश्चितताका लागि श्रम निरीक्षण प्रणालीलाई प्रभावकारी बनाउनुपर्छ। उद्योग, अस्पताल, होटल, निर्माण क्षेत्र, रेस्टुरेन्ट, टायल/ईंटा उद्योग, यातायात र घरेलु श्रम क्षेत्रमा नियमित अनुगमन हुनुपर्छ। कार्यस्थल दुर्घटना भएमा तत्काल उद्धार, उपचार, छानबिन, क्षतिपूर्ति उपलब्ध गराउने व्यवस्थाको प्रभावकारी कार्यान्वयन हुनुपर्छ।

३.१२.४ मानव बेचबिखन विरुद्धको अधिकार

नेपालको संविधानको धारा २९ ले शोषणविरुद्धको हकअन्तर्गत कसैलाई पनि मानव बेचबिखन, दासत्व, जबर्जस्ती श्रम वा बन्धक बनाउन नपाइने प्रस्ट व्यवस्था गरेको छ। धारा ३८ ले महिलाको हक, धारा ३९ ले बालबालिकाको हक, तथा धारा १८ ले समानताको हक सुनिश्चित गरेको छ। यसैगरी मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार (नियन्त्रण) ऐन, २०६४ ले बेचबिखन तथा ओसारपसारलाई गम्भीर फौजदारी अपराध मानेको छ। नेपालले पालेर्मो प्रोटोकल अनुमोदन गरेपछि पीडितको पहिचान, संरक्षण, पुनर्स्थापना र अपराधीको अभियोजनमा अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्ड पालना गर्नुपर्ने दायित्व अझ बढेको छ।

लुम्बिनी प्रदेश मानव बेचबिखन तथा ओसारपसारको दृष्टिकोणले संवेदनशील क्षेत्रका रूपमा देखिएको छ। भारतसँग खुला सीमा जोडिएको कारण रूपन्देहीको बेलहिया, कपिलवस्तुको कृष्णनगर र नवलपरासी (बर्दघाट सुस्ता पश्चिम)को महेशपुर जस्ता सीमा नाकाहरू मानव बेचबिखन तथा सीमापार तस्करीका लागि रणनीतिक मार्ग बनेका छन्। ग्रामीण भेगका किशोरी, महिला र युवालाई रोजगारी, शिक्षा, विवाह, होटल म्यानेजमेन्ट वा वैदेशिक अवसरको झूटो प्रलोभन देखाई फसाउने प्रवृत्ति बढ्दो छ। तसर्थ मानव वेचबिखनको अवस्थाको विश्लेषण गर्दा यो केवल आपराधिक गतिविधि मात्र नभई सामाजिक, आर्थिक, लैङ्गिक र सीमावर्ती संरचनागत कमजोरीसँग जोडिएको गम्भीर मानव अधिकार सम्बन्धी समस्या हो।

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको मानव बेचविखन विरुद्धको अधिकार सम्बन्धी राष्ट्रिय प्रतिवेदन २०८२ का अनुसार नेपालमा मानव बेचबिखनको दृष्टिकोणले लुम्बिनी प्रदेश उच्च जोखिममा रहेको देखिन्छ। प्रतिवेदन अनुसार नेपाल प्रहरीमा दर्ता भएका मानव बेचबिखनका मुद्दाहरूमा प्रभावितहरूको उद्गम स्थलका आधारमा लुम्बिनी प्रदेश तेस्रो स्थानमा छ। तीन आर्थिक वर्ष (आ.व. २०७९/८० देखि २०८१/८२) को कुल तथ्यांक हेर्दा यहाँबाट ९१ जना (१४.४ प्रतिशत) व्यक्तिहरू बेचबिखनबाट प्रभावित भएका थिए। आ.व. २०८०/८१ मा लुम्बिनी प्रदेशको रूपन्देही जिल्लाबाट मात्रै २७९ जना जोखिममा रहेका व्यक्तिहरूलाई सीमानाकामा रोकेको थियो, जसमा १८ देखि २५ वर्ष उमेर समूहका युवाहरूको संख्या सबैभन्दा बढी (४५.५ प्रतिशत) रहेको पाइएको छ ।

मानव बेचबिखनका लागि दलालहरुले टिकटक, फेसबुक, टेलिग्राम लगायतका सामाजिक सञ्जाल प्रयोग गरी युवा महिलालाई फसाउने प्रवृत्ति तीव्र भएको छ। लुम्बिनी प्रदेशमा खुला सीमानाका (चोर नाका) को फाइदा उठाउँदै दलालहरूले बहुतहगत र व्यापक नेटवर्कमार्फत अनौपचारिक एजेन्टहरूको प्रयोग गरी मानव बेचबिखन गरिरहनु प्रमुख चुनौतीको रुपमा रहेको छ। वैदेशिक रोजगारीका नाममा सामाजिक सञ्जाल र सूचना प्रविधिको दुरुपयोग गरी नयाँ कार्यशैली (जस्तैः Digital Arrest, नेटवर्क मार्केटिङ र डिम्ब दान) मार्फत युवा तथा किशोरीहरूलाई आकर्षित गर्ने प्रवृत्ति बढेको छ । यसका साथै, आन्तरिक बेचबिखनको प्रमाण संकलनमा कठिनाइ हुनु, सरकारी तीन तहबीच समन्वयको अभाव हुनु, प्रशासनिक जटिलता र पुरुष प्रभावितहरूका लागि पर्याप्त उद्धार तथा पुनर्स्थापना सेवा नहुनु यस क्षेत्रका मुख्य चुनौती हुन् । बेलहिया र कृष्णनगर नाकाबाट नागरिक समाज तथा मानव अधिकारवादी संस्थाको सहयोगमा सयौं महिला र बालबालिकाको जोखिमपूर्ण यात्राबाट उद्धार गरिएको विवरण पनि प्रकाशित छ (श्रोतः भारतको कुशीनगरबाट ५०० नेपालीको उद्धार | Globalaawaj | News portal of Lumbini

Province)। त्यसैगरी भारत हुँदै तेस्रो मुलुक पुऱ्याएर बन्धक बनाउने, साइबर स्क्याममा प्रयोग गर्ने र अवैध श्रममा धकेल्ने नयाँ स्वरूपका घटनाहरू देखा परेका छन्। यसले बेचबिखनको स्वरूप अब परम्परागत मात्र नरही डिजिटल, अन्तरदेशीय र बहुआयामिक बन्दै गएको देखाउँछ।

मानव बेचबिखन न्यूनीकरणका लागि सीमा क्षेत्रमा सशस्त्र प्रहरी बल र गैरसरकारी संस्थाहरूको समन्वयमा कडा निगरानी तथा सीमा अनुगमन कक्षहरूलाई सुदृढ गरिनुपर्छ । स्थानीय र प्रादेशिक तहका समितिहरूलाई क्रियाशील बनाई १२ देखि २५ वर्ष उमेर समूहका उच्च जोखिममा रहेका युवाहरू लक्षित सचेतनामूलक कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्नुपर्छ। वैदेशिक रोजगारीका लागि गरिने श्रमिक भर्ना प्रक्रियालाई पारदर्शी एवं औपचारिक माध्यमबाट मात्रै लैजाने व्यवस्था मिलाउनुपर्छ। साथै, नेपाल प्रहरी, सरकारी वकिल, स्थानीय तह र नागरिक समाजबीच अन्तर-निकाय समन्वय सुदृढ गर्दै पीडित केन्द्रित संरक्षण र प्रभावकारी कानूनी अभियोजन सुनिश्चित गरिनु आवश्यक छ। मानव बेचबिखन नियन्त्रणका लागि कानुनी व्यवस्था भए तापनि व्यवहारिक कार्यान्वयनमा कमजोरी देखिन्छ। सीमा नाकामा प्रविधिमैत्री जाँच, CCTV, डिजिटल डाटाबेस, महिला तथा बालमैत्री निगरानी, सुरक्षित आश्रयगृह, कानुनी सहायता, मनोसामाजिक परामर्श र पीडितको दीर्घकालीन पुनर्स्थापना अझै पर्याप्त छैन। मानव बेचबिखन र आप्रवासी तस्करीबीच स्पष्ट सिमाङ्कन नहुँदा कारबाही र संरक्षण दुबै प्रक्रियामा अस्पष्टता देखिएको छ। यस अवस्थामा पीडितलाई अपराधीका रूपमा होइन, संरक्षणका हकदारका रूपमा व्यवहार गर्नुपर्ने हुन्छ। लुम्बिनी प्रदेशमा मानव बेचबिखनको अवस्था रोकथाम योग्य भए तापनि राज्य संयन्त्र, सीमा सुरक्षा, स्थानीय सचेतना र अन्तरनिकाय समन्वय कमजोर हुँदा जोखिम निरन्तर कायम रहेको छ।

३.१२.५ मानव अधिकार रक्षकको अधिकार

मानव अधिकार रक्षक भन्नाले अधिकारको संरक्षण, प्रवर्द्धन र उल्लङ्घनविरुद्ध शान्तिपूर्ण रूपमा आवाज उठाउने व्यक्ति वा समूहलाई बुझिन्छ। पत्रकार, सञ्चारकर्मी, कानुन व्यवसायी, महिला तथा दलित अधिकारकर्मी, उपभोक्ता अधिकारकर्मी, श्रमिक तथा किसान समूह, वातावरण अधिकारकर्मी, पीडितका परिवार, स्थानीय समुदायका अगुवा र नागरिक समाजले कारागार, हिरासत, निर्वाचन, सेवा प्रवाह, भूमि, श्रम, उद्योग, मल कालोबजारी, स्वास्थ्य, शिक्षा, आवास र वातावरणका विषयमा अधिकारको उल्लङ्घन भए आवाज उठाउने गरेका छन्। मानव अधिकारकर्मीहरूको भूमिका स्पष्ट भए पनि उनीहरूको पहिचान, सुरक्षा, कानुनी संरक्षण, सूचनाको पहुँच, डिजिटल सुरक्षा र जोखिममा परे तत्काल संरक्षण दिने संयन्त्र पर्याप्त छैन।

मानव अधिकार रक्षकको सुरक्षा विचार तथा अभिव्यक्ति स्वतन्त्रता, शान्तिपूर्ण भेला, संघसंस्था, सूचनाको हक, प्रेस स्वतन्त्रता, न्यायसम्बन्धी हक र संवैधानिक उपचारसँग जोडिन्छ। अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा मानव अधिकार रक्षकसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसंघीय घोषणा, १९९८ ले सूचना खोज्ने, प्राप्त गर्ने, प्रकाशन गर्ने, आलोचना गर्ने, शान्तिपूर्वक भेला हुने, संस्था खोल्ने र जोखिममा परे संरक्षण पाउने अधिकार दिएको छ। लुम्बिनी प्रदेशमा मानव अधिकार रक्षकसम्बन्धी ऐन निर्माणको पहल भएको देखिए पनि हाल सम्म बन्न सकेको छैन। कानुन निर्माणको प्रक्रिया अगाडी वढ्नु आफैमा सकारात्मक रहेको भएता पनि यसले हालसम्म मुर्तरूप पाएको छैन्।

औद्योगिक विवाद, निजी स्वास्थ्य संस्थाको श्रम अवस्था, कारागार, साइबर अपराध, भूमि र सार्वजनिक सेवा विषय उठाउँदा पत्रकार तथा मानव अधिकार रक्षकले राजनीतिक प्रशासनिक दबाब, अनलाइन गाली, चरित्रहत्या वा सूचना नदिने प्रवृत्ति सामना गरिरहेका समाचार सञ्चार माध्यममा प्रकाशन तथा प्रशारण भएका छन। राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग लुम्बिनी प्रदेश कार्यालय बुटवल रूपन्देहीमा आ.ब. २०८२/०८३ एक जना व्यक्तिले मात्र सुचना माग गर्नु भएको तथ्यले सूचनाको हकको कार्यान्वयनमा अझै आम नागरिकमा जागरूकता नभएको भन्न सकिन्छ।

समाचार संकलन, फोटो,भिडियो, सूचना माग्ने काम वा हिंसा,भेदभावको विषय उठाउँदा असहयोग, धम्की, सामाजिक सञ्जालमार्फत अपमान र व्यक्तिगत आरोप लाग्न सक्छ। महिला मानव अधिकार रक्षकले यौन हिंसा, cyber bulling, घरेलु हिंसा, बोक्सी आरोप, बालविवाह वा सामाजिक बहिष्करणका विषय उठाउँदा परिवार, समुदाय र अनलाइन दुवै तहमा दबाब र मानसिक रूपमा पीडा भोग्न सक्ने जोखिम रहेको छ। यस्तो अवस्थामा प्रहरी प्रशासन तथा राज्यका निकायले मानव अधिकार रक्षकलाई प्रतिद्वन्द्वी होइन, विधिको शासनका साझेदारका रूपमा हेर्दै धम्की उपर उजुरी दर्ता, डिजिटल प्रमाणको संकलन तथा संरक्षण, शीघ्र अनुसन्धान, सुरक्षा, कानुनी सहायता र मनोसामाजिक परामर्शको व्यवस्था गर्नु आवश्यक देखिन्छ।

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग लुम्बिनी प्रदेश कार्यालयले मानव अधिकार रक्षकको सुरक्षा तथा संरक्षणमा सरोकार राख्दै मानव अधिकार रक्षकहरू बिच मानव अधिकारमैत्री निर्वाचन सम्बन्धी र जेनजी आन्दोलन पश्चातको अवस्था सम्बन्धमा समसामयीक विषयमा अन्तरसंवाद तथा अन्तरक्रिया कार्यक्रम सञ्चालन गरेको छ।

मानव अधिकार रक्षकको सुरक्षा केवल शारीरिक सुरक्षामा सीमित छैन। सूचना नदिनु, सार्वजनिक कार्यक्रममा प्रवेश नदिने, समाचार वा प्रतिवेदन लेखेको आधारमा बदनाम गर्ने, सामाजिक सञ्जालबाट अपमान गर्ने, झुटो उजुरी वा मुद्दाको डर देखाउने, परिवार वा समुदायबाट दबाब दिने, र सरोकारवाला निकायले भेट गर्न नमान्ने

जस्ता व्यवहारले रक्षकको काम कारवाहीमा अवरोध सिर्जना गरेको पाइन्छ। तर यस्ता विषय खुला रूपमा राख्न मनोबैज्ञानीक त्रास रहने भन्ने अधिकारकर्मीको धारणा रहेको छ।

मानव अधिकार रक्षकको क्षमता विकास पनि मानव अधिकार संरक्षणकै भाग हो। राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग र गैर सरकारी संस्था माहुरी होमको संयुक्त प्रयासबाट लुम्बिनी प्रदेशका १२ जिल्लाका ३६ जना अधिकारकर्मीहरूलाई मानव अधिकार रक्षकहरूको काम, कर्तव्य र अधिकार र मानव अधिकार अनुगमनका सम्बन्धमा प्रारम्भिक स्तरको तालिम आयोजना गरिएको थियो। जसबाट मानव अधिकारको संरक्षण र प्रवर्द्धन हुने अपेक्षाका साथ मानव अधिकार रक्षक विकास गर्ने कार्यमा टेवा पुग्ने अपेक्षा गरिएको छ।

स्थानीय नागरिक अगुवा, महिला समूह, किसान समूह, शिक्षक, स्वास्थ्य स्वयंसेविका, सहकारी सदस्य, कानुन व्यवसायी र पत्रकारले अधिकारका मुद्दा उठाए पनि कानुनी प्रक्रिया, प्रमाण संकलन, डिजिटल सुरक्षा, गोपनीयता, बालमैत्री लैङ्गिक संवेदनशील रिपोर्टिङ र जोखिम मूल्याङ्कनसम्बन्धी तालिम नपाउँदा उनीहरू आफैं जोखिममा पर्न सक्ने खतरा हुन सक्दछ। रक्षकहरूलाई सुरक्षा उपलब्ध गराउने जिम्मेवारी मुल रूपमा राज्य कै हो। मानव अधिकार रक्षकको संरक्षणका लागि स्थानीय तहको भूमिका वढाउदै वडा कार्यालय, न्यायिक समिति, महिला तथा बालबालिका शाखा, स्वास्थ्य शाखा, कृषि शाखा र प्रहरी चौकीले पीडित वा मानव अधिकार रक्षकलाई सही मार्गदर्शन गर्नका लागि प्रत्येक पालिकामा मानव अधिकार रक्षकसँग संवाद वृद्धि गर्नुपर्दछ।

३.१२.६ एचआइभि एड्स सङ्क्रमित व्यक्तिको अधिकार

विश्वव्यापी आधुनिकीकरण, शहरीकरण, बसाईसराई, आप्रबासन, वैदेशिक रोजगार, आर्थिक अवस्था, बिलासी जनजीवन, खुला यौनसम्पर्क लगायतका कारणहरूबाट एचआइभी एड्स सङ्क्रमण एक व्यक्ति वा स्थानबाट अर्को व्यक्ति वा स्थानमा विस्तारित हुँदै गएको देखिन्छ। सन् १९८१ मा अफ्रिकामा पहिलोपटक देखिएको यो सङ्क्रमण हाल विश्वभर बिस्तारित भएको छ। नेपालमा सन् १९८८ मा पहिलोपटक एचआइभी पत्ता लागेको थियो। राष्ट्रिय एड्स तथा यौन रोग नियन्त्रण केन्द्रको सन् २०२५ को तथ्याङ्क अनुसार नेपालमा ३४,३३७ जना सङ्क्रमित छन्। जसमा महिलाको संख्या १४,०००, पुरुष १९,२७९ बालबालिका १०५८ गर्भवति महिलाहरु २२७ जना संक्रमितहरु रहेका छन्। यी मध्ये राष्ट्रिय एचआइभी तथा एड्स महासंघ नेपालले एक कार्यक्रममा दिएको जानकारी अनुसार लुम्बिनी प्रदेशमा अनुमानित ६५०० संक्रमित रहेका छन्।

नेपालले एचआइभी एड्स सन २०३० सम्म अन्त्य गर्ने लक्ष्यसहित दिगो विकास लक्ष्यलाई आत्मसात गरेको छ। यसका लागि नेपाल सरकारले देशव्यापी रूपमा एचआइभी एड्स रोकथाम, परीक्षण तथा उपचारका सेवाहरू तोकिएका स्वास्थ्य संस्थाहरूबाट निःशुल्क रूपमा सञ्चालन गर्दै आएको छ। नेपालले एचआइभी अन्त्यका लागि राष्ट्रिय एचआइभी रणनीतिक योजना (NHSP २०२१-२०२६) कार्यान्वयनमा ल्याएको छ। एच. आइ. भी./एड्स सङ्क्रमित नागरिकको मानव अधिकार प्रत्याभूतिका लागि सरकारी निकायले उनीहरूको पहिचान, उपचार, जनचेतना अभिवृद्धिलगायतका विषयहरूमा उल्लेख्य कार्य भइरहेका छन्। स्वयम् सङ्क्रमित नागरिकहरू सामुहिक रूपमा आफ्नो मानव अधिकार संरक्षण र संवर्धनका लागि संगठित भएर कार्य गरिरहेका छन्।

आयोगको यस कार्यालयले राष्ट्रिय एचआइभी तथा एड्स महासंघ नेपालसँगको सहकार्यमा रूपन्देही जिल्लाका एचआईभी संक्रमितहरूलाई Know Your Rights विषयक दुई दिवसिय तालीम कार्यक्रम सञ्चालन गरेको छ।

३.१२.७ यौनिक तथा लैङ्गिक अल्पसंख्यक समुदायको अधिकार

यौनिक तथा लैङ्गिक अल्पसंख्यक (Sexual and Gender Minorities – SGM) भन्नाले यौनिक अभिमुखीकरण (sexual orientation), लैङ्गिक पहिचान (gender identity), लैङ्गिक अभिव्यक्ति (gender expression) वा यौनिक विशेषताका आधारमा बहुसंख्यक समाजभन्दा फरक पहिचान भएका व्यक्तिहरूलाई जनाइन्छ। (क) यौनिक अल्पसंख्यक (Sexual Minorities) यौनिक आकर्षण, प्रेम वा सम्बन्ध विपरीत लिङ्गभन्दा फरक व्यक्तितर्फ हुने व्यक्तिहरू जस्तै समलिङ्गी (Gay), लेस्बियन (Lesbian), उभयलिङ्गी (Bisexual), प्यानसेक्सुअल (Pansexual) तथा एसेक्सुअल (Asexual) पर्दछन् । (ख) लैङ्गिक अल्पसंख्यक (Gender Minorities) जन्मका बेला तोकिएको लिङ्गभन्दा फरक लैङ्गिक पहिचान भएका व्यक्तिहरू मुख्यरुपमा ट्रान्सजेन्डर, ट्रान्सपुरुष, ट्रान्समहिला, नन–बाइनरी, अन्तरलिङ्गी (Intersex) र तेस्रो लिङ्गी (Third Gender) समावेश हुन्छन्। नेपालको कानुनी सन्दर्भमा "अन्य" वा "तेस्रो लिङ्गी" पहिचानलाई विशेष महत्व दिइएको छ।

नेपालको राष्ट्रिय जनगणना २०७८ मा पहिलो पटक "अन्य लिङ्ग" भन्ने छुट्टै श्रेणी समावेश गरिएको थियो। जनगणनाअनुसार करिब २,९२८ व्यक्तिले आफूलाई "अन्य लिङ्ग" अन्तर्गत सूचीकृत गरेका थिए। लुम्बिनी प्रदेशमा ४३३ अर्थात सुचीकृत अन्य लिंगीको १४.८ प्रतिशत हो। तथापि, मानव अधिकारकर्मी तथा यस क्षेत्रमा कार्यरत संस्थाहरूका अनुसार वास्तविक संख्या यसभन्दा धेरै हुन सक्ने

अनुमान गरिएको छ। सामाजिक कलङ्क, पारिवारिक दबाब, पहिचान खुलाउन हिच्किचाहट तथा तथ्याङ्क सङ्कलन प्रक्रियाका सीमितताका कारण वास्तविक जनसंख्या अभिलेखमा समेटिन नसकेको मानिन्छ।

नेपालमा यौनिक तथा लैङ्गिक अल्पसंख्यक समुदायको अधिकारलाई संस्थागत रूपमा स्थापित गर्ने कार्यमा सर्वोच्च अदालतको भूमिका अत्यन्त महत्वपूर्ण रहेको छ। यस सन्दर्भमा सबैभन्दा ऐतिहासिक फैसला *Sunil Babu Pant and Others v. Nepal Government and Others* हो।

सर्वोच्च अदालतले **रिट नं. ९१७, सन् २००७** मा दायर भएको उक्त मुद्दामा **२१ डिसेम्बर २००७ (२०६४ पौष ६ गते)** ऐतिहासिक फैसला गर्दै यौनिक अभिमुखीकरण तथा लैङ्गिक पहिचानका आधारमा हुने विभेदलाई संविधान र मानव अधिकारको मर्मविपरीत ठहर गरेको थियो। अदालतले तेस्रो लिङ्गी व्यक्तिहरूलाई कानुनी मान्यता प्रदान गर्न, नागरिकता लगायतका सरकारी कागजातमा उनीहरूको पहिचान सुनिश्चित गर्न, विभेदकारी कानुनहरू संशोधन गर्न तथा समलिङ्गी विवाहसम्बन्धी अध्ययन समिति गठन गर्न सरकारलाई निर्देशन दिएको थियो। यो फैसला नेपाल मात्र होइन, सम्पूर्ण दक्षिण एशियाकै मानव अधिकारको क्षेत्रमा कोसेढुङ्गा मानिन्छ।

समानता, सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने अधिकार, विभेदविरुद्धको हक र स्वतन्त्रताको अधिकारलाई LGBTIQ+ समुदायमा पनि समान रूपमा लागू हुने गरी सर्वोच्च अदालतले व्याख्या गरेको छ। अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार मापदण्ड तथा नेपालका संवैधानिक मूल्यहरूसँग मेल खाने गरी अदालतले यौनिक तथा लैंगिक अल्पसंख्यकको अधिकारको संरक्षण गरेको छ।

नेपालको संविधानले यौनिक तथा लैङ्गिक अल्पसंख्यक समुदायका अधिकारलाई प्रत्यक्ष तथा अप्रत्यक्ष रूपमा संरक्षण प्रदान गरेको छ। संविधानको धारा १२ ले नागरिकतालगायतका आधिकारिक कागजातमा व्यक्तिको लैङ्गिक पहिचानअनुसार विवरण उल्लेख गर्न पाउने अधिकार सुनिश्चित गरेको छ। धारा १८ ले समानताको अधिकार अन्तर्गत कुनै पनि प्रकारको विभेद निषेध गरेको छ भने धारा ४२ ले सामाजिक न्यायको अधिकार अन्तर्गत लैङ्गिक तथा यौनिक अल्पसंख्यक समुदायलाई समावेशी सहभागिताको अवसर प्रदान गर्ने व्यवस्था गरेको छ।

यसैगरी, संविधानको धारा ५१ मा राज्यका नीतिहरू अन्तर्गत समावेशी, समानतामूलक तथा भेदभावरहित समाज निर्माण गर्ने लक्ष्य उल्लेख गरिएको छ। संविधानको कार्यान्वयनका क्रममा नागरिकता, राहदानी,

मतदाता परिचयपत्र तथा राष्ट्रिय परिचयपत्रमा "अन्य" वा "तेस्रो लिङ्ग" पहिचान समावेश गर्ने व्यवस्था गरिएको छ। नेपालले राहदानीमा Male, Female र Other गरी तीन प्रकारका लैङ्गिक पहिचानलाई मान्यता दिएको छ, जुन दक्षिण एशियामा अग्रणी अभ्यासमध्ये एक मानिन्छ। कानुनी व्यवस्था अझै पूर्ण रूपमा विवाह समानतामैत्री बन्न सकेको छैन। मुलुकी देवानी संहिताले विवाहलाई परम्परागत रूपमा पुरुष र महिलाबीचको सम्बन्धका रूपमा व्याख्या गरेको सन्दर्भमा समलिङ्गी विवाहको स्पष्ट कानुनी मान्यताको आवश्यकता अझै बाँकी रहेको छ।

नेपालमा यौनिक तथा लैङ्गिक अल्पसंख्यक समुदायले सामाजिक स्वीकृति प्राप्त गर्न अझै संघर्ष गरिरहेको अवस्था छ। धेरै व्यक्तिहरू परिवारबाट अस्वीकृत हुने, जबरजस्ती विवाह गर्न बाध्य पारिने, मानसिक तथा भावनात्मक हिंसा सहनुपर्ने, घरबाट निकालिने तथा सामाजिक बहिष्करणमा पर्ने गरेका छन्। विद्यालय तथा उच्च शिक्षाका संस्थाहरूमा उनीहरू उपहास, दुर्व्यवहार र विभेदको शिकार हुने गरेका कारण शैक्षिक उपलब्धिमा समेत असर परेको देखिन्छ।

स्वास्थ्य सेवाको क्षेत्रमा पनि समुदायले विभिन्न कठिनाइहरूको सामना गर्नुपरेको छ। विशेषगरी ट्रान्सजेन्डर तथा अन्तरलिङ्गी व्यक्तिहरूका लागि आवश्यक स्वास्थ्य सेवा, मानसिक स्वास्थ्य परामर्श तथा लैङ्गिक पहिचानसँग सम्बन्धित उपचार सेवाहरू पर्याप्त रूपमा उपलब्ध छैनन्। रोजगार क्षेत्रमा पनि विभेद, कार्यस्थलमा उत्पीडन तथा समान अवसरको अभावका कारण समुदायका धेरै सदस्यहरू आर्थिक रूपमा कमजोर अवस्थामा रहेका छन्।

३.१२.८ शरणार्थीको अधिकार

शरणार्थी वा शरण खोज्ने व्यक्तिलाई न्यूनतम मानवीय संरक्षण, कानुनी प्रक्रिया र सुरक्षित व्यवहार उपलब्ध गराउनु राज्यको नैतिक दायित्व हो। अन्तर्राष्ट्रिय प्रथाजन्य कानुन तथा non-refoulement को सिद्धान्तअनुसार ज्यान जोखिममा पर्ने, यातना वा अमानवीय व्यवहारको आशंका हुने अवस्थामा कुनै पनि व्यक्तिलाई जबर्जस्ती फिर्ता पठाउन हुँदैन। नेपालले सन् १९५१ को शरणार्थी महासन्धि र १९६७ प्रोटोकलको हाल सम्म पक्ष राष्ट्र भएको छैन्। साथै शरणार्थीसम्बन्धी पृथक राष्ट्रिय कानुनको पनि अभाव रहेको छ। त्यसैले शरणार्थीजस्तै अवस्थामा रहेका गैर-नागरिकहरूलाई सामान्यतः अध्यागमन ऐन, २०४९ अन्तर्गत "अवैध विदेशी" को रूपमा व्यवहार गरिने गरेको छ।

शरणार्थी हुन पाउने अधिकार वा लुकीछिपि आश्रय लिनेहरुको प्रश्न लुम्बिनी प्रदेशमा संवेदनशील छ, किनकि खुला सीमा, सीमावर्ती सुरक्षा चुनौती र अनौपचारिक आवागमनका कारण यहाँ शरण खोज्ने वा शरणार्थीजस्तै अवस्थामा रहेका व्यक्तिहरूको उपस्थितिको सम्भावना रहन्छ। लुम्बिनी प्रदेशमा औपचारिक शरणार्थी शिविर नभए पनि केही तेस्रो मुलुकका नागरिक वा पहिचानविहीन (म्यानमारका रोहिंग्या शरणार्थी हुन वा भारत हुँदै नेपाल प्रवेश गरेका भियतनामी वौधमार्गी) व्यक्तिहरू सीमा क्षेत्रमा नियन्त्रणमा लिइएको समाचारहरू प्रकाशित भएका छन्। यसरी नेपाल प्रवेश गरेका भियतनाम मुलका नागरिकले आफ्नो मानव अधिकार संरक्षण गरी पाउँ भनी आयोगको यस कार्यालयमा इमेल मार्फत उजुरी समेत गरेका थिए। शरणार्थीको अधिकारलाई मानवीय सुरक्षा, अन्तर्राष्ट्रिय दायित्व र गैर-फिर्ती सिद्धान्तको आधारमा मूल्याङ्कन गर्नुपर्दछ।

शरणार्थीहरूलाई हिरासतमा राखिँदा शिक्षा, स्वास्थ्य, कानुनी सहायता र परिवारसँग सम्पर्क जस्ता आधारभूत अधिकार उपलब्ध गराउनुपर्दछ। नेपालले UPR चौथो चक्रमा शरणार्थी बालबालिकाको शिक्षा र स्वास्थ्य सुनिश्चित गर्ने, तथा हिरासतमा रहेका विदेशी नागरिकको मानव अधिकार रक्षा गर्ने विषय स्वीकार गरे तापनि शरणार्थीसम्बन्धी समग्र राष्ट्रिय नीतिको अभाव कायम छ। शरणार्थीको अधिकारको संरक्षणका लागि अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकारका मापदण्ड, मानवीय दृष्टिकोण र मुलुकको सुरक्षा संवेदनशीलतालाई समेत ख्याल गरी नीति निर्माणको आवश्यकता छ।

३.१३ मानव अधिकार राष्ट्रिय कार्ययोजनाको कार्यान्वयन अवस्था

मानव अधिकार राष्ट्रिय कार्ययोजना राज्यले मानव अधिकारलाई प्रत्याभूती दिलाउन योजना, बजेट, सेवा प्रवाह र अनुगमन मार्फत रूपान्तरण गर्ने माध्यम हो। पाँचौं मानव अधिकार राष्ट्रिय कार्ययोजना २०७७/७८-२०८१/८२ ले संघ, प्रदेश र स्थानीय तहलाई मानव अधिकार कार्यान्वयनका साझेदारका रूपमा लिएको छ। २०८३ असार २४ गते मन्त्रिपरिषद्बाट स्वीकृत भई छैटौ मानव अधिकार राष्ट्रिय कार्ययोजना कार्यान्वयनमा आएको छ।

पहिलो देखि पाँचौ मानव अधिकार राष्ट्रिय कार्ययोजना कार्यान्वयनको मूल्याङ्कन गर्दा कार्यान्वयनका लागि प्रदेश, जिल्ला र स्थानीय तहलाई जिम्मेवारी तोके पनि कार्यान्वयनको मूल्याङ्कन गर्ने स्पष्ट सूचक, जिम्मेवार शाखा, बजेट, प्रतिवेदन ढाँचा र नियमित समीक्षाको अवस्था कमजोर देखिन्छ। कार्ययोजनाको मूल्याङ्कन गर्दा कुन तहको सरकारले शिक्षा, स्वास्थ्य, रोजगार, उपभोक्ता, सामाजिक सुरक्षा, न्यायिक समिति, सेवा पहुँच र सीमान्तकृत समुदायका लागि के गर्यो भन्ने तथ्याङ्कमा आधारित हुनुपर्दछ। अधिकांस जिल्ला तथा

स्थानीय तहमा मानव अधिकार राष्ट्रिय कार्ययोजनाको कार्यान्वयन प्रतिवेदन प्रणाली गर्ने संयन्त्र नै निर्माण हुन सकेको छैन भने यसका लागि पर्याप्त बजेट समेत विनियोजन भएको छैन।

वार्षिक नीति तथा कार्यक्रममा मानव अधिकार सूचक राख्ने, सामाजिक सुरक्षा र सेवा प्रवाहको सार्वजनिक प्रतिवेदन तयार गर्ने, बजार अनुगमन तथा रोजगार सेवा केन्द्रलाई सक्रिय बनाउने, अपाङ्गता/ज्येष्ठ नागरिक/महिला/बालबालिकाको अलग अलग तथ्याङ्क राख्ने र प्रतिवेदन प्रणालीको विकास गरि कार्यान्वयन गर्ने पद्धती स्थापित गर्न आवश्यक छ। राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको भूमिका मानव अधिकार राष्ट्रिय कार्ययोजनाको अनुगमन गरी संघ, प्रदेश र स्थानीय तहका सरकारलाई सिफारिस गर्ने भूमिका रहेको छ। लुम्बिनी प्रदेश कार्यालयले मधेश मानव अधिकार गृह सँग सहकार्य गरि मानव अधिकार राष्ट्रिय कार्ययोजनाको कार्यान्वयनको सम्बन्धमा कपिलवस्तु तथा दाङ जिल्लामा जिल्ला स्तरीय अभिमुखिकरण कार्यक्रम सञ्चालन गरेको छ।

आयोगको अनुगमन पद्धतीलाई पनि मानव अधिकार राष्ट्रिय कार्ययोजनासँग जोड्दै मासिक प्रतिवेदनमा हिरासत, कारागार, स्वास्थ्य, शिक्षा, उद्योग, उपभोक्ता, मानव अधिकार रक्षक र स्थानीय सेवा लगायतका विषयलाई NHRAP सूचकसँग mapping गरी सम्बन्धित निकायलाई तत्काल सुधारका लागि सिफारिस गरेमा राष्ट्रिय कार्ययोजनाले लिएका लक्ष्य र उद्देश्य हासिल गर्न सकिन्छ।

३.१४ राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग लुम्बिनी प्रदेश कार्यालय उजुरीको अवस्था

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग लुम्बिनी प्रदेश कार्यालयमा आ.व. २०८२/८३ मा प्राप्त उजुरीको प्रवृत्ति हेर्दा प्रारम्भिक महिनाहरूमा उजुरी संख्या तुलनात्मक रूपमा कम रहे पनि वर्षको अन्त्यतिर उजुरी दर्ता बढ्दै गएको देखिन्छ। २०८२ साउनमा ३, भदौमा १, असोजमा ४, कात्तिकमा ४, पुसमा ४, माघमा ३ उजुरी दर्ता भएकोमा २०८२ चैतमा ५, २०८३ वैशाखमा १३ र जेठमा ७ उजुरी दर्ता भएको देखिन्छ। यस आधारमा उजुरीको प्रवृत्ति विशेष गरी वैशाख महिनामा उच्च विन्दुमा पुगेको देखिन्छ। यो वृद्धि संयोग मात्र नभई नागरिकको न्यायप्रतिको अपेक्षा, स्थानीय तह तथा प्रहरी प्रशासनबाट समाधान नपाएको गुनासो, आयोगप्रतिको पहुँच र विश्वास, तथा मानव अधिकार उल्लङ्घनका विविध घटनाहरू सतहमा आउनु र आयोगको Public visibilit बढ्नु जस्ता कारणसँग सम्बन्धित देखिन्छ।

प्राप्त ४७ उजुरीमध्ये सबैभन्दा धेरै उजुरी न्याय प्रशासन, न्यायमा पहुँच, शान्ति सुरक्षा, उपचार र प्रशासनिक कारबाहीसँग सम्बन्धित रहेका छन्। करिब आधाभन्दा बढी उजुरी प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा न्याय प्रशासनसँग जोडिएका छन्। यसले नागरिकले स्थानीय प्रहरी, प्रशासन, न्यायिक समिति वा अन्य सरकारी निकायबाट समयमै न्याय नपाएको, उजुरी सुनुवाइ नभएको, मुद्दा दर्ता गर्न कठिनाइ भएको, कारबाही ढिलो भएको वा पीडितले प्रभावकारी उपचार नपाएको अनुभूति गरेको अर्थमा बुझ्न सकिन्छ। जब नागरिकले नियमित प्रशासनिक वा न्यायिक निकायबाट समाधान पाउन सक्दैनन्, उनीहरू वैकल्पिक र विश्वासिलो निकायका रूपमा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगमा आउने प्रवृत्ति बढ्छ। त्यसैले उजुरी बढ्नुको मुख्य कारण न्यायिक तथा प्रशासनिक संयन्त्रप्रतिको असन्तुष्टि मुख्य हो। उजुरी बढ्नु केवल मानव अधिकार उल्लङ्घन बढेको संकेत मात्र होइन, नागरिकमा आयोगप्रतिको विश्वास र पहुँच बढेको अर्थमा समेत लिन सकिन्छ। रुपन्देहीबाट मात्र ३२ वटा उजुरी पर्नुले कार्यालय रहेको जिल्लामा नागरिकको पहुँच सहज भएको देखिन्छ जसबाट सेवाग्राहीले प्रत्यक्ष भेट्न सक्ने अवस्था भएको र राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगलाई निष्पक्ष निकायका रूपमा हेर्ने प्रवृत्तिले पनि उजुरी संख्या बढाएको देखिन्छ।

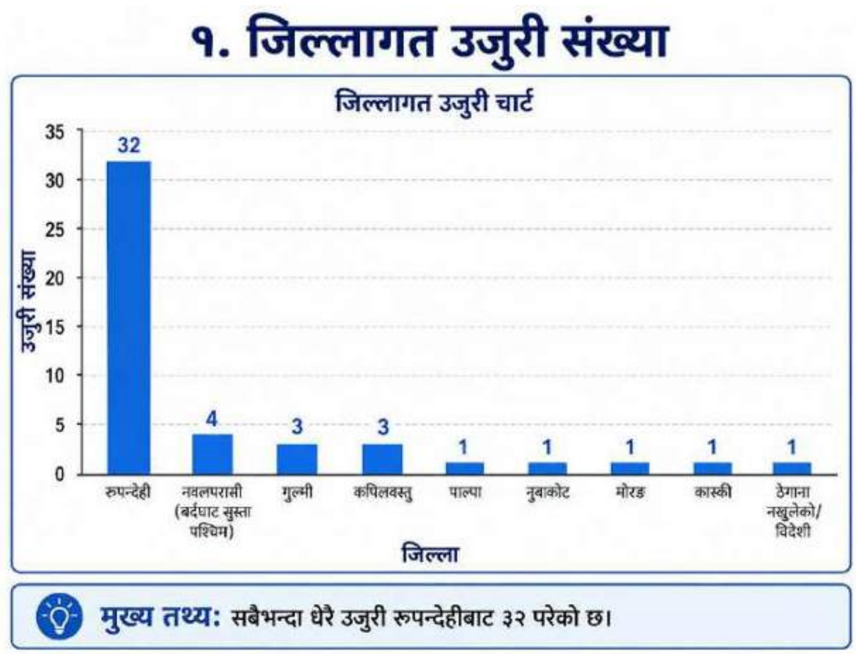

नागरिकले प्रहरी वा स्थानीय तहबाट समाधान नभएका विषयमा आयोगमा उजुरी दिन सकिन्छ भन्ने जानकारी पाउनु पनि वृद्धि हुने एउटा कारण हो। पछिल्लो समय प्रविधिको बढ्दो प्रयोग कपाल काट्ने सम्बन्धी उजुरी खानेपानी सम्बन्धि समस्या, सहकारी सञ्चालकलाई यातना दिई राखिएको सम्बन्धको उजुरी युवा गरेको र उजुरीको प्रकृतिको विश्लेषण गर्दा एआईको सहायताबाट उजुरी गरेको पाइएबाट उजुरी गर्नका लागि AI को सहायता लिइएको र उजुरी कहाँ दिने कसरी दिने सबै जानकारी AI tools को प्रयोगबाट सहज हुने भएकाले पनि उजुरी वृद्धि भएको देखिन्छ। उजुरी विवरणमा विद्यालयमा विद्यार्थीको कपाल काटिएको, आत्मसम्मानमा असर परेको, बाल अधिकार उल्लङ्घन भएको जस्ता विषयहरू समेत देखिएका छन्।

उजुरीमा शारीरिक यातना, मानसिक यातना, औषधी उपचार, गैरकानुनी थुना र जीउज्यानको सुरक्षासम्बन्धी विषयहरू पनि देखिएका छन्। यसले नागरिकमा शारीरिक तथा मानसिक यातना पनि मानव अधिकार उल्लङ्घन हो भन्ने चेतना बढ्दै गएको रूपमा लिन सकिन्छ भने पहिले यस्ता विषय परिवार, समाज वा प्रहरी प्रशासनभित्रै सीमित रहने गरे पनि अहिले पीडित वा सरोकारवालाले आयोगसम्म ल्याउन थालेका छन्। जसबाट उजुरीको संख्या बढाएको छ।

यस वर्षका उजुरीमा स्वच्छ खानेपानी तथा समानताको अधिकार, सांस्कृतिक अधिकार, अपाङ्गताको अधिकारजस्ता विषय पनि समावेश छन्। यसले नागरिकले मानव अधिकारलाई केवल गिरफ्तारी, यातना वा हत्या जस्ता घटनासँग मात्र नभई खानेपानी, संस्कृति, अपाङ्गता, जीवन मर्यादा समानता र सम्मानसँग पनि जोडेर बुझ्न थालेको देखाउँछ। मानव अधिकारको दायरा फराकिलो रूपमा बुझिन थालेपछि उजुरीका विषय पनि विविध बनेका छन् जसबाट उजुरी संख्या बढाएको देखिन्छ। २०८३ वैशाखमा १३ र जेठमा ७ उजुरी दर्ता हुनु उल्लेखनीय छ। आर्थिक वर्षको अन्त्यतिर नागरिकले लामो समयदेखि समाधान नभएका मुद्दा आयोगमा ल्याएको, विभिन्न अनुगमन तथा सचेतनामूलक गतिविधिबाट नागरिकमा जानकारी बढेको, विद्यालय तथा स्थानीय तहका घटनाहरू सतहमा आएको र आयोगको गतिविधिको सम्बन्धमा राष्ट्रिय समाचार संस्थाहरूमा निरन्तरको coverage मा वृद्धि भएको एआई सहायता आयोग प्रतिको विश्वस्नियतामा वृद्धिको रूपमा समेत अर्थाउन सकिन्छ।

परिच्छेद-४: सरोकारवाला निकायहरूबीच समन्वय र सहकार्य

४.१ लुम्बिनी प्रदेश सरकार र आयोगको कार्यालय

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, लुम्बिनी प्रदेश कार्यालय, बुटवलले मानव अधिकारको संरक्षण, संवर्द्धन तथा प्रवर्द्धनका लागि लुम्बिनी प्रदेश सरकारसँग निरन्तर समन्वय र सहकार्य गर्दै आएको छ। आयोगले प्रदेश सरकारका मन्त्रालयहरू, प्रदेश सभा, तथा स्थानीय तहसँग आवश्यक समन्वय गरी मानव अधिकारको अवस्थाको अनुगमन, अनुसन्धानका लागि तथ्य एवं सूचना सङ्कलन तथा मानव अधिकारको सम्मान, संरक्षण र संवर्द्धन तथा त्यसको प्रभावकारी कार्यन्वयनलाई सुनिश्चितता गर्न आवश्यक सिफारिस गर्दछ।

प्रदेश सरकारद्वारा सञ्चालित स्वास्थ्य, शिक्षा, श्रम, सामाजिक विकास, महिला तथा बालबालिका, न्याय तथा विपद् व्यवस्थापन सम्बन्धी कार्यक्रमहरू मानव अधिकारमैत्री बनाउन आयोगले नीतिगत, कानुनी सुझाव तथा परामर्श सहयोग आवश्यकता अनुसार उपलब्ध गराउदै आएको छ।

आयोगको यस कार्यालयले लुम्बिनी प्रदेश सरकारसँग मानव अधिकारको विश्वव्यापी आवधिक समीक्षा (Universal Periodic Review–UPR) का सिफारिसहरूको कार्यान्वयन तथा स्थानीयकरणका सम्बन्धमा छलफल तथा अन्तरक्रिया कार्यक्रम सञ्चालन गरेको छ। साथै, अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार दिवस, आयोगको वार्षिकोत्सव तथा अन्य विशेष अवसरमा प्रदेश सरकारसँग सहकार्य गरि कार्यक्रम सन्चालन गरिँदै आएको छ। यस प्रकारको सहकार्यले प्रदेश सरकार र आयोगबीचको मानव अधिकारको सम्मान, संरक्षण, संवर्द्धन, परिपूर्ती एवं सुशासन र सेवाप्रवाहमा सुधार ल्याउन महत्वपूर्ण योगदान पुऱ्याएको छ।

४.२ राजनीतिक दल र आयोगको कार्यालय

लोकतान्त्रिक शासन प्रणालीमा राजनीतिक दलहरू मानव अधिकारको सम्मान र संरक्षणका प्रमुख संवाहक हुन्। राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, लुम्बिनी प्रदेश कार्यालयले प्रदेशका प्रमुख राजनीतिक दलहरूसँग नियमित संवाद, अन्तरक्रिया तथा परामर्श कार्यक्रम सञ्चालन गरेको छ। निर्वाचनको समयमा आयोगको कार्यालयले राजनीतिक दलहरूलाई मानव अधिकारमैत्री निर्वाचन, आचारसंहिताको पालना,

हिंसारहित राजनीतिक गतिविधि, घृणात्मक अभिव्यक्तिको नियन्त्रण, तथा मतदाताको अधिकारको सम्मान गर्ने गराउने उद्देश्य राखि छलफल कार्यक्रम गरेको थियो। कार्यक्रममा सहभागी राजनीतिक दलका प्रतिनिधीहरुले निर्वाचन आयोगले तयार गरेको आचार संहिताको पूर्ण कार्यान्वयन गरि मानव अधिकार मैत्री निर्वाचन बनाउन प्रतिबद्धता व्यक्त गरेका थिए। साथै आयोगले राजनीतिकदलका घोषणापत्रमा मानव अधिकारका विषय समावेश गर्न र निर्वाचन पश्चात घोषणापत्रमा उल्लेख भएका विषयहरुको कार्यान्वयन सामाजिक परीक्षणको व्यवस्था गर्न आग्रह गरिएको थियो। आयोग र राजनीतिक दलबीचको सहकार्यले लोकतन्त्र सुदृढ गर्नुका साथै मानव अधिकारको सम्मान गर्ने राजनीतिक संस्कृतिको विकासमा सहयोग पुग्ने अपेक्षा गरिएको छ।

४.३ नागरिक समाज र आयोगको कार्यालय

नागरिक समाज मानव अधिकार संरक्षण तथा प्रवर्द्धनका लागि आयोगसँग सहकार्य गर्ने महत्वपूर्ण साझेदार हो। राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, लुम्बिनी प्रदेश कार्यालयले मानव अधिकारकर्मी, गैरसरकारी संस्था (NGO), संयुक्त राष्ट्र संघिय विशिष्टिकृत संस्था, सामुदायिक संस्था, महिला समूह, पत्रकार महासंघ, बार एसोसिएसन, शैक्षिक संस्था तथा विश्वविद्यालयहरूसँग नियमित सहकार्य गर्दै आएको छ।

आयोगले नेपाल पत्रकार महासंघ, कानुन व्यवसायी, उद्योगी व्यवसायी, मानव अधिकारकर्मी, विभिन्न गैरसरकारी संस्था तथा मानव अधिकारको प्रर्वद्धनका लागि अन्तरक्रिया, छलफल तथा क्षमता विकास कार्यक्रम सञ्चालन गरेको छ। प्रदेश तथा जिल्ला स्तरमा नेपाल पत्रकार महासंघ तथा उद्योग व्यवसायीसँग Free Media Network मार्फत सहकार्य गर्दै आएको छ। विद्यालय तथा विश्वविद्यालयका विद्यार्थीहरूसँग मानव अधिकारसम्बन्धी अभिमुखीकरण तथा इन्टर्नशिप कार्यक्रम मार्फत सहकार्य गरिँदै आएको छ। स्थानीय समुदायसँग सहकार्य विस्तार गर्न टोल विकास संस्था तथा अन्य सामुदायिक संस्थासँग पनि सहकार्य गरिएको छ। यस सहकार्यले मानव अधिकारसम्बन्धी जनचेतना विस्तार, पीडितमुखी न्याय प्रवर्द्धन तथा आयोगप्रतिको जनविश्वास अभिवृद्धिमा उल्लेखनीय योगदान पुग्ने अपेक्षा गरिएको छ।

४.४ अन्तर्राष्ट्रिय समुदाय र आयोगको कार्यालय

कूटनीतिक नियोग तथा अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार संस्थाहरूसँग सहकार्य गर्दै अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार मापदण्डहरूको प्रभावकारी कार्यान्वयनमा योगदान पुऱ्याउँदै आएको छ।

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग लुम्बिनी प्रदेश कार्यालयले संयुक्त राष्ट्रसंघका निकायहरू, अन्तर्राष्ट्रिय विकास साझेदार निकाय सँग सहकार्य गरि मानव अधिकारको विश्वव्यापी आवधिक समीक्षा (UPR) मार्फत प्राप्त सिफारिसहरु तथा दिगो विकास लक्ष्य (SDGs) हासिल गर्न विभिन्न प्रकारका कार्यक्रमहरु सञ्चालन गरेको छ। व्यवसाय तथा मानव अधिकार, महिला तथा बाल अधिकार, यातना विरुद्धको अधिकार, बलपूर्वक बेपत्ता पारिएका व्यक्तिका अधिकार, तथा मानव अधिकार शिक्षा सम्बन्धी कार्यक्रमहरूमा अन्तर्राष्ट्रिय साझेदार संस्थासँग समन्वय गर्दै आएको छ।

प्रदेश कार्यालयले लुम्बिनी प्रदेश सरकार तथा स्थानीय तहसँग संयुक्त रूपमा UPR सिफारिसहरूको कार्यान्वयनसम्बन्धी परामर्श कार्यक्रम सञ्चालन गरेको छ, जसले अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिबद्धतालाई स्थानीय तहसम्म कार्यान्वयन गर्न सहयोग पुऱ्याएको छ। आयोगले संयुक्त राष्ट्रसंघीय संयन्त्र तथा अन्य अन्तर्राष्ट्रिय संस्थाहरूलाई आवश्यक तथ्याङ्क, प्रतिवेदन तथा सुझाव उपलब्ध गराउने कार्यसमेत गर्दै आएको छ। मानव अधिकारको विश्वव्यापी आवधिक समीक्षा (Universal Periodic Review–UPR) का सिफारिसहरूको कार्यान्वयन तथा स्थानीयकरणका सम्बन्धमा छलफल तथा अन्तरक्रिया कार्यक्रम सञ्चालन गरेको छ। साथै, अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार दिवस, आयोगको वार्षिकोत्सव तथा अन्य विशेष अवसरमा आयोजित कार्यक्रमहरुमा सहभागीता गराउने गरिएको छ।

परिच्छेद-५ : लुम्बिनी प्रदेश कार्यालयका उपलब्धि, चुनौती तथा समाधानका सम्भावित उपायहरू

५.१ प्रदेश कार्यालयका उपलब्धि

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, लुम्बिनी प्रदेश कार्यालय, बुटवलले सीमित स्रोत-साधन, जनशक्ति, तथा भौतिक पूर्वाधारका बाबजुद कार्यक्षेत्रमा मानव अधिकारको संरक्षण, प्रवर्द्धन तथा परिपूर्ति गर्ने उद्देश्यले उल्लेखनीय कार्यहरू सम्पन्न गरेको छ। प्रदेश कार्यालयले मानव अधिकार उल्लङ्घनसम्बन्धी उजुरीहरूको अनुसन्धान, कारागार तथा हिरासत अनुगमन, मानव अधिकार शिक्षा, नागरिक सचेतना, सरकारसँग समन्वय तथा अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार प्रतिबद्धताहरूको स्थानीय तहमा कार्यान्वयन गर्न गराउन महत्वपूर्ण भूमिका खेलेको छ।

५.१.१ उजुरी अनुसन्धान

मानव अधिकार उल्लङ्घनका घटनामा पीडितलाई न्यायमा पहुँच सुनिश्चित गराउनु आयोगको कर्तव्य हो। प्रदेश कार्यालयले नागरिक तथा राजनीतिक, श्रम, स्वास्थ्य, शिक्षा, रोजगारी,स्वच्छ वातावरण, दिगो विकासका अधिकारको उलङ्घनका विषयमा परेका उजुरी अनुसन्धान तथा पीडितलाई राय परामर्श उपलब्ध गराएको छ। न्यायमा पहुँच, हत्या, यातना, महिला तथा बालबालिकामाथि हुने हिंसा, जातीय विभेद, हिरासतमा हुने दुर्व्यवहार तथा अन्य मानव अधिकारसम्बन्धी उजुरी ग्रहण, अनुसन्धान तथा आवश्यक परामर्श एवं सिफारिस गर्ने कार्य नियमित रूपमा गर्दै आएको छ। आर्थिक वर्ष २०८२/०८३ मा ४८ वटा उजुरी ग्रहण तथा २०० भन्दा बढी पीडितहरुलाई आवश्यक राय परामर्श गरेको छ।

विगत दुई वर्षहरूमा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग लुम्बिनी प्रदेश कार्यालयले लामो समयदेखि विचाराधीन रहेका उजुरीहरूको फछ्यौंटलाई प्राथमिकता दिएको छ। उजुरी अनुसन्धानका क्रममा सम्बन्धित सरकारी निकायसँग तथ्य माग गर्ने, घटनास्थल निरीक्षण गर्ने, पीडित तथा सरोकारवालासँग छलफल गर्ने तथा आवश्यकता अनुसार पीडितको घरपरिवारमा गइ आर्थिक सामाजिक हैसियत समेतको मूल्याङ्कन गरी अनुसन्धान कार्यलाई तीब्रता दिएको छ। गत आर्थिक वर्षमा ५९ उजुरीहरुको अनुसन्धान भएकोमा अनुसन्धान कार्य सम्पन्न गरी ४५ उजुरीहरु निर्णयार्थ केन्द्रीय कार्यालयमा पठाइएको छ। अन्य अनुसन्धानको कार्यलाई चालु आर्थिक वर्षमा समेत प्राथमिकताका साथ निरन्तरता दिने कार्ययोजना

तयार गरिएको छ। यसबाट मानव अधिकार उल्लङ्घनका घटनामा जवाफदेहिता अभिवृद्धि हुनुका साथै पीडितमैत्री न्याय प्रणालीलाई समेत बल पुग्ने विश्वास छ।

५.१.२ मानव अधिकार प्रचलनको अवस्था अनुगमन

प्रदेश कार्यालयले मानव अधिकार अवस्था अनुमगनका लागि प्राथमिकताका साथ कार्यक्रम तर्जुमा गरी कार्यान्वयन गरिएको छ। आर्थिक वर्ष २०८२/८३ मा १८ वटा विभिन्न विषयगत मानव अधिकार प्रचलनको अवस्था अनुगमन गरी प्राप्त तथ्यहरुका साथ सम्बन्धित निकायहरुलाई कार्यान्वयको लागि सिफारिस गरिएको छ। पूर्व निर्धारित कार्यक्रमबाहेक प्राप्त सूचना तथा उजुरीका आधारमा आकस्मिक अनुगमन गर्ने कार्यलाई निरन्तरता दिएको छ। जेनजी आन्दोलनमा मानव अधिकारको अवस्था, आन्दोलन पश्चात आन्दोलनको क्रममा भएको भौतिक, आर्थिक, सामाजिक तथा साँस्कृतिक अधिकार प्रचलनमा परेको असरका सम्बन्धमा अनुगमन प्राप्त तथ्यका आधारमा सम्बन्धित निकायलाई सुधारका लागि सिफारिस गरिएको छ।

नागरिकको सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने अधिकार प्रचलनका लागि कारागार तथा हिरासतमा हुने मानव अधिकार उल्लघंनका घटनाहरु हुन नदिन निरन्तर अनुगमन गरिएको छ। यस अवधिमा कार्यक्षेत्र भित्रका सबै कारागारहरु तथा आवश्यकता अनुसार हिरासत कक्षहरुको समेत अनुगमन गरी सुधारका लागि सम्बन्धित निकायलाई तत्कालै सिफारिस समेत गरिएको छ।

निर्वाचन आयोगले सम्पन्न गरेको प्रतिनिधि सभा सदस्य निर्वाचन २०८२ को कार्यालयले मानव अधिकारको दृष्टिकोणबाट सबै चरणको अनुमगन गरी अनुगमनका क्रममा देखिएका कैफियतहरुलाई तत्काल सुधार गर्नुपर्ने भए तत्कालै र दीर्घकालमा गर्नुपर्ने सुधारात्मक कार्यहरुलाई अनुगमन पश्चात प्रतिवेदन मार्फत सुझाव/सिफारिस गरिएको छ।

कपिलवस्तु जिल्लाको महाराजगञ्ज नगरपालिका अन्तर्गत बरगदा गाउँमा हिन्दु र मुस्लिम समुदाय बिचमा भएको साम्प्रदायिक दङ्गालाइ नियन्त्रणमा लिइ शान्ति सुरक्षा कायम गर्ने क्रममा सुरक्षाकर्मीहरुबाट चलाएको गोलि लागि एकजनाको मृत्यू भएको छ भने अन्य ५ जना घाइते भएका छन् । नागरिकको जिउ धनको सुरक्षा गर्ने दायित्व राज्यको भएकोहुदा राज्यका निकायहरुको ध्यान नागरिकको मानव अधिकार संरक्षण गर्ने तर्फ परिलक्षित हुनु पर्दछ तथा आगामि दिनमा यस्ता प्रकृतिका घटनाहुन नदिन सुरक्षा निकायहरु चनाखो र संवेदनशिल हुनु पर्दछ।

जिल्ला रूपन्देही गैडहवा गाउँपालिकाका संरक्षक विहिन ज्येष्ठ नागरिक दम्पत्तीको संपत्तिलाइ झुठो कागजात तयार गरी गलत मनसायले सम्पत्तीको उपभोगबाट बञ्चितीमा पारीएको तथा घरबार विहिन बनाइएको भनी आयोगमा प्राप्त उजुरीको सम्बन्धमा आयोगले तत्काल पहल गरेपष्चात पिडित दम्पत्तिको संपत्ति फिर्ता गर्ने गरी जिल्ला प्रहरी कार्यालय रूपन्देहीमा पीडक र पीडित पक्ष विच सहमती भएको जानकारी पीडितले आयोगलाई गराउनु भएको छ।

स्वच्छ पिउने पानीबाट बञ्चित गरएको विषयमा गुल्मी जिल्लाको मालिका गाँउपालिकाबाट एउटा उजुरी आएकोमा सो उजुरीको तत्काल संबोधन भइ पिडितले मानव अधिकरको उपभोग गर्ने वातावरण प्राप्त भएको जानकारी समेत गराउनु भएको छ। नागरिकको गुनासोको तत्काल संवोधन गरी मानव अधिकार उपभोग गर्ने वातावरण निर्माण गर्ने मालिका गाँउपालिकाको कार्य प्रसंसनिय रहेको छ।

नवलपरासी (ब.सु.प.) बाट प्राप्त गुनासोमा सवारी दुर्घटनामा परि घाइते भएका पिडितको स्वास्थ्य उपचारका लागि बुटवलस्थित एक निजि अस्पतालमा भर्ना गरिएको र लामो उपचार पछि पिडितको निधन भएको र उपचारमा लागेको खर्च गरिविको कारण वुझाउन नसक्दा मृतकको अन्तिम संस्कार गर्ने अधिकारबाट बञ्चित भएको भनि पिडित परिवारले आयोगमा गुनासो लिएर आउनु भएकोमा जिल्ला प्रशासन कार्यालय रुपन्देही र नवलपरासी (ब.सु.प.)का प्रमुख जिल्ला अधिकारीज्यूहरुको सकारात्मक पहलबाट भोलिपल्ट नै मृतकको अन्तिम संस्कारका लागि मृत शरिर अस्पतालले परिवारलाइ हस्तान्तरण गरेको थियो।

पाल्पा जिल्लाको रैनादेवी छहरा-२ सर्देवा स्थित सिजी सिमेन्ट उद्योगबाट निस्कने धुलो, धुवाँ र ध्वनि लगायतका प्रदूषणका कारण स्थानीयको जनजीवन कष्टकर बन्न पुगेको भनि आयोगमा प्राप्त उजुरीका सम्बन्धमा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग लुम्बिनी प्रदेश कार्यालयको टोलीले स्थलगत अनुगमन गरेको अनुगमनपश्चात स्थानीय र उद्योग बिचको आपसी सहमतिमा मिति २०८२ फाल्गुन १९ गते देखि बन्द रहेको उद्योगको तालाबन्दी २०८२ चैत्र १ खुलेको छ। आयोगले स्वच्छ वातावरणको अधिकार सुनिश्चित गर्न प्रदूषण नियन्त्रणका सबै आवश्यक मापदण्ड कार्यान्वयन गर्न उद्योगलाई आग्रह गरेको छ भने उक्त उजुरीको अनुसन्धान जारीरहेको छ। आयोगको अनुगमन पष्चात उधोग बिभागबाट समेत सो उधोगको अनुगमन गरी सुधारका लागि ७ बुदा कार्यान्वयन गर्न निर्देशन दिएको जानकारी आयोगमा प्राप्त भएको छ।

लुम्बिनी प्रादेशिक अस्पतालमा करार सेवामा कार्यरत मेडिकल अधिकृतहरूलाई लगातार ४८ घण्टा सम्म डिउटीमा खटिनु पर्ने बाध्यता रहेको बिदामा बस्नका लागि आफैले साथि खोजि राख्नु पर्ने बाध्यता रहेको भनि गुनासो प्राप्त भएबाट नागरिकाको स्वास्थ्यको अधिकार उपभोग गर्ने वातावरणमा प्रतिकुल प्रभाव परेको देखिन्छ ।

कार्यालयमा बिद्यालयमा अनुशासन कायम गराउनका लागि भनि बिधार्थीहरुको कपाल जवर्जस्ति काटदिएकोले हाम्रो आत्मसम्मानपूर्वक अध्ययन गर्न पाउने बाल अधिकारको उल्लङ्घन भयो भनि उजुरी पर्नेक्रम बढेको छ । बुटवल स्थित प्रतिष्ठित सामुदायिक विधालयका कक्षा १२ मा अध्ययनरत विधार्थीहरुलाइ वार्षिक परिक्षामा सामेल हुनका लागि प्रवेश पत्र लिन जादा कपाल नकाटिकन नदिएकोले हाम्रो परिक्षामा सामेल हुनपाउने अधिकारबाट बञ्चित हुन लागेको भन्ने गुनासोलाइ तत्काल बिध्यालय प्रशासनसँग समन्वय गरी बालबालिकाको सर्वोत्तम हितलाइ ख्याल गर्दै साबधानिपूर्बक समस्याको समाधान गरीएको ।

महेन्द्र राजमार्ग अन्तर्गतको बुटवल गोरूसिङ्गे चन्द्रौटा सडक खण्डको स्तरोन्तीको कार्य भैरहेकोमा यस सडक खण्डमा यात्रा गर्ने आम नागरिक तथा व्यक्तिहरूले कष्टकर यात्रा गर्नुपरको र वातावरणीय रूपमा अत्यधिक धुलो उडिरहेको भन्ने गुनासोले मानव अधिकार मैत्री बिकास पद्धतिको अवलम्वन हुन नसकेकोले आम नगरिकको मानव अधिकारको उपभोगमा असहजता महशुस भएको छ। अत आयोग यस तर्फ संघ प्रदेश र स्थानीय तह एबं सरोकारवाला निकायहरुको बिकास आयोजना निर्धारित समयमा संपन्नैन गर्न ध्यानाकर्षण गराउन चाहन्छ। पूर्वप्राकृतिक विपद्, महिला हिंसा, जातीय विभेद, कारागार तथा प्रहरी हिरासतको अवस्था, स्वास्थ्य सेवा, बाल संरक्षण, श्रमिक अधिकार, मानव बेचबिखन, घरेलु हिंसा तथा अन्य मानव अधिकार उल्लङ्घनका घटनामा तत्काल स्थलगत अनुगमन गरी सम्बन्धित निकायलाई आवश्यक निर्देशन तथा सुझाव दिने कार्य गरिएको छ।

५.१.३ मानव अधिकार शिक्षा तथा सचेतना

प्रदेश कार्यालयले विद्यालय, विश्वविद्यालय, सरकारी कार्यालय, सुरक्षा निकाय, स्थानीय तह, पत्रकार, नागरिक समाज तथा विभिन्न समुदायमा मानव अधिकारसम्बन्धी अभिमुखीकरण तथा प्रशिक्षण कार्यक्रम सञ्चालन गर्दै आएको छ। यसबाट मानव अधिकारप्रति नागरिकको चेतना वृद्धि हुनुका साथै सरकारी निकायहरूको मानव अधिकारप्रतिको उत्तरदायित्वसमेत सुदृढ हुँने अपेक्षा गरिएको छ।

५.२ प्रदेश कार्यालयका प्रमुख चुनौतीहरू

प्रदेश कार्यालयले आफ्नो संवैधानिक जिम्मेवारी प्रभावकारी रूपमा सम्पन्न गर्ने क्रममा विभिन्न संरचनागत तथा व्यवस्थापकीय चुनौतीहरू सामना गरिरहेको छ।

(१) स्थायी कार्यालय भवनको अभाव

प्रदेश कार्यालयको आफ्नै कार्यालय भवन तथा पर्याप्त भौतिक पूर्वाधार नहुँदा सेवा प्रवाह, अभिलेख व्यवस्थापन तथा संवैधानिक जिम्मेवारी अनुरुपका कामकारवाही प्रभावित भएका छन्।

(२) जनशक्तिको अभाव

स्वीकृत संगठन संरचना अनुरुपको कर्मचारी पदपूर्ती नहुँदा सेवा प्रवाहमा अपेक्षाकृत सहजता हुन सकेको छैन्।

(३) बढ्दो उजुरी संख्या

नागरिकको न्यायमा पहुँच, महिला हिंसा, घरेलु हिंसा, साइबर अपराध, बाल अधिकार, ज्येष्ठ नागरिकको अधिकार, साँस्कृतिक अधिकार, स्वच्छ वातावरणको अधिकार, यातना विरुद्धको हक लगायतका उजुरीहरू बढ्दै गएका छन्। जसलाई समय मै फच्छयौट गरी पीडितलाई न्यायको अनुभूती र पीडकलाई कारवाही गरी मानव अधिकारमैत्री समाज निर्माण गर्न आवश्यक छ।

(४) मानव अधिकारसम्बन्धी जनचेतनाको कमी

ग्रामीण तथा दुर्गम क्षेत्रमा अझै पनि मानव अधिकारसम्बन्धी जानकारीको अभाव, सामाजिक विभेद तथा परम्परागत सोचका कारण अधिकारको प्रभावकारी उपयोग हुन सकेको छैन। कार्यालयले सिमित श्रोतसाधनका कारण प्रवर्द्धनात्मक कार्यक्रम संचालन गर्न कठिनाई भएको छ।

(५) सीमावर्ती क्षेत्रका चुनौती

भारतसँगको खुला सीमाका कारण मानव बेचबिखन, बालश्रम, बालविवाह तथा श्रमिक शोषणजस्ता समस्या नियन्त्रण गर्नु चुनौतीपूर्ण रहेको छ।

५.३ चुनौती समाधानका सम्भावित उपायहरू

प्रदेश कार्यालयलाई अझ प्रभावकारी बनाउन निम्न उपायहरू अवलम्बन गर्न उपयुक्त देखिन्छ:-

- प्रदेश कार्यालयका लागि स्थायी कार्यालय भवन तथा आवश्यक श्रोतसाधनको सुनिश्चता हुनुपर्ने।
- आयोगको संगठन संरचना बमोजिमको पदपूर्ति गर्ने।
- उजुरी व्यवस्थापन प्रणाली(CMRS)को पूर्ण कार्यान्वयन।
- प्रदेश सरकार तथा स्थानीय तह एवं नागरिक समाज तथा अन्तर्राष्ट्रिय संघसंस्थासँग समन्वय र सहकार्यका लागि संयन्त्र स्थापना।
- महिला, बालबालिका, दलित, अपाङ्गता भएका व्यक्ति, ज्येष्ठ नागरिक तथा सिमान्तकृत समुदायका लागि लक्षित कार्यक्रम विस्तार गर्ने।
- व्यवसाय तथा मानव अधिकार, जलवायु परिवर्तन, डिजिटल अधिकार तथा कृत्रिम बुद्धिमत्तासँग सम्बन्धित मानव अधिकारका नयाँ आयामहरूलाई समेत आयोगको कार्यक्रममा समावेश गर्ने।

५.४ प्रदेश तथा स्थानीय सरकारलाई सुझाव

५.४.१ लुम्बिनी प्रदेश सरकारलाई सुझाव

१. प्रदेश सरकारको नीति, योजना तथा कार्यक्रम र बजेट प्रणालीलाई मानव अधिकारमैत्री बनाउने।

२. संविधानद्वारा प्रत्याभूत गरिएका स्वास्थ्य, शिक्षा, रोजगारी, सामाजिक सुरक्षा तथा खाद्य अधिकार र स्वच्छ वातावरणको अधिकारको प्रभावकारी कार्यान्वयन सुनिश्चित गर्ने।

३. मानव अधिकार सम्बन्धी राष्ट्रिय कार्ययोजनाको प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि गठीत संयन्त्रलाई प्रभावकारी बनाई कार्ययोजनाका लक्ष्य तथा उद्देश्य हासिल गर्ने।

४. महिला, बालबालिका, दलित, मुस्लिम, थारू, आदिवासी जनजाति, अपाङ्गता भएका व्यक्ति तथा ज्येष्ठ नागरिक लक्षित कार्यक्रम तर्जुमा तथा कार्यान्वयन गर्ने।

५. मानव बेचबिखन, बालविवाह, जातीय विभेद तथा लैङ्गिक हिंसा नियन्त्रणका लागि बहुपक्षीय कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने।

६. भूमिहीन दलित तथा सिमान्तिकृत समुदायका नागरिकलाई आवासको हक सुनिश्चित गराउन संघीय सरकार र प्रदेश सरकारसंग समन्वय गर्ने।

७. जलवायु परिवर्तन, विपद् व्यवस्थापन तथा जलवायु न्यायलाई मानव अधिकारसँग सामञ्जस्यता हुने नीति निर्माण गरी कार्यान्वयन गर्नुहुन।

८. मानव अधिकारमैत्री शासन व्यवस्था संचालन गर्न आवश्यक कानुन तथा नीति निर्माण गर्दा मानव अधिकारका सर्वमान्य सिद्धान्त र मूल्यमान्यताको अनुशरण गर्न।

९. मानव अधिकार रक्षकहरुको पहिचान, मर्यादा र सुरक्षाका लागि आवश्यक कानुन निर्माण गर्न मानव अधिकार रक्षकलाई प्रोत्साहन तथा जोखिममा परेका रक्षकको उद्दार उपचार तथा पुनःस्थापनाको लागि कोषको प्रवन्ध गर्न।

५.४.२ स्थानीय सरकारलाई सुझाव

१. स्थानीय तहमा मानव अधिकार संरक्षण तथा प्रवर्द्धनसम्बन्धी नीति तथा कार्ययोजना तयार गरी कार्यान्वयन गर्न।

२. मानव अधिकार सम्बन्धी राष्ट्रिय कार्ययोजनाले निर्दिष्ठ गरेबमोजिकका कार्यक्रमहरुको कार्यान्वयन गरी मानव अधिकार संस्कृतिको निर्माण गर्ने तथा कार्ययोजना बमोजिम गठित स्थानीय समन्वय समितिलाई क्रियाशील तुल्याई निर्धारित समयमा प्रगती प्रतिवेदन सम्बन्धित निकायमा पठाउनुहुन।

३. स्वास्थ्य संस्था तथा सेवा प्रवाह गर्ने कार्यालयहरुमा आवश्यक जनशक्ति, औषधि, उपकरण तथा पूर्वाधारको सुनिश्चितता गर्न।

४. महिला हिंसा, बालविवाह, जातीय विभेद, छुवाछूत तथा घरेलु हिंसाविरुद्ध प्रभावकारी अभियान सञ्चालन गर्न।

५. संविधानले प्रत्याभूत गुणस्तरीय तथा निःशुल्क एवं आधारभूत शिक्षाको प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि भौतिक पूर्वाधार तथा जनशक्तिको सुनिश्चित गर्न।

६. अपाङ्गता भएका व्यक्ति, ज्येष्ठ नागरिक तथा विपन्न समुदायको सामाजिक न्याय सुनिश्चित गर्न।

७. किसानको सम्मान पूर्वक पेशा/व्यवसाय गर्न पाउने अधिकार सुनिश्चिताका लागि आवश्यक यान्त्रिक, मल बिउँविजन सहज उपलब्द्ध गराउन तथा उत्पादिक कृषि उपजको न्यूनत्तम समर्थन मूल्य निर्धारण गरी बजारको सुनिश्चिता गर्न।

७. नागरिक गुनासो सुनुवाइ प्रणाली, सार्वजनिक सुनुवाइ तथा सामाजिक परीक्षणलाई नियमित बनाउनुहुन।

८. स्थानीय विकास योजना तथा बजेट निर्माणमा मानव अधिकारमा आधारित दृष्टिकोण (Human Rights-Based Approach) अवलम्बन गर्न।

९. मानव अधिकारको प्रवर्द्धन र सचेतनामूलक कार्यक्रम संचालन गर्न।

५.४.३ मानव अधिकारकर्मी तथा नागरिक समाजलाई सुझाव

नेपाल पक्ष राष्ट्र भएका मानव अधिकार सम्बन्धी महासन्धीहरु तथा संविधान, ऐन, कानुन बमोजिम प्रत्याभूत अधिकारहरुको प्रचलनको लागि आम नागरिक समक्ष सचेतना मूलक कार्यक्रमहरु संचालन गर्नहुन तथा विपन्न सिमान्तिकृत नागरिकको मानव अधिकार सम्बन्धी मुद्दाहरुको मूल प्रवाहिकरण गर्न एवं तीनै तहका सरकारका क्रियाकलापहरुको निगरानी गर्न।

लुम्बिनी प्रदेश कार्यालय गतिविधिका झलक

२०८२ मंसिर १० गते, बुटवलमा १० वर्षे सशस्त्र द्वन्द्वमा पीडित तथा आश्रित परिवारको अवस्था सम्बन्धमा छलफल।

प्रतिनिधि सभा सदस्य निर्वाचन २०८२ का सम्बन्धमा राजनीतिक दलसँग निर्वाचन र मानव अधिकार विषयक छलफल।

प्रतिनिधि सभा सदस्य निर्वाचन २०८२ उम्मेदवार मनोनयन अनुगमन (निर्वाचन पूर्व)।

प्रतिनिधि सभा सदस्य निर्वाचन २०८२ का सम्बन्धमा राजनीतिक दलसँग निर्वाचन र मानव अधिकार विषयक छलफल।

प्रतिनिधि सभा सदस्य निर्वाचन २०८२ का सम्बन्धमा मानव अधिकारकर्मीहरूसँग निर्वाचन र मानव अधिकार विषयक छलफल।

काठमाडौं स्कूल अफ ल का विद्यार्थीहरूसँग आयोग।

कालिका मानवज्ञान माविमा कानुन अध्ययनरत विद्यार्थीहरू आयोगमा।

पाल्पामा श्रमजीवी मजदुरहरूसँग आयोगको अनुगमन टोली (निर्वाचन पूर्व अनुगमन)।

नवलपरासी (ब.सु.प.) मा अपाङ्गता भएको व्यक्तिको निर्वाचनमा अधिकार (निर्वाचन पूर्व अनुगमन)।

कृषक तथा सिमान्तीकृत समुदायको निर्वाचनमा अधिकार (निर्वाचन पूर्व अनुगमन)।

नेपाल—भारत सिमामा निर्वाचनमा सुरक्षा चुनौती अनुगमन (निर्वाचन पूर्व अनुगमन)।

निर्वाचन आचारसंहिता पालनाको अनुगमन, कपिलवस्तु।

निर्वाचन पूर्व निर्वाचनमा संलग्न राष्ट्रसेवक कर्मचारीहरूसँग छलफल, नवलपरासी (ब.सु.प.)।

निर्वाचन पूर्व निर्वाचनमा संलग्न राष्ट्रसेवक कर्मचारीहरूसँग छलफल, कपिलवस्तु।

निर्वाचनको दिनको अनुगमन, रुपन्देही।

निर्वाचनको दिनको अनुगमन, रुपन्देही।

कपिलवस्तु कारागारमा निर्वाचनको अनुगमन।

चुनौतीपूर्ण निर्वाचन स्थल, नवलपरासी (ब.सु.प.)।

नागरिकको आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकार उपभोगको अनुगमन, गुल्मी।

स्वच्छ वातावरणको अधिकार अनुगमन, पाल्पा।

स्थानीय तहमा मानव अधिकार, कञ्चन गाउँपालिका।

UPR चौथो चरणमा नेपाल सरकारलाई प्राप्त सिफारिस कार्यान्वयनको अवस्था सम्बन्धी कार्यशाला, दाङ।

बालविवाह सम्बन्धी राष्ट्रिय जाँचबुझ कार्यक्रम, दाङ।

बालविवाह सम्बन्धी राष्ट्रिय जाँचबुझ कार्यक्रम, दाङ।

मानव बेचबिखन विरुद्धको अधिकार विषय प्रतिवेदन सार्वजनिकीकरण, रुपन्देही।

७७औं अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार दिवस तयारी बैठक।

लुम्बिनी बौद्ध विश्वविद्यालयका कानुन संकायमा अध्ययनरत विद्यार्थीहरू आयोगको कार्यालयमा प्रशिक्षार्थीका रूपमा।

आयोगको कार्यालय रहेको टोल विकास समितिका पदाधिकारीहरूसँग छलफल।

७७औं अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार दिवस समारोहमा लुम्बिनी प्रदेश प्रमुख तथा अतिथिज्यूहरू।

७७औं अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार दिवसमा प्रभातफेरी।

७७औं अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार दिवस समारोह आयोगको कार्यालय प्राङ्गणमा।

मानव अधिकार प्रशिक्षण।

अभिव्यक्ति स्वतन्त्रता संरक्षणका लागि सुरक्षा संयन्त्र लुम्बिनी प्रदेश स्तरीय कार्यसमूहको बैठक।

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको २६औँ वार्षिकोत्सव समारोह, दाङ।

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको २६औं वार्षिकोत्सव समारोह, दाङमा लुम्बिनी प्रदेशका माननीय मुख्यमन्त्रीज्यू शुभकामना मन्तव्य दिनुहुँदै।

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको २६औं वार्षिकोत्सव समारोह, दाङमा लुम्बिनी प्रदेश सभाका माननीय सभामुखज्यू शुभकामना मन्तव्य दिनुहुँदै।

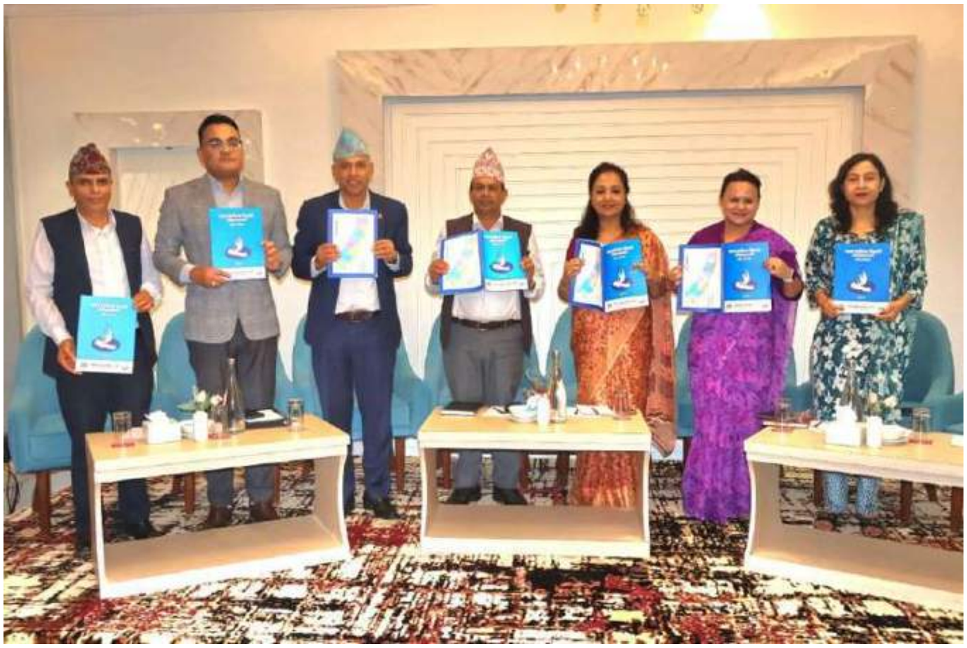

मानव बेचबिखन विरुद्धको अधिकार विषय प्रतिवेदन सार्वजनिकीकरण, रुपन्देही।

जेनजी आन्दोलनको अनुगमन, रुपन्देही।

जेनजी आन्दोलन पश्चात मानव अधिकारको अवस्था विषयक सञ्चारकर्मीहरूसँग छलफल, रुपन्देही।

जेनजी आन्दोलन पश्चात मानव अधिकारको अवस्था विषयक मानव अधिकारकर्मीहरूसँग छलफल, रुपन्देही।

मानव अधिकारका लागि महिला एकल महिला समूह लुम्बिनी प्रदेश कार्यालयको सहकार्यमा प्रदेश भेला, रुपन्देही।

जेनजी आन्दोलनको क्रममा प्रतापपुर गाउँपालिकाका प्रमुखको घरमा गरिएको आगलागीको अनुगमन।

जिल्ला प्रहरी कार्यालय पाल्पामा मानव अधिकार अभिमुखीकरण।

कपिलवस्तुको महाराजगञ्ज नगरपालिकामा भएको साम्प्रदायिक विवादको अनुगमन।

अनुसूची १- दर्ता भएका उजुरी

क्र.स.	उजुरी मिति / दर्ता न.	उजुरीकर्ताको नाम	उजुरीकर्ताको ठेगाना	उजुरीको विषय	उजुरी सम्बन्धि भएको कार्यको विवरण
१.	२०८२/०४/०८ न.३५	सैनामैना "क"	सैनामैना नपा १,रुपन्देही	न्याय प्रशासन	
२.	२०८२/०४/१८ न.४१	तिलोत्तमा "क"	तिलोत्तमा ३ रुपन्देही	यातना	
३.	२०८२/०४/१८ न.४२	तिलोत्तमा "ख"	तिलोत्तमा ३ रुपन्देही	यातना मानसिक	
४.	२०८२/०५/१५ न.६५	Students of English.....school	रुपन्देही	आत्म सम्मान अधिकार	
५.	२०८२/०६/०७ न.८७	लुम्बिनी साँस्कृतिक "क"	लु.सा.न.पा-५ रुपन्देही	न्याय प्रशासन	
६.	२०८२/०६/०७ न.८८	लुम्बिनी साँस्कृतिक "ख"	लु.सा.न.पा-११,रुपन्देही	न्याय प्रशासन	
७.	२०८२/०६/२१ न.१०७	प्रतापुर "क"	नवलपरासी,प्रतापुर-७	न्याय प्रशासन	
८.	२०८२/०६/२९ न.१३०	मर्चवारी "क"	रुपन्देही,मर्चवारी-१		
९.	२०८२/०७/१४ न.१४३	ओमसतिया "क"	रुपन्देही, ओमसतिया-२		
१०.	२०८२/०७/१९ न.१४७	... माविमा अध्ययनरत विद्यार्थीहरू	बुटवल-११ रुपन्देही	बाल अधिकार	
११.	२०८२/०७/२१ न.१४९	मायादेवि "क"	मायादेवि-८, रुपन्देही	न्याय प्रशासन शान्ति सुरक्षा	
१२.	२०८२/७/२७ न.१५४	बुटवल "क"	बुटवल, रानीगंज रुपन्देही	साँस्कृतिक अधिकार	

१३.	२०८२/९/११ न.१९९	कन्चन “क”	कन्चन-३, रुपन्देही	न्याय प्रशासन	
१४.	२०८२/०९/१३ न.२००	मर्चवारी “ख”	मर्चवारी गापा १ रूपनदेही	यातना र औषधी उपचार	
१५.	२०८२/०९/१८ न.२०१	मदाने “क"	गुल्मी, मदाने-३	न्याय प्रशासन	
१६.	२०८२/०९/२७ न.२१७	....जोहन (विदेशी नागरीक)	भियतनाम	न्याय प्रशासन	
१७	२०८२/१०/१३ न.२४९	मालिका “क”	मालिका-८, गुल्मी	स्वच्छ खानेपानी तथा समानता अधिकार	
१८.	२०८२/१०/१४ न.२५९	रोहिणी “क”	रुपन्देही, रोहिणी-२	घरेलु हिंसा धम्की	
१९.	२०८२/१०/२८ न.२७६	लुम्बिनी साँस्कृतिक “ग”	लु.सा.न.पा-२ रुपन्देही		
२०.	२०८२/११/१० न.२८४	तिलोत्तमा “ग”	तिलोत्तमा-३,रुपन्देही	न्याय र उपचार	
२१.	२०८२/१२/११ न.३०७	पाल्हीनन्दन “क”	पाल्हीनन्दन गापा ५ नवलपरासी (बर्दघाट सुस्ता पश्चिम)	साँस्कृतिक अधिकार	
२२.	२०८२/१२/११ न.३०८	गैडहवा “क”	गैडहवा गापा ३ लौण्डिहवा रूपन्देही	न्याय प्रशासन/ सम्पतिको अधिकार	
२३.	२०८२/१२/१५ न.३११	नेपाली नागरीक	बुटवल-१७,रानीगंज रुपन्देही	न्याय प्रशासन	
२४.	२०८२/१२/२२ न.३२१	सुनवल “क”	सुनवल-१ नवलपरासी	न्याय प्रशासन	
२५.	२०८२/१२/२४ न.३२२	तिलोत्तमा “घ”	तिलोत्तमा-३ रुपन्देही	मानसिक यातना	

२६.	२०८३/१/०२ न.३२६	सम्मरीमाई "क"	सम्मरीमाई-४ रुपन्देही	न्याय प्रशासन कुटपीट	
२७.	२०८३/१/०३ न.३२८	नुवाकोट "क"	नुवाकोट	अपाङगताको अधिकार	
२८.	२०८३/०१/०७ न.३३२	बिराटनगर "क"	बिराटनगर-१२ मोरङ	अपाङगताको अधिकार	
२९.	२०८३/०१/०८ न.३३३	हेमबहादुर गुरुङ ह्विलचेयर प्रयोगकर्ता	पोखरा कास्की	न्याय प्रशासन / अपाङ्गताको अधिकार	
३०.	टेलिफोन मार्फत कार्यालय प्रमुख समक्ष उजुरी	...माविका कक्षा १२ मा अध्ययनरत विद्यार्थीहरू	बुटवल रूपन्देही ।	बाल अधिकार	कपाल काट्ने
३१.	२०८३/१/११ न.३३८	बुटवल "ख"	बुटवल-१,रुपन्देही	बाल अधिकार	
३२.	२०८३/०१/१६ न.३४३	सरावल "क"	सरावल-६, नवलपरासी		
३३.	२०८३/०१/१६ न.३४४	लुम्बिनी साँस्कृतिक "ङ"	लु.सा.न.पा-२,रुपन्देही	न्याय प्रशासन	
३४.	२०८३/०१/२१ न.३४९	कक्षा १० मा अध्ययनरत विद्यार्थी ... मावि	तिलोत्तमा-१रूपन्देही	वाल अधिकार	कपाल काटेको
३५.	२०८३/०१/२३ न.३५८	तिलोत्तमा "ङ"	तिलोत्तमा-४,रूपन्देही	न्याय प्रशासन	
३६.	२०८३/०१/२५ न.३६२	कन्चन "ख"	कन्चन-५,रुपन्देही	न्याय प्रशासन	
३७.	२०८३/०१/२८ न.३६४	बुटवल "ग"	बुटवल-८,रूपन्देही	महिला हिंसा/न्याय प्रशासन	
३८.	२०८३/०१/३० न.३६९	कपिलवस्तु "क"	कपिलवस्तु	गैरकानुनी थुना	
३९.	२०८३/०१/३० न.३७१	सम्मरीमाई "ख"	सम्मरीमाई-३,रुपन्देही	न्याय प्रशासन	

४०.	२०८३/०२/०४ न.३७६	तिलोत्तमा "च"	तिलोत्तमा-३,रूपन्देही	मानव अधिकार संरक्षण	
४१.	२०८३/०२/०७ न.३८७	तानसेन "क"	तानसेन-१०,पाल्पा	न्याय प्रशासन	
४२.	२०८३/०२/२२ न.४००	शुद्धोधन "क"	सुद्धोधन-३,कपिलवस्तु	न्याय प्रशासन/बलत्कार	
४३.	२०८३/०२/२२ न.४०४	इस्मा "क"	इस्मा-६,गुल्मी	बेपत्ता	
४४.	२०८३/०२/२५ न.४०५	सिद्धार्थनगर "क"	सिद्धार्थनगर-१२, रुपन्देही	न्याय प्रशासन	
४५.	२०८३/०२/२६ न.४०९	गैडहवा "ग"	गैडहवा-३, रूपन्देही	न्याय प्रशासन	
४६.	२०८३/०२/२७ न.४१५	लुम्बिनी साँस्कृति "च"	लु.सा.न.पा-११,रुपन्देही	न्याय प्रशासन	
४७.	२०८३/०३/०८ न.४३४	कृष्णनगर "क"	कृष्णनगर नगरपालिका २, कपिलवस्तु	जिउ ज्यानको सुरक्षा	

कार्यालयमा अनुसूची दर्ता भएका उजुरी

क्र. सं.	जिल्ला	मिति	पीडितको नाम (उमेर, ठेगाना, लिङ्ग समेत खुलाउने)	घटना सम्बन्धी छोटकरी विवरण /बिषय	घटना विवरण (कहिले, कहाँ, कुन घटनाको हो सो खुलाउने)	उल्लङ्घनकर्ता	कैफियत
१.	नवलपरासी(ब.सु.प)	२०८२/१२/२२	**नवलपरासी "क"**	एसओएस बालग्राम लुम्बिनी शाखामा बस्दै आएकी	२०८१/८/१०	जिल्ला प्रहरी कार्यालय रुपन्देही	

				नवलपरासी “क” आत्म हत्या गरेकी			
२.	रुपन्देही	२०८३/०१/०३	बिरोध खतिवडा समेत	आपाङ्गता को अधिकार	२०८२/१२/२७ र २८ गते बुटवलमा राष्ट्रिय अपाङ्ग महासंघको दशौ महाधिवेशनमा।	राष्ट्रिय अपाङ्ग महासंघ तथा अध्यक्ष	
३	पाल्पा	२०८२/११/३०	रैनादेवि छहरा “क”	स्वच्छ वातावरण को अधिकार	सिजि सिमेन्ट इण्डस्ट्रिजको प्रदुषणका कारण स्वच्छ वातावरणको हकबाट वञ्चितीमा परेको भनिएको ।	सिजि सिमेन्ट इण्डस्ट्रिज	

अनुसूची २- अनुसन्धान सम्पन्न भएका उजुरीहरु

सि.नं.	उजूरी नं.	उजूरी मिति	पीडितको नाम	पीडितको ठेगाना	जिल्ला	मानव अधिकारको बिषय	खर्च रकम
अनुसन्धान मिसन-१ः मिति २०८२/०७/१६ गते-२०८२/०७/२३ गते/मा.अ.अधिकृतद्वय अजित कुमार ठाकुर, प्रिथु खतिवडा सूचना प्रविधि सहायक अर्जुन खनाल र स.चा. राजेश सरदार							
१	३९	२०६१/१०/०६	तारापति भट्टराई	भुमिकास्थान १०	अर्घाखाँची	विस्थापित/धम्की	रु.५१,७९५.६१/-
२	१५८	२०६३/५/२१	ओम प्रकाश बि.क.	पाणिनी ५	अर्घाखाँची	यातना	
३	३७५	२०६६/०७/१५	भक्ति प्रसाद पाण्डे	अर्घातोस ५	अर्घाखाँची	यातना	
४	३४	२०६१/१०/०५	नेत्र प्रसाद खनाल	गोखुङ्गा ९	अर्घाखाँची	अपहरणपछि हत्या	
५	३१५	२०६५/०५/०४	रोमन सिंह पाण्डे समेत	भुमिकास्थान १०	अर्घाखाँची	विस्थापित	
६	३६९	२०६६/०४/२५	राम बहादुर बिसी	शितगंगा नगरपालिका १३	अर्घाखाँची	क्षतिपूर्ति	
७	२९९	२०६५/०३/१८	अमृत कुमार पन्थी	छत्रदेव २	अर्घाखाँची	कुटपिट/ यातना	
८	४७	२०६३/०३/२६	विष्णु प्रसाद गौतम	पाणिनी २	अर्घाखाँची	क्षतिपूर्ति	
९	५५	२०६२/०१/१९	यज्ञ प्रसाद बेलबासे	शितगंगा १	अर्घाखाँची	हत्या	
१०	५७	२०६२/०१/१९	मिन प्रसाद बेलबासे	शितगंगा १	अर्घाखाँची	हत्या	
अनुसन्धान मिसन-२ः मिति २०८२/०९/८ गते देखि २०८२/०९/११ गते/ मा.अ.अधिकृत अजित कुमार ठाकुर र का.सहयोगी टीकाराम पन्थी							

१							रु.८४५०/-
२							
अनुसन्धान मिसन-३ः मिति २०८२/०९/१३ गते देखि २०८२/०९/१३ गते/ मा.अ.अधिकृतद्वय प्रिथु खतिवडा र आशिष श्रेष्ठ, सू.प्र.सहायक अर्जुन खनाल, र स.चा. घनश्याम थारु।							
१		२०८२/०९/११	इशान शर्मा	कंचन गा.पा-३	रुपन्देही	हत्या	रु.१,३५०/-
अनुसन्धान मिसन-४ः मिति २०८२/०९/१६ गते देखि २०८२/०९/२२गते/ मा.अ.अधिकृत प्रिथु खतिवडा, आशिष श्रेष्ठ, र स.चा. राजेश सरदार।							
१		२०६३/८/०३	विचारी यादव	शुद्धोधन गा.पा-६,	रुपन्देही	क्षतिपुर्ति	रु.३२,७६९/-
२		२०६५/२/१४	पुरुषोत्तम खनाल	साविक दयानगर गा.वि.स. ३	रुपन्देही	हत्या	
३		२०६७/१२/२८	प्रशान्त पाण्डे	कोटहिमाई-६	रुपन्देही	वेपत्ता	
४		२०६३/१०/०१	होम नाथ कंडेल	छत्रकोट गा.पा.४	गुल्मी	क्षतिपूर्ति	
५		२०६३/१०/२९	घनश्याम पराजुली	मालिका गा.पा.-६	गुल्मी	सम्पत्तिको अधिकार	
६		२०६४/०५/१२	तारा खत्री	ईश्मा गा.पा.-३	गुल्मी	क्षतिपूर्ति	
७		२०६४/०२/२४	यम कुमार राना	कालीगण्डकी गा.पा.५	गुल्मी	क्षतिपूर्ति	
८		२०६८/०७/०६	डण्डपाणी पाण्डेय	छत्रकोट गा.पा.१	गुल्मी	क्षतिपूर्ति	

अनुसन्धान मिसन-५: मिति २०८३/०३/०२ गते देखि २०८३/०३/०८ गते/मा.अ.अधिकृतद्वय आशिष श्रेष्ठ, सुप्रिना चौधरी, का.सहयोगी सम्झना दमिनी तथा स.चा. घनश्याम थारू							
१	१२२	२०६२।११।२८	देवी तिवारी	देवदह गाविस २	रूपन्देही	क्षतिपूर्ति सम्बन्धमा ।	रु.५४,९९९।१४
२	१२३	२०६२।११।२८	पूर्णिमा थापा	देवदह २	रूपन्देही	क्षतिपूर्ति सम्बन्धमा ।	
३	२४३	२०६४।०२।१३	कोमल राज खनाल	बाणगंगा न.पा ७	कपिलवस्तु	हत्या ।	
४	४५७	२०६९।०८।२०	संजिव श्रेष्ठ शान्ति श्रेष्ठ	बुटवल ५	रूपन्देही	न्याय प्रशासन ।	
५	४२८	२०८२।०३।२३	टंक थापा	कञ्चन १ लौसा	रूपन्देही	न्याय प्रशासन ।	
६	८१	२०६२।०६।११	प्रदीप भन्ने लेखनाथ न्यौपाने	केरवानी गाविस ६	रूपन्देही	यातना ।	
७	३१६	२०६५।०५।०४	जय प्रकाश यादव	गोनहा गाविस २	रूपन्देही	सम्पत्तीको अधिकार	
८	२३३	२०६४।०३।१७	जनार्दन यादव	गोनहा गाविस २	रूपन्देही	सम्पत्तीको अधिकार	
अनुसन्धान मिसन-६: मा.अ.अधिकार अधिकृत अजित कुमार ठाकुर, सू.प्र.सहायक अर्जुन खनाल, का.सहयोगी टीकाराम पन्थी तथा स.चा. नरबहादुर घर्ती।							१४८९९।८८
१	४०९	२०८३/०२/२६	राम मिलन केवट	गैडहवा-३	रुपन्देही	सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने अधिकार	

अनुसूची ३- मानव अधिकार प्रचलनको अवस्था अनुगमन

क्र.सं.	अनुगमन गरिएको जिल्ला	मिति	अनुगमनको विषय	खर्च रकम	कैफियत
	अनुमगन मिसन-१: माननीय सदस्य लिलि थापा, सहसचिव नवराज सापकोटा, उपसचिव हरि प्रसाद ज्ञवाली, मा.अ.अ. द्वय कुमारी महरा र अजित कुमार ठाकुर र स.चा. घनश्याम थारू				
१	रूपन्देही	२०८२।०४।१४	रूपन्देही जिल्ला कारागार अनुगमन।	नभएको ।	
	अनुमगन मिसन-२: सहसचिव सन्तोष आचार्य, मा.अ.अ.त्रय अजित कुमार ठाकुर, प्रिथु खतिवडा, आशिष श्रेष्ठ, तथा स.चा. घनश्याम थारु।				
२	रुपन्देही	२०८२।०५।२३ र २४ गते	जेनजी समूहको प्रदर्शनको अनुमगन।	-	
	अनुमगन मिसन-३: मा.अ.अधिकृतद्वय अजित कुमार ठाकुर, आशिष श्रेष्ठ, तथा स.चा. घनश्याम थारु।				
३	रुपन्देही, कपिलवस्तु र नवलपरासी (ब.प.सु.)	२०८२ असोज २२ देखि २५ सम्म	जेनजी आन्दोलन पश्चात सरकारी निकाय, राजनीतिक दल तथा निजी भौतिक सम्पतिको क्षतिको अनुगमन।	रु.२४,३८२/-	
	अनुमगन मिसन-४: मा.अ.अधिकृतद्वय अजित कुमार ठाकुर, आशिष श्रेष्ठ, तथा स.चा. घनश्याम थारु।				
४	पाल्पा, गुल्मी, रुपन्देही, कपिलवस्तु, नवलपरासी (ब.सु.प.)	२०८२/०८/०७ देखि ११ सम्म ।	जेनजी प्रदर्शन पश्चात हिरासतमा रहेका जेनजी समूहका व्यक्तिहरुको अवस्था अनुगमन ।	रु.३५,८५९.२०/-	
	अनुमगन मिसन-५: सहसचिव सन्तोष आचार्य, मा.अ.अ. आशिष श्रेष्ठ, का.स. टिकाराम पन्थी तथा स.चा. राजेश सरदार				
५	लुम्बिनी प्रदेश (दाङ)	२०८२ पुस १४ गते	लुम्बिनी प्रदेशको अभिव्यक्ति स्वतन्त्रताको अवस्थाको समिक्षा ।	रु.३,९००/-	
	अनुमगन मिसन-६: मा.अ.अ. अजित कुमार ठाकुर, का.स. टीकाराम पन्थी तथा स.चा. घनश्याम थारु				

६	रूपन्देही	२०८२ पुष २० गते	त्रिभुवन विश्वविद्यालयको आंगिक क्याम्पस बुटवल बहुमुखी क्याम्पसमा शिक्षक विद्यार्थी अनुपात तथा पठनपाठनको अवस्था अनुगमन।	-	
	अनुमगन मिसन-७ः सहसचिव सन्तोष आचार्य,का.स. टीकाराम पन्थी तथा स.चा. घनश्याम थारु				
७	रूपन्देही	२०८२/०९/२१ गते	कंचन गा.पा-०५ रूपन्देहीबाट प्राप्त उजुरीमा अनुगमन।	रू १,०००/-	
	अनुमगन मिसन-८ः सहसचिव सन्तोष आचार्य, मा.अ.अ. अजित कुमार ठाकुर, का.स. टिकाराम पन्थी तथा स.चा.घनश्याम थारु				
८	गुल्मी र अर्घाखाँची	२०८२।११।१३ देखि ११।१८ गते सम्म	प्रतिनिधिसभा सदस्य निर्वाचन २०८२ को निर्वाचन पुर्वको अवस्था अनुगमन ।	रू.३६,२६४.१६/-	
	अनुमगन मिसन-९ः मा.अ.अ आशिष श्रेष्ठ, सूचना प्रविधि सहायक अर्जुन खनाल तथा स.चा. राजेश सरदार				
९	पाल्पा र नवलपरासी	२०८२।११।१३ देखि ११।१८ गते सम्म	प्रतिनिधिसभा सदस्य निर्वाचन २०८२ को निर्वाचन पुर्वको अवस्था अनुगमन।	रु.२८,३००/-	
	अनुमगन मिसन-१०ः मा.अ.अ दीपक ठाकुर, नायब सुब्बा राज नरायन कोहार तथा स.चा. राजेश सरदार				
१०	नवलपरासी (ब.सु.पू) र नवलपरासी (ब.सु.प)	२०८२।११।१८ देखि ११।२३ गते सम्म	प्रतिनिधिसभा सदस्य निर्वाचन २०८२ को निर्वाचन अवस्था अनुगमन ।	रू.२०,१०५/-	
	अनुमगन मिसन-११ः सहसचिव सन्तोष आचार्य, मा.अ.अ अजित कुमार ठाकुर, लेखा अधिकृत सागर पोखरेल, स.चा. घनश्याम थारु तथा का.स. टिकाराम पन्थी				
११	रूपन्देही र कपिलवस्तु	२०८२।११।१९ देखि ११।२३ गते सम्म	प्रतिनिधिसभा सदस्य निर्वाचन २०८२ को निर्वाचन अनुगमन।	रु.३०,६५०.५९/-	
	अनुमगन मिसन-१२ः मा.अ.अ आशिष श्रेष्ठ,सूचना प्रविधि सहायक अर्जुन खनाल				
१२	गुल्मी र अर्घाखाँची	२०८२।११।१९ देखि ११।२३ गते सम्म ।	प्रतिनिधि सभा सदस्य निर्वाचन २०८२ अवस्था अनुगमन।	रु.११,९००/-	
	अनुमगन मिसन-१३ःसहसचिव सन्तोष आचार्य,मा.अ.अ. आशिष श्रेष्ठ का.स. टीकाराम पन्थी तथा स.चा. घनश्याम थारू				

१३	पाल्पा,गुल्मी र अर्घाखाँची	२०८२।११।२६ देखि ११।२८ गते सम्म	प्रतिनिधि सभा सदस्य निर्वाचन २०८२ पश्चातको अवस्था अनुगमन तथा स्वच्छ खानेपानीको हकबाट वञ्चित गरिएको भनिएको घटनाको सम्बन्धमा अनुगमन ।	रु.२८,५००/-	
	अनुमगन मिसन-१४: सहसचिव सन्तोष आचार्य, लेखा अधिकृत सागर पोखरेल,मा.अ.अ. आशिष श्रेष्ठ स.चा. घनश्याम थारु तथा का.स. टिकाराम पन्थी				
१४	पाल्पा	२०८२।१२।०१ देखि १२।०१ गते सम्म	पाल्पामा सिजि सिमेन्टको प्रदुषणबाट प्रभावितको सम्बन्धमा अनुगमन ।	रू.१,५५०/-	
१५	**अनुमगन मिसन-१५:** मा.अ.अ दीपक ठाकुर तथा अजित कुमार ठाकुर				
	कपिलबस्तु ,	२०८२।१२।११ देखि २०८२।१२।१२ सम्म	प्रहरीको गोलिबाट ४ जना घाईते भएको घटना सम्बन्धमा अनुगमन ।	-	
	अनुमगन मिसन-१६: .मा.अ.अ. अजित कुमार ठाकुर र नायब सुब्बा राज नरायण कोहार				
१६	रूपन्देही	२०८२।१२।०९ गते	रूपन्देही जिल्ला कारागार अनुगमन ।	-	
	अनुमगन मिसन-१७ : मा.अ.अ. दीपक ठाकुर, मा.अ.अ. आशिष श्रेष्ठ, तथा स.चा. घनश्याम थारु				
१७	रूपन्देही	२०८३/०१/२१ गते	श्री दुर्गादत्त मा.वि रूपन्देहीमा अनुगमन।	रू.१,०५०/-	
	अनुमगन मिसन-१८ : सहसचिव सन्तोष आचार्य, मा.अ.अ.अजित कुमार ठाकुर, सूचना प्रविधि सहायक अर्जुन खनाल, नायव सुब्बा राज नरायन कोहार, का.स. टिकाराम पन्थी, तथा स.चा. नर बहादुर घर्ति ।				
१८	रूपन्देही र कपिलवस्तु	२०८३/०२/१२ देखि २०८३/०२/१३	बुटवल-चन्द्रौटा सडक निर्माणमा वातावरण अधिकार अनुगमन ।	रू.१०,०००/-	
	अनुमगन मिसन-१९ : मा.अ.अ. त्रय अजित कुमार ठाकुर, आशिष श्रेष्ठ, सुप्रिना चौधरी तथा स.चा.नर बहादुर घर्ती				
१९	कपिलवस्तु	२०८३।०३।२३ देखि २०८३।०३।२४	जिल्ला कारागार कपिलवस्तु ।	१४,२३७।३४।-	

अनुसूची ४-आयोगबाट निर्णय भएका उजुरी

क्र.सं.	पिडितको नाम तथा ठेगाना	उजुरीको विषय	CMRS	CRO No.	निर्णय मिति	निर्णय अवस्था	कैफियत
१.	मोहम्मद तौफिक धुनिया(नाबालक) , मर्चवारी ६ रुपन्देही	यातना (शिक्षकबाट सजाय)	१७१२९	५८९	२०८३/१/३१	तामेली	आयोगको बैठकबाट निर्णय भएको ।
२.	दुर्गा चोवे कपिलवस्तु	न्यायँ प्रशासन	१७०७३	६०९	२०८३/१/३१	तामेली	आयोगको बैठकबाट निर्णय भएको ।
३.	रिता यादव कपिलवस्तु	न्यायँ प्रशासन	१७०६५	६१८	२०८३/१/३१	तामेली	आयोगको बैठकबाट निर्णय भएको ।
४.	रमाकान्त चौधरी कपिलवस्तु	न्यायँ प्रशासन	१७०५६	५९४	२०८३/१/३१	तामेली	आयोगको बैठकबाट निर्णय भएको ।
५.	दया शंखर गुप्ता रुपन्देही	सम्पत्ति कब्जा	१७०५३	३३३	२०८३/१/३१	तामेली	आयोगको बैठकबाट निर्णय भएको ।
६.	अञ्जली नाउँ, नवलपरासी	न्यायमा पहुँच	१३१२२	५७७	२०८३/१/३१	तामेली	आयोगको बैठकबाट निर्णय भएको ।
७.	सुक ब. खन्गाहा पाल्पा	हत्या(बोक्सीको आरोपपारिवारिक (अधिकार	१२६१८	१५७	२०८३/१/३१	तामेली	आयोगको बैठकबाट निर्णय भएको ।
८.	तौलन कोहार कपिलवस्तु	अन्तरजातिय विवाह	१२५४९	३९०	२०८३/१/३१	तामेली	आयोगको बैठकबाट निर्णय भएको ।
९.	सपन गौतम अर्घाखाँची	परिक्षा दिनबाट बंचित	१२४२५	५६	२०८३/१/३१	तामेली	आयोगको बैठकबाट निर्णय भएको ।
१०.	मतिराज भुसाल अर्घाखाँची	विस्थापित	१२४१०	९८	२०८३/१/३१	तामेली	आयोगको बैठकबाट निर्णय भएको ।

अनुसूची ५- मानव अधिकार प्रवर्द्धनात्मक/संवर्द्धनात्मक कार्यक्रमहरु

क्र.स.	कार्यक्रम	मिति	स्थान	सहभागि संख्या	खर्च रकम	कैफियत
१	लुम्बिनी प्रदेशको मानव अधिकारको अवस्था तथा समसामयिक विषयमा मानव अधिकारकर्मीहरूसँग छलफल कार्यक्रम	२०८२ आश्विन २ गते	आयोगको कार्यालय	१५	नभएको	
२	लुम्बिनी प्रदेशको मानव अधिकारको अवस्था तथा समसामयिक विषयमा पत्रकार तथा कानुन व्यवसायीहरूसँग छलफल कार्यक्रम	२०८२ आश्विन ४ गते	आयोगको कार्यालय	१२	नभएको	
३	७७ औं अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार दिवस मनाउने तयारी छलफल कार्यक्रम गैर सरकारी संस्था संग तयारी बैठक ।	२०८२ मंसिर ५	कार्यालय बैठक कक्षमा	३०	नभएको	
४	राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग लुम्बिनी प्रदेश कार्यालय बुटवल र ह्युमन राइट्स एण्ड जस्टिस सेन्टरले आयोजना गरेको यातना, गैर कानूनी थुना, गैरन्यायिक हत्या तथा बलपूर्वक बेपत्ता पारिएका जस्ता गम्भीर मानव अधिकार उल्लङ्घन सम्बन्धी सरोकारका विषयमा पीडितहरूसँग अन्तरक्रिया कार्यक्रम।	२०८२ मंसिर १०	पाम इन्टरनेशनल	३२	ह्युमन राइट्स एण्ड जस्टिस सेन्टर	
५	मिलीजुली टोल विकास समितिका सदस्यहरूसँग परिचय, आपसी सहकार्य तथा ७७औं अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार दिवस मनाउने सन्दर्भमा तयारी बैठक ।	२०८२ मंसिर १५	कार्यालयमा	१५	नभएको	

६	कार्यालय प्राङ्गणमा लुम्बिनी प्रदेश प्रमुख श्री कृष्ण बहादुर घर्ति मगरज्यूको प्रमुख आतिथ्यतामा सम्पन्न भयो । साथै विहान १०।३० बजे कार्यालय प्राङ्गणबाट मिलनचोक सम्म प्रमुख अतिथी नगर प्रमुख उपप्रमुख लगायतका सरकारी तथा गैर सरकारी निकायका प्रतिनिधिहरुसँगको सहकार्यमा प्रभातफेरि कार्यक्रम।	मिति २०८२ मंसिर २४ गते तदअनुसार १० डिसेम्बर२०२५ ,	कार्यालय प्राङ्गण	१३०	४९,९२५।-	
७	"कानुनको शासन सुशासन र अन्तरपुस्ता न्याय" विषयक अन्तरक्रिया कार्यक्रम	मिति २०८२ मंसिर २५ गते	होटल नान्स भैरहवा	१००	मानव अधिकारका लागि महिला एकल महिला समूह	
८	"मानव अधिकार मैत्री निर्वाचन" विषयक पत्रकार/संचारकर्मी, मानव अधिकारकर्मी तथा निर्वाचन पर्यवेक्षकसँग अन्तरक्रिया तथा छलफल कार्यक्रम	मिति २०८२ माघ २८ गते	आयोगको सभाहल	२२	नभएको	
९	प्रमुख राजनीतिक दलका प्रतिनिधिहरूसँग "मानव अधिकारमैत्री निर्वाचन विषयक छलफल तथा अन्तरक्रिया कार्यक्रम"	मिति २०८२ माघ २९	आयोगको सभाहल	५ राजनैतिक दल	नभएको ।	
१०	काठमाडौं स्कूल अफ लको BALLB चौथो वर्षमा अध्ययनरत विद्यार्थीहरुसंग राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको काम, कर्तव्य, तथा अधिकारको सम्बन्धमा अन्तरक्रियात्मक छलफल कार्यक्रम	मिति २०८३ जेष्ठ ०८ गते	आयोगको सभाहल	२३	नभएको ।	
११	राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग २६ औं बार्षिकोत्सव	२०८३।०२।१३	दाङ भालुवाङ	१३० जना	४६,५३४।-	

१२	विश्वव्यापी आवधिक समीक्षा(UPR)बाट प्राप्त सिफारिसहरु कार्यान्वयनमा प्रदेश सरकार तथा स्थानीय तहको भूमिका विषयक परामर्श कार्यक्रम	मिति २०८३ असार ११ गते	दाङ भालुवाङ	८३ जना	UNFPA Nepal	
१३	राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको स्थापना, उद्देश्य, काम, कर्तव्य तथा अधिकार, मानव अधिकारको संरक्षण र प्रवर्द्धन सम्बन्धी अन्तरक्रियात्मक छलफल कार्यक्रम	मिति २०८३ साल असार ११	आयोगको कार्यालय	११ जना	नभएको ।	
१४	"बालविवाहले मानव अधिकार उपभोगमा पार्ने प्रभाव" विषयक परामर्श कार्यक्रम	२०८३ साल आषाढ ३१	होटल पौवा भालुवाङ दाङ	५३ जना	Girls not Brides र राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगसँगको सहकार्यमा	
१५	"मानव बेचबिखनविरुद्धको मानव अधिकारको अवस्था सम्बन्धी राष्ट्रिय प्रतिवेदन (आर्थिक वर्ष २०७९/८०, २०८०/८१ र २०८१/८२) सम्बन्धमा तथा लुम्बिनी प्रदेशमा मानव बेचबिखनको वर्तमान अवस्था विषयक छलफल कार्यक्रम	मिति २०८३ साल असार ३२ गते	Hotel Ramada	६२ जना	UNODC र राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगसँगको सहकार्यमा ।	

अनुसूची ६- अन्य संघसंस्थासँग भएको सहकार्य

क्र.स.	कार्यक्रम	मिति	स्थान	सहभागि संख्या	खर्च रकम	कैफियत
१	मानव अधिकारको अनुगमन, पर्यवेक्षण, अभिलेखन सम्बन्धी आधारभूत प्रशिक्षण	मिति २०८२ आश्विन २३ र २४ गते	शिवराज नगरपालिका	३२	मधेश मानव अधिकार गृह (माहुरी-होम)सँगको सहकार्यमा	
२	तीन दिवसीय मानव अधिकार पर्यवेक्षण, अभिलेखन तथा मानव अधिकारकर्मीहरुको सूरक्षा सम्बन्धी क्षमता अभिवृद्धि तालिम	मिति २०८२ मंसिर २७ गते देखि ऐ. २९ गतेसम्म	अर्घाखाँची जिल्लाको शितगंगा नगरपालिका वडा नं ३ भालुवाङ्ग	३६	मधेश मानव अधिकार गृह (माहुरी-होम)	
३	मानव अधिकार मैत्री विकास पद्धतीका लागि स्थानीय तहको भूमिका विषयक कार्यक्रम	२०८२ फाल्गुन १८ गते	कञ्चन गाउँपालिकाको सभाहल	४०	कञ्चन गाउँपालिकाको सहकार्यमा	
४	बुटवल उपमहानगर पालिकाका कार्यपालिका सदस्य तथा दलित महिला वडा सदस्यहरूका लैङ्गिक समानता, समाजिक न्याय र मानव अधिकार विषयक प्रशिक्षण कार्यक्रम	२०८३ जेष्ठ २२ र २३	बुटवल उपमहानगर पालिकाको सभाहल	४५	बुटवल उपमहानगरपालिका	
५	शिवराज नगरपालिकाका कार्यपालिकाका वडा अध्यक्ष कार्यपालिका सदस्य तथा दलित महिला वडा सदस्यहरूका लैङ्गिक समानता, समाजिक न्याय र मानव	२०८३ जेष्ठ २९ गते	शिवराज नगरपालिका ५ नं वडा कार्यालयको सभाहल	५५	शिवराज नगरपालिकाका र राष्ट्रिय मानव अधिकार प्रतिष्ठान कपिलवस्तु	

	अधिकार विषयक प्रशिक्षण कार्यक्रम					
६	एचआईभी एड्स संक्रमित तथा जोखिममा रहेका व्यक्तिहरूका लागि know your rights and legal literacy training	२०८३।०३।२९ र ३० गते	होटल आम्रपाली	१८	राष्ट्रिय एचआईभी एड्स महासंघ	

अनुसूची ७- अन्य संघसंस्थाले आयोजना गरेको कार्यक्रममा सहभागीता

क्र.सं.	बैठक/कार्यक्रम	संस्थाको नाम	आयोगको तर्फबाट सहभागिता	मिति
१.	लुम्बिनी बौद्ध विश्वविद्यालयका चौथो वर्षका कानुनका विद्यार्थीहरूको शोधपत्र मूल्यांकन तथा पृष्ठपोषण	लुम्बिनी बौद्ध विश्वविद्यालय	सहसचिव श्री सन्तोष आचार्य	२०८२/०६/०३ गते
२.	नागरिक अगुवाहरू तथा नेपाल पत्रकार महासंघ	नेपाल पत्रकार महासंघ	सहसचिव श्री सन्तोष आचार्य	२०८२/०६/०९ गते
३.	मानव अधिकार रक्षकहरूलाई तालिम	माहुरि होम कपिलवस्तु	सहसचिव श्री सन्तोष आचार्य	२०८२/०६/२४ र २५ गते
४.	जेनेजी आन्दोलन पश्चात गम्भीर प्रकृतिका मानव अधिकार उल्लङ्घनका घटनाको अनुसन्धानको प्रगति सम्बन्धमा Zoom Meeting	राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगका माननीय लिली थापा लगायत	राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगका माननीय लिली थापा लगायत	२०८२/०६/२८ गते
५.	यौनिक तथा लैंगिक अल्पसंख्यक समुदायको हक, अधिकार, सशक्तीकरण र जनचेतना अभिवृद्धि सम्बन्धी सरोकारवालासँगको अन्तरक्रिया कार्यक्रम	Mono Supporting Maple Group (MSMG) / एक्लोलाई साहारा दिने वृक्ष समुह	मा.अ.अ. श्री प्रिथु खतिवडा सूचना प्रविधि सहायक श्री अर्जुन खनाल	२०८२/०७/१३ गते
६.	PRC को आ.व. ०८१/०८२ को सामाजिक लेखापरिक्षण	PRC	मा.अ.अ. श्री अजित कुमार ठाकुर	२०८२/०७/२६ गते
७.	मानव अधिकारको अवस्था विषयको	जिल्ला समन्वय समिति दाङ	सह सचिव सन्तोष आचार्य	२०८२/०७/२६ गते

	अन्तरक्रिया तथा छलफल			
८.	मानव अधिकार सचेतना	जिल्ला प्रहरी कार्यालय पाल्पा र मानव अधिकार आयोग लुम्बिनी प्रदेश कार्यालय रुपन्देही	मा.अ.अ. अजित कुमार ठाकुर मा.अ.अ. आशिष श्रेष्ठ	२०८२।०८।०७
९.	मानव बेचबिखन पीडित/प्रभावित र श्रमजीवि महिलाहरु रेष्टुरेन्ट तथा डान्सवारमा हुने यौन उत्पीडन नियन्त्रण सम्बन्धी सरोकारवालाहरु बिच अन्तरक्रिया कार्यक्रम	शुभ अवसर ग्राम रुपन्देही	मानव अधिकार अधिकृत आशिष श्रेष्ठ सवारी चालक राजेश सरदार	२०८२।०८।१४
१०.	३४औं लैङ्गिक हिंसा विरुद्धको दिवस अन्तर्गत १६ दिने अभियान महिला तथा बालबालिकाहरुको सवालमा सरोकारवालाहरुसँग अन्तरक्रिया	फेडो रुपन्देही	मानव अधिकार अधिकृत श्री अजित कुमार ठाकुर	२०८२/०८/२१ गते
११.	मानव अधिकार र स्वतन्त्र निर्वाचनबारे अन्तरपुस्ता संवाद कार्यक्रम।	गैसस महासंघ लुम्बिनी प्रदेश समिति	सह-सचिव सन्तोष आचार्य (प्रमुख अतिथिको रुपमा सहभागी)	२०८२।०८।२३ (होटल मेरिगोल्ड बुटवल)
१२.	भ्रष्टाचार विरुद्धको प्रर्दशनी	मानव अधिकार तथा शान्ति समाज रुपन्देही	सहसचिव सन्तोष आचार्य	२०८२।०८।२३
१३.	भ्रष्टाचार विरुद्धको दिवसका सन्दर्भमा अन्तरक्रिया कार्यक्रम।	पारदर्शी समूह नेपाल	सहसचिव सन्तोष आचार्य	२०८२।०८।२३
१४.	भाद्र २३ र २४ को आन्दोलनका दोषीलाई कारबाही सम्बन्धमा छलफल कार्यक्रम।	मानव अधिकार तथा शान्ति समाज रुपन्देही	सहसचिव सन्तोष आचार्य	२०८२।०८।२४

१५.	कानुनको शासन, सुशासन र अन्तरपुस्ता न्याय कायम विषयक अन्तरक्रिया कार्यक्रम (प्रदेश सभाका सभामुख तुलाराम घर्ति मगरज्यूको प्रमुख आतिथ्यतामा)	१७ औं मानव अधिकार महाभेला, मानव अधिकारका लागि महिला एकल महिला समूहको लुम्बिनी प्रदेश समिति र आयोगको सहकार्यमा	सह-सचिव सन्तोष आचार्य मा.अ.अ. अजित कुमार ठाकुर मा.अ.अ. आशिष श्रेष्ठ का.स. टिकाराम पन्थी सवारी चालक राजेश सरदार	२०८२।०८।२५ (होटल नान्स भैरहवा)
१६.	नेपाल मानव अधिकार वर्ष पुस्तक २०२६ प्रकाशन पूर्व समिक्षा कार्यक्रम	इन्सेक रुपन्देही	मा.अ.अ. आशिष श्रेष्ठ का.स. टिकाराम पन्थी	२०८२।०८।२९
१७.	बालबालिका बेचबिखन सम्बन्धी प्रारम्भिक प्रतिवेदन उपर छलफल कार्यक्रम	शक्ति समूह	सहसचिव सन्तोष आचार्य	२०८२।०९।०३
१८.	माहुरी होमको वार्षिक साधारण सभा	मधेश मानव अधिकार गृह	सहसचिव सन्तोष आचार्य	२०८२।०९।२१
१९.	चैतन्य एकेडेमीको विभिन्न प्रथम वार्षिक उत्सवको अवसरमा आयोजित रक्तदान तथा अन्तरक्रिया कार्यक्रममा सहभागी	चैतन्य एकेडेमी बुटवल	सहसचिव सन्तोष आचार्य	२०८२/०९/२३ र २०८२/०९/२४
२०.	निर्वाचनमा मानव अधिकार	फ्रिडम स्टुडियो	सहसचिव श्री सन्तोष आचार्य मा.अ.अ. श्री अजित कुमार ठाकुर	-
२१.	निर्वाचन आचारसंहिता २०८२ संवाद कार्यक्रम	संवाद समूह रूपन्देही	मा.अ.अ आशिष श्रेष्ठ सवारी चालक राजेश सरदार	२०८२।११।१०
२२.	स्थानीय तहमा मानव अधिकारका सवालहरु सम्बन्धमा अन्तरक्रिया कार्यक्रम	कञ्चन गाउँपालिका	सहसचिव श्री सन्तोष आचार्य मा.अ.अ. श्री आशिष श्रेष्ठ कार्यालय सहयोगी टिकाराम पन्थी सवारी चालक घनश्याम थारु	२०८२।१२।१८

२३.	महिला बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक सेवा केन्द्रको भवन उद्घाटन कार्यक्रम	इलाका प्रहरी कार्यालय बुटवल	सहसचिव श्री सन्तोष आचार्य मा.अ.अ. श्री आशिष श्रेष्ठ कार्यालय सहयोगी टिकाराम पन्थी सवारी चालक घनश्याम थारु	२०८२।१२।१८
२४.	Free Media Network अन्तर्क्रिया कार्यक्रम	नेपाल पत्रकार महासंघ रूपन्देही	• सहसचिव श्री सन्तोष आचार्य	२०८२।१२।१९
२५.	फ्रि मिडिया नेटवर्कको वैठकमा सहभागी	नेपाल पत्रकार महासंघ लुम्बिनी प्रदेश समिति तथा अन्य संघ संस्थाको सहकार्यमा	सहसचिव श्री सन्तोष आचार्य मा.अ.अ. श्री आशिष श्रेष्ठ	२०८३।०१।१६
२६.	Workshop on Enhancing NHRCN's role in Gender Equality and Inclusion under ILO C100, C111, and C190	ILO Nepalहिमालयन होटल, कुपण्डोल ललितपुर	मा.अ.अ. अजित कुमार ठाकुर	२०८३।०१।२५
२७.	Regional Workshop on TIP/SOP Data Collection for South Asia	UNODC माल्दिभ्स	मा.अ.अ. अजित कुमार ठाकुर	२०८३ वैशाख २८-०८३ जेठ १ गतेसम्म
२८.	उच्चस्तरीय बहुपक्षिय सरोकारवाल परामर्श कार्यक्रम	नील हिरा समाज,भैरहवा,रुपन्देही	नायब सुब्बा राज नरायन कोहार सुचना प्रविधि सहायक अर्जुन खनाल	२०८३।०१। ३०
२९.	मानव अधिकार सम्बन्धी छैटौं राष्ट्रिय कार्ययोजनाको प्रस्तावित मस्यौदा उपर छलफल तथा परामर्श कार्यक्रम	प्रधानमन्त्री तथा मन्त्री परिषद्को कार्यालय काठमाडौको आयोजनामा दाङको भालुवाङ	माअ,अ, आशिष श्रेष्ठ कास टिकाराम पन्थी सवारी चालक नर बहादुर खत्री	२०८३।०२।०८
३०.	फौजदारी न्याय क्षेत्रका सरोकारवालहरुविच बालमैत्री न्या प्रबर्धनका लागि मुद्धाको दिशन्तर सजाय स्थगन तथा सजाय छुट संवन्धी कार्यक्रममा अतिथिको रुपमा सहभागि	एडभोकेसी फोरम	सहसचिव सन्तोष आचार्य	२०८३।०२।09

३१.	जागरण नेपाल	जागरण नेपाल	सहसचिव सन्तोष आचार्य	२०८३।०२।14
३२.	MEAL Training	APF बाट सञ्चालित केन्द्रीय कार्यालयको मनोनयनबाट	मा.अ.अ. आशिष श्रेष्ठ	२०८३।०२।२१ र २०८२।०२।२८ गते लाइभ सेसनमा सहभागी भएको
३३.	सामाजिक न्याय र लैङ्गिक समावेशीकरण र मानव अधिकार विषयमा प्रशिक्षण प्रदान	बुटवल उपमहानगरपालिका	सहसचिव सन्तोष आचार्य	२०८३।०२।२2 र २३
३४.	जनप्रतिनिधि तथा अधिकारकर्मीहरु लाइ प्रशिक्षण प्रदान	राष्ट्रिय मानव अधिकार प्रतिष्ठान	सहसचिव सन्तोष आचार्य	२०८३।०२।२९
३५.	आत्महत्यालागु , सडक ,औषध दुर्व्यसन दुर्घटना न्यूनीकरण सम्बन्धी जनचेतनामूलक कार्यक्रम	लुम्बिनी प्रदेश प्रहरी कार्यालय	सहसचिव सन्तोष आचार्य	२०८३।०३।०१
३६.	१६ औ अन्तर्राष्ट्रिय एकल महिला दिवस २०२६	मानव अधिकारका लागि एकल महिला समूह लुम्बिनी प्रदेश	सहसचिव सन्तोष आचार्य मा.अ.अ. अजित कुमार ठाकुर	२०८३।०३।०९
३७.	corruption and human rights understading the linkage the role of NHRC	OHCHR and UN	मा.अ.अ. आशिष श्रेष्ठ	२०८३।०३।१८

अनुसूची - ८ कार्यालयको भौतिक श्रोत साधन

क्र.सं.	सामग्रीको नाम	सङ्ख्या	अवस्था	कैफियत
१	महेन्द्र स्कारपियो जीप	२	१ वटा २० वर्ष पुरानो	
२	मोटरसाइकल	२	चालु अवस्थामा रहेको	
३	डेस्कटप कम्प्यूटर	८	चालु अवस्थामा रहेको	
४	ल्याटप	९	चालु अवस्थामा रहेको	
५	प्रिन्टर	७	चालु अवस्थामा रहेको	
६	फोटोकपी मेसिन	१	चालु अवस्थामा रहेको	
७	स्क्यानर	४	चालु अवस्थामा रहेको	
८	एसी	६	चालु अवस्थामा रहेको	
९	टेबुल	११	चालु अवस्थामा रहेको	
१०	कुर्सी	११	चालु अवस्थामा रहेको	
११	दराज	१२	चालु अवस्थामा रहेको	
१२	बुक सेल्फ	८	मर्मत गर्नुपर्ने	
१३	हाजिरी मेसीन	१	चालु अवस्थामा रहेको	
१४	युपिएस	३	चालु अवस्थामा रहेको	
१५	सिसिटिभी क्यामेरा सेट	१	चालु अवस्थामा रहेको	

अनुसूची ९-आर्थिक विवरण

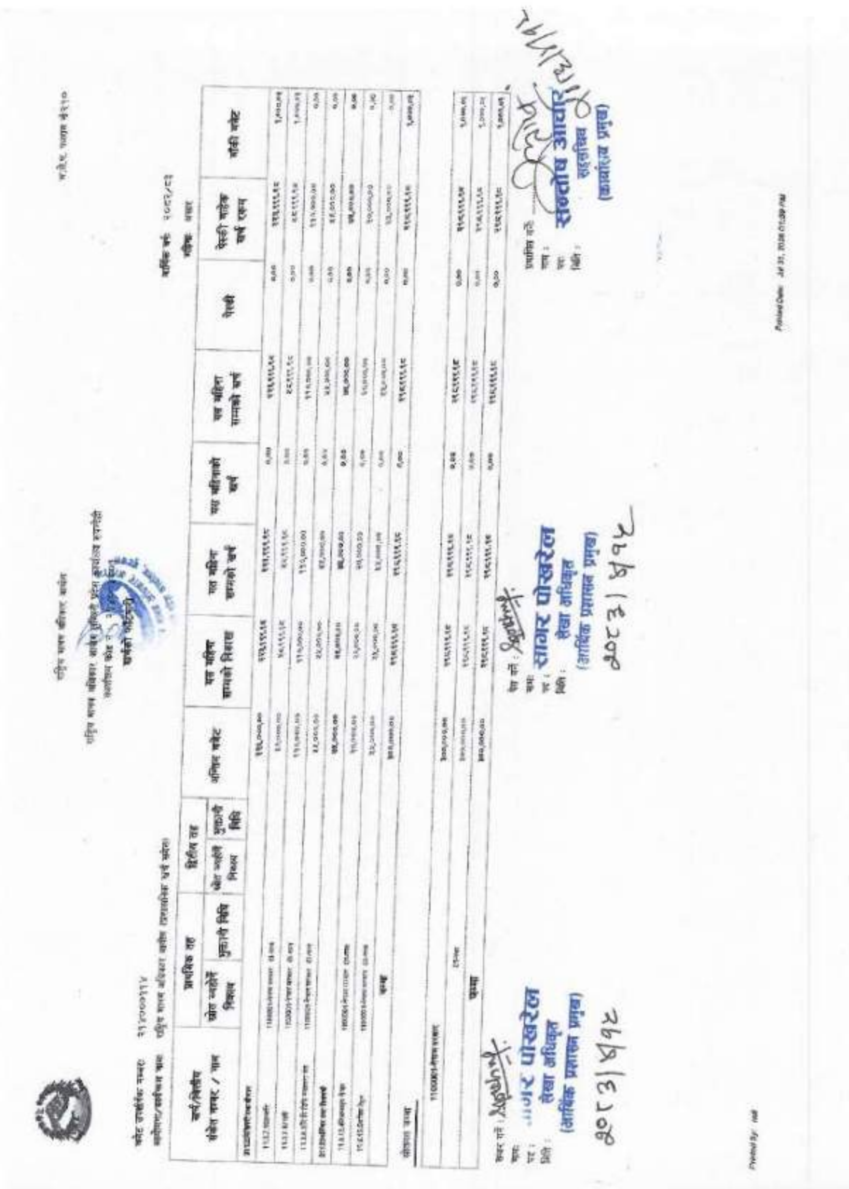

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग [illegible] कार्यालय [illegible]

कार्यालय कोड नं : [illegible]

म.ले.प. फारम नं [illegible]

बजेट उपशीर्षक नम्बर: [illegible]

आयोजना/कार्यक्रम नाम: राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग (प्रशासनिक खर्च समेत)

आर्थिक वर्ष: २०८२/८३

महिना: [illegible]

खर्च/वित्तीय संकेत नम्बर / नाम	प्राथमिक तह: स्रोत व्यहोर्ने निकाय	प्राथमिक तह: भुक्तानी विधि	द्वितीय तह: स्रोत व्यहोर्ने निकाय	द्वितीय तह: भुक्तानी विधि	अन्तिम बजेट	यस महिना सम्मको निकासा	गत महिना सम्मको खर्च	यस महिनाको खर्च	यस महिना सम्मको खर्च	पेश्की	पेश्की बाहेक खर्च रकम	बाँकी बजेट
21111 पारिश्रमिक कर्मचारी					[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	०.००	[illegible]	[illegible]
1.1.1 [illegible]	1100001-नेपाल सरकार [illegible]				[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	०.००	[illegible]	[illegible]
1.1.1 [illegible]	1100001-नेपाल सरकार [illegible]				[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	०.००	[illegible]	[illegible]
1.1.1 [illegible]	1100001-नेपाल सरकार [illegible]				[illegible]	[illegible]	[illegible]	०.००	[illegible]	०.००	[illegible]	[illegible]
1.1.1 [illegible]	1100001-नेपाल सरकार [illegible]				[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	०.००	[illegible]	[illegible]
1.1.1 [illegible]	1100001-नेपाल सरकार [illegible]				[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	०.००	[illegible]	[illegible]
1.1.1 [illegible]	1100001-नेपाल सरकार [illegible]				[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	०.००	[illegible]	[illegible]
1.1.1 [illegible]	1100001-नेपाल सरकार [illegible]				[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	०.००	[illegible]	[illegible]
21121 पोशाक					[illegible]	[illegible]	[illegible]	०.००	[illegible]	०.००	[illegible]	[illegible]
1.5.1.3 [illegible]	1100001-नेपाल सरकार [illegible]				[illegible]	[illegible]	[illegible]	०.००	[illegible]	०.००	[illegible]	[illegible]
21131 [illegible]					[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	०.००	[illegible]	[illegible]
1.2.2 [illegible]	1100001-नेपाल सरकार [illegible]				[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	०.००	[illegible]	[illegible]
21134 कर्मचारीको बैठक भत्ता					[illegible]	०.००	०.००	०.००	०.००	०.००	०.००	[illegible]
1.2.4.1 [illegible] बैठक भत्ता	1100001-नेपाल सरकार [illegible]				[illegible]	०.००	०.००	०.००	०.००	०.००	०.००	[illegible]
21213 [illegible]					[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	०.००	[illegible]	[illegible]
1.6.2.3 [illegible]	1100001-नेपाल सरकार [illegible]				[illegible]	[illegible]	[illegible]	०.००	[illegible]	०.००	[illegible]	[illegible]
1.6.2.4 [illegible]	1100001-नेपाल सरकार [illegible]				[illegible]	[illegible]	[illegible]	०.००	[illegible]	०.००	[illegible]	[illegible]
1.6.2.5 [illegible]	1100001-नेपाल सरकार [illegible]				[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	०.००	[illegible]	[illegible]
21214 [illegible]					[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	०.००	[illegible]	[illegible]
1.8.4 [illegible]	1100001-नेपाल सरकार [illegible]				[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	०.००	[illegible]	[illegible]
22111 पानी तथा बिजुली					[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	०.००	[illegible]	[illegible]
2.1.1 [illegible] महसुल	1100001-नेपाल सरकार [illegible]				[illegible]	[illegible]	[illegible]	०.००	[illegible]	०.००	[illegible]	[illegible]
2.1.3 विद्युत महसुल	1100001-नेपाल सरकार [illegible]				[illegible]	[illegible]	[illegible]	०.००	[illegible]	०.००	[illegible]	[illegible]
2.1.2 [illegible]	1100001-नेपाल सरकार [illegible]				[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	०.००	[illegible]	[illegible]
22112 संचार महसुल					[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	०.००	[illegible]	[illegible]
2.1.4 [illegible] महसुल	1100001-नेपाल सरकार [illegible]				[illegible]	[illegible]	[illegible]	०.००	[illegible]	०.००	[illegible]	[illegible]

Printed By: [illegible]

Printed Date: Jul 31, 2025 01:52 PM

खर्च/वित्तीय संकेत नम्बर / नाम	प्राथमिक तह		द्वितीय तह		अन्तिम बजेट	यस महिना सम्मको निकासा	गत महिना सम्मको खर्च	यस महिनाको खर्च	यस महिना सम्मको खर्च	पेश्की	पेश्की बाहेक खर्च रकम	बाँकी बजेट
	स्रोत व्यहोर्ने निकाय	भुक्तानी विधि	स्रोत व्यहोर्ने निकाय	भुक्तानी विधि								
[illegible]	[illegible]				[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]

Printed By: null

Printed Date: Jul 31, 2020 ...

खर्च/वित्तीय संकेत नम्बर / नाम	प्राथमिक तह		द्वितीय तह		अन्तिम बजेट	यस महिना सम्मको निकासा	गत महिना सम्मको खर्च	यस महिनाको खर्च	यस महिना सम्मको खर्च	पेश्की	पेश्की बाहेक खर्च रकम	बाँकी बजेट
	स्रोत व्यहोर्ने निकाय	भुक्तानी विधि	स्रोत व्यहोर्ने निकाय	भुक्तानी विधि								
[illegible]												
[illegible]	[illegible]				[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]				[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]				[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]					[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]				[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
	जम्मा				[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
स्रोतगत जम्मा					[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
1100001-नेपाल सरकार												
	[illegible]				[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
	जम्मा				[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]

तयार गर्ने : [signature]
नाम :
पद : सागर पोखरेल
मिति : लेखा अधिकृत
(आर्थिक प्रशासन प्रमुख)
२०८३।४।१५

पेश गर्ने : [signature]
नाम :
पद : सागर पोखरेल
मिति : लेखा अधिकृत
(आर्थिक प्रशासन प्रमुख)
२०८३।४।१५

प्रमाणित गर्ने : [signature] २०८३।४।१५
नाम :
पद : सन्तोष आचार्य
मिति : सहसचिव
(कार्यालय प्रमुख)

Printed By: [illegible]

Printed Date: Jul 31, 2020 01:02 PM

अनुसूची १०-कार्यालयको सांगठनिक संरचना (प्रस्तावित)

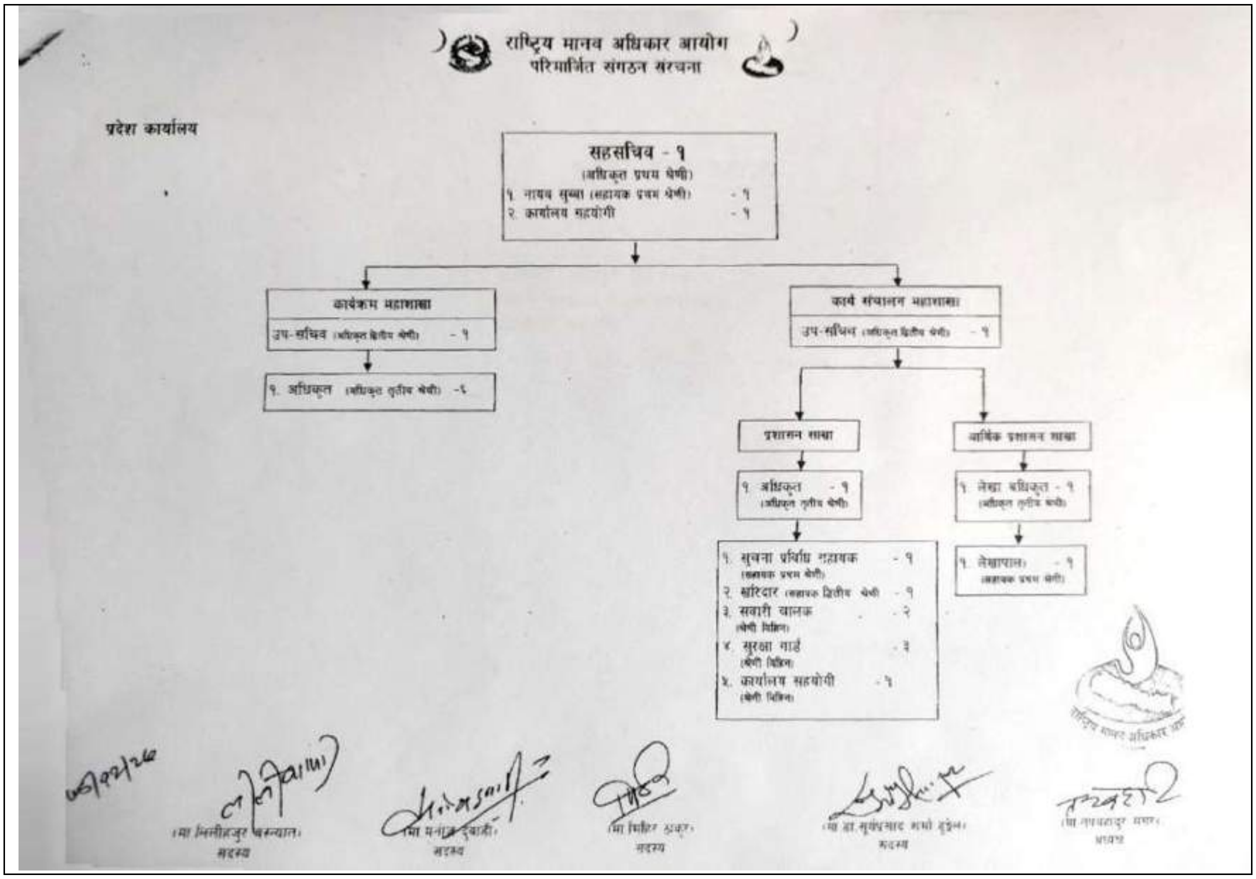

अनुसूची ११- कार्यरत कर्मचारीको विवरण

क्र.स	नाम, थर	Email Id	पद	शाखा	कैफियत
१	सन्तोष आचार्य	santosh.acharya@nhrcnepal.org	सहसचिव	कार्यालय प्रमुख	
२	हरि प्रसाद ज्ञवाली	hari.gyawali@nhrcnepal.org	उपसचिव		के. का. काज
३	दीपक ठाकुर	deepak.thakur@nhrcnepal.org	मा.अ.अ.	संरक्षण तथा संवर्द्धन शाखा	
४	अजित कुमार ठाकुर	ajit.thakur@nhrcnepal.org	मा.अ.अ.	संरक्षण तथा संवर्द्धन शाखा	
५	प्रिथु खतिवडा	prithu.khatiwada@nhrcnepal.org	मा.अ.अ.	संरक्षण तथा संवर्द्धन शाखा	के. का. सरुवा
६	आशिष श्रेष्ठ	ashish.shrestha@nhrcnepal.org	मा.अ.अ.	संरक्षण तथा संवर्द्धन शाखा	
७	सागर पोखरेल	sagar.pokhrel@nhrcnepal.org	लेखा अधिकृत	लेखा शाखा	
८	सुप्रिना चौधरी	suprina.chaudhary@nhrcnepal.org	मा.अ.अ.	संरक्षण तथा संवर्द्धन शाखा	
९	अर्जुन खनाल	arjun.khanal@nhrcnepal.org	सूचना प्रविधि सहायक	सूचना प्रविधि तथा भण्डार शाखा	
१०	राज कुमार वि.क	raj.bk@nhrcnepal.org	नायब सुब्बा		कर्णाली प्रदेश शाखा कार्यालय जुम्ला, सरुवा
११	राज नरायन कोहर	raj.kohar@nhrcnepal.org	नायब सुब्बा	प्रशासन शाखा	
१२	टिकाराम पन्थी		का.स.	प्रशासन शाखा	
१३	घनश्याम थारु		हलुका स.चा.	प्रशासन शाखा	
१४	नर बहादुर घर्ती		हलुका स.चा.	प्रशासन शाखा	के.का. बाट काज
१५	राजेश सरदार		हलुका स.चा.	०८२/५/२० देखि ०८३/१/१८	के.का. बाट काज
१६	सूर्यमणी चौधरी		सुरक्षा गार्ड	प्रशासन शाखा	
१७	हरिप्रसाद लामिछाने		सुरक्षा गार्ड	प्रशासन शाखा	
१८	सम्झना दमिनी		का.स.	प्रशासन शाखा	

अनुसूची-१२ प्रेस विज्ञप्तीहरू

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग
National Human Rights Commission
लुम्बिनी प्रदेश कार्यालय Lumbini Province Office
बुटवल, रुपन्देही Butwal, Rupandehi
प्रेस नोट

६ असोज, २०८२

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग र अधिकारकर्मीहरु बिच छलफल

Gen-Z प्रदर्शन र त्यस पश्चात उत्पन्न असहज परिस्थितिका बिच नागरिकको मानव अधिकार उपभोगमा परेको असर, जनधनको क्षति तथा घाइतेहरुको अवस्था, नागरिकका निजी तथा सार्वजनिक सम्पतिमा भएको क्षति, राजनीतिकर्मीहरुको व्यक्तिगत तथा पार्टी कार्यालयहरुमा भएको क्षति, संचार संस्थाहरुमा भएको क्षति, संचारकर्मीलाई परेको असर लगायतका विषयहरुमा आयोगबाट आयोगका माननीय सदस्यको नेतृत्वमा उच्चस्तरीय अनुगमन तथा अनुसन्धान टोली गठन भई निरन्तर अनुगमन तथा अनुसन्धान भइरहेको छ।

यस सम्बन्धमा आयोगको लुम्बिनी प्रदेश कार्यालयले पनि निरन्तर अनुगमन गरिरहेको छ। अनुगमनको क्रममा विभिन्न सरोकारवाला निकायहरु, राजनीतिक दलका प्रतिनिधिहरु, मानव अधिकारकर्मीहरु, नेपाल बार एसोसिएसन तथा संचारकर्मीहरुसंग छुट्टा-छुट्टै छलफल गरिएको छ। छलफलका क्रममा सुरक्षा निकायको मनोबल खस्केको, राष्ट्रसेवक कर्मचारी तथा राजनीतिकर्मीहरु त्रासमा रहेका, संचारक्षेत्रमा भएको भौतिक आक्रमण र सामाजिक सञ्जालमा गरिएका अभद्र टिप्पणी तथा पु-याइएको क्षतिको कारण संचारकर्मीहरुको मनोबल खस्केको, न्यायिक संरचना तथा प्रतिष्ठानहरुमा भएका क्षतिको कारण नागरिकले न्यायको अनुभूती गर्न नसकेको लगाएतका विषयहरु उठेका थिए।

साथै, सहभागीहरुले नागरिक लगायत सबै क्षेत्रमा देखिएको त्रास र असुरक्षाको अवस्थालाई न्यूनीकरण गर्दै देशमा उत्पन्न असहज परिस्थितिबाट देशलाई निकास दिन र मानव अधिकारको प्रत्याभूतिका लागि राज्यका निकायहरु तथा सबै सरोकारवालाहरुको सकारात्मक तथा सक्रिय भूमिका निर्वाह गर्नुपर्नेमा जोड दिएका थिए।

(अजित कुमार ठाकुर)
सूचना अधिकारी/मानव अधिकार अधिकृत

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग
National Human Rights Commission
लुम्बिनी प्रदेश कार्यालय Lumbini Province Office
बुटवल, रुपन्देही Butwal, Rupandehi

प्रेस नोट

६ असोज, २०८२

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग र अधिकारकर्मीहरु बिच छलफल

Gen-Z प्रदर्शन र त्यस पश्चात उत्पन्न असहज परिस्थितिका विच नागरिकको मानव अधिकार उपभोगमा परेको असर, जनधनको क्षति तथा घाइतेहरुको अवस्था, नागरिकका निजी तथा सार्वजनिक सम्पतिमा भएको क्षति, राजनीतिकर्मीहरुको व्यक्तिगत तथा पार्टी कार्यालयहरुमा भएको क्षति, संचार संस्थाहरुमा भएको क्षति, संचारकर्मीलाई परेको असर लगायतका विषयहरुमा आयोगबाट आयोगका माननीय सदस्यको नेतृत्वमा उच्चस्तरीय अनुगमन तथा अनुसन्धान टोली गठन भई निरन्तर अनुगमन तथा अनुसन्धान भइरहेको छ।

यस सम्वन्धमा आयोगको लुम्विनी प्रदेश कार्यालयले पनि निरन्तर अनुगमन गरिरहेको छ। अनुगमनको क्रममा विभिन्न सरोकारवाला निकायहरु, राजनीतिक दलका प्रतिनिधिहरु, मानव अधिकारकर्मीहरु, नेपाल बार एसोसिएसन तथा संचारकर्मीहरुसंग छुट्टा-छुट्टै छलफल गरिएको छ। छलफलका क्रममा सुरक्षा निकायको मनोवल खस्केको, राष्ट्रसेवक कर्मचारी तथा राजनीतिकर्मीहरु त्रासमा रहेका, संचारक्षेत्रमा भएको भौतिक आक्रमण र सामाजिक सञ्जालमा गरिएका अभद्र टिप्पणी तथा पु-याइएको क्षतिको कारण संचारकर्मीहरुको मनोवल खस्केको, न्याँयिक संरचना तथा प्रतिष्ठानहरुमा भएका क्षतिको कारण नागरिकले न्याँयको अनुभूती गर्न नसकेको लगाएतका विषयहरु उठेका थिए।

साथै, सहभागीहरुले नागरिक लगायत सबै क्षेत्रमा देखिएको त्रास र असुरक्षाको अवस्थालाई न्यूनीकरण गर्दै देशमा उत्पन्न असहज परिस्थितिबाट देशलाई निकास दिन र मानव अधिकारको प्रत्याभूतिका लागि राज्यका निकायहरु तथा सबै सरोकारवालाहरुको सकारात्मक तथा सक्रिय भूमिका निर्वाह गर्नुपर्नेमा जोड दिएका थिए।

(अजित कुमार ठाकुर)
सूचना अधिकारी/मानव अधिकार अधिकृत

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग
National Human Rights Commission of Nepal
लुम्बिनी प्रदेश कार्यालय Lumbini Province Office
बुटवल, रूपन्देही Butwal, Rupandehi

प्रेस विज्ञप्ति

६ माघ, २०८२

प्रतिनिधिसभा सदस्य निर्वाचनको उम्मेदवार मनोनयन दर्ता अनुगमन सम्बन्धमा

मिति २०८२ फागुन २१ गते हुन गईरहेको प्रतिनिधिसभा सदस्य निर्वाचनको प्रत्यक्षतर्फका लागि आज उम्मेदवारी मनोनयन दर्ता कार्यक्रमको राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, लुम्बिनी प्रदेश कार्यालयले आफ्नो कार्यक्षेत्र अन्तर्गतका ६ जिल्लाहरू गुल्मी, पाल्पा, अर्घाखाँची, रूपन्देही, कपिलवस्तु तथा नवलपरासी (बर्दघाट सुस्ता पश्चिम)मा स्थलगत रुपमा अनुगमन कार्य गरेको छ। निर्वाचनलाई स्वच्छ, निष्पक्ष र भयरहित वातावरणमा सम्पन्न गर्न मानव अधिकारको दृष्टिकोणबाट गरिएको यस अनुगमनले नागरिकको राजनीतिक अधिकार र निर्वाचन प्रक्रियाको पारदर्शिता सुनिश्चित गर्ने विश्वास राखेको छ।

आयोगको अनुगमन टोलीले उक्त जिल्लाहरूमा गरेको अनुगमनका क्रममा उम्मेदवारी मनोनयन दर्ताको कार्यक्रम शान्तिपूर्ण र मर्यादित रूपमा सञ्चालन भएको पाइएको छ। साथै राजनीतिक दल तथा स्वतन्त्र उम्मेदवारहरूले निर्वाचन आचारसंहिताको पालना गरेको र दर्ता प्रक्रिया पूर्णतः विधिसम्मत रूपमा अगाडि बढेको देखिएको छ। आयोगले निर्वाचनका आगामी चरणहरूमा पनि नागरिकको राजनीतिक अधिकारको संरक्षण तथा अन्य अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि/महासन्धिको कार्यान्वयन एवं परिपालना भए नभएको सम्बन्धमा निरन्तर अनुगमन गरिरहनेछ । निर्वाचनलाई स्वच्छ, निष्पक्ष बनाउन निर्वाचन सम्बद्ध सबै राजनीतिक दल लगायत सरोकारवाला पक्षसँग आग्रह गर्दछ ।

....
(आशिष श्रेष्ठ)
सूचना अधिकारी/मानव अधिकार अधिकृत
मानव अधिकार अधिकृत

फोन नं. ०७१-४१०१७५, ४१०१७६ | पो.ब.नं. : ८३ बुटवल, रूपन्देही
Phone: +977-71-410175/410176 | P.O. Box: 83, Butwal, Rupandehi
Email: nhrcbtl@nhrcnepal.org | Website: lumbini.nhrcnepal.org | Google Plus: MFJ5+W86

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग
National Human Rights Commission of Nepal
लुम्बिनी प्रदेश कार्यालय Lumbini Province Office
बुटवल, रूपन्देही Butwal, Rupandehi

प्रेस नोट
२९ माघ, २०८२

मानव अधिकारमैत्री निर्वाचन विषयक छलफल तथा अन्तरक्रिया कार्यक्रम सम्पन्न

मिति २०८२ फागुन २१ गते सम्पन्न हुन गइरहेको प्रतिनिधिसभा सदस्य निर्वाचनको सन्दर्भमा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, लुम्बिनी प्रदेश कार्यालय, बुटवलद्वारा मानव अधिकारमैत्री, स्वच्छ तथा निष्पक्ष निर्वाचन सुनिश्चित गर्ने उद्देश्यले मिति २०८२ माघ २८ गते पत्रकार/सञ्चारकर्मी तथा मानव अधिकारकर्मीहरूसँग र मिति २०८२ माघ २९ गते प्रमुख राजनीतिक दलका प्रतिनिधिहरूसँग छुट्टाछुट्टै छलफल तथा अन्तरक्रिया कार्यक्रम सम्पन्न गरेको छ।

कार्यक्रममा सहभागी राजनीतिक दलका प्रतिनिधि, नागरिक समाज, सञ्चार क्षेत्रका प्रतिनिधि तथा मानव अधिकारकर्मीहरूले निर्वाचनलाई स्वच्छ, निष्पक्ष, पारदर्शी, मर्यादित र सौहार्दपूर्ण प्रतिस्पर्धाको वातावरणमा सम्पन्न गर्न सबै पक्ष जिम्मेवार र प्रतिबद्ध हुनुपर्नेमा जोड दिएका थिए। साथै, राजनीतिक दलहरूले आफ्नो घोषणापत्रमा मानव अधिकारका आधारभूत सवालहरू समावेश गर्ने तथा सोको कार्यान्वयनप्रति उत्तरदायी बन्नुपर्ने एवंम् कार्यान्वयनको सामाजिक परीक्षणको अभ्यासको समेत थालनी गर्नुपर्ने धारणा व्यक्त गरिएको थियो। सहभागीहरूले मतदाताले मताधिकारको प्रयोग स्वतन्त्र, निष्पक्ष र भयरहीत वातावरणमा सुनिश्चित गर्नु राज्यको दायित्व भएको उल्लेख गर्दै शान्ति सुरक्षा कायम राख्न तथा निर्वाचन प्रक्रियामा हुन सक्ने सम्भावित मानव अधिकार उल्लङ्घनका घटनाहरू रोक्न सबै पक्ष सचेत र संवेदनशील रहनुपर्ने आवश्यकता औंल्याएका थिए।

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, लुम्बिनी प्रदेश कार्यालयले उम्मेदवार मनोनयन पत्र दर्ता भएकै समय देखि मतदानको दिन र मतगणना पश्चातका समयमा समेत नागरिकको राजनीतिक अधिकारको संरक्षण तथा मानव अधिकारको सम्मान र परिपालनाको अवस्थाबारे निरन्तर अनुगमन गरिरहने छ।

निर्वाचनलाई स्वच्छ, निष्पक्ष, पारदर्शी र विश्वसनीय बनाउन आयोग सबै राजनीतिक दल, सुरक्षा निकाय, सञ्चार क्षेत्र, नागरिक समाज तथा सरोकारवाला पक्षहरूलाई मानव अधिकारप्रतिको प्रतिबद्धताका साथ सहकार्य गर्दै मानव अधिकार मैत्री निर्वाचन गर्न हार्दिक आग्रह गर्दछ।

(आशिष श्रेष्ठ)
सूचना अधिकारी/मानव अधिकार अधिकृत
मानव अधिकार अधिकृत

फोन नं. ०७१-४१०१७५, ४१०१७६ | पो.ब.नं. : ८३ बुटवल, रूपन्देही
Phone: +977-71-410175/410176 | P.O. Box: 83, Butwal, Rupandehi
Email: nhrcbtl@nhrcnepal.org | Website: lumbini.nhrcnepal.org | Google Plus: MFJ5+W86

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग
National Human Rights Commission of Nepal
लुम्बिनी प्रदेश कार्यालय Lumbini Province Office
बुटवल, रूपन्देही Butwal, Rupandehi

प्रेस विज्ञप्ति

१७ फाल्गुन, २०८२

प्रतिनिधि सभा सदस्य निर्वाचन २०८२ को सन्दर्भमा बालबालिकाहरूको प्रयोग सम्बन्धमा ।

प्रतिनिधि सभा सदस्य निर्वाचन २०८२ को सन्दर्भमा निर्वाचन पूर्व मानव अधिकारको अवस्था अनुगमन गर्ने क्रममा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग लुम्बिनी प्रदेश कार्यालय, बुटवल रूपन्देहीको कार्यक्षेत्रमा पर्ने जिल्लाहरूमा स्थलगत अनुगमन, सरोकारवालासँग अन्तरक्रिया तथा सूचनाको सङ्कलन गरिरहेको छ। यस क्रममा चुनाव प्रचार प्रसार,सभा, सम्मेलन, जुलुस, र्‍याली, पर्चा वितरण, सामाजिक सञ्जालमार्फत प्रचार सामग्री निर्माण तथा प्रसारणलगायतका गतिविधिमा बालबालिकाहरूको प्रयोग भइरहेको पाइएकोले आयोगको गम्भीर ध्यानाकर्षण भएको छ।

यस कार्यालयको अनुगमन टोलीले मिति २०८२ फाल्गुन १६ गते दिउँसो १ बजे कपिलबस्तु जिल्लाको कृष्णनगर नगरपालिकामा भएको नेपाली कम्युनिस्ट पार्टीको आमसभामा बालबालिकाहरूलाई निर्वाचन आचारसंहिता २०८२ ले निषेध गरेको सो पार्टीको चुनाव चिन्ह अंकित टिसर्ट लगाएर उपस्थित गराएको पाइएकोले सोको जानकारी तत्काल निर्वाचन आचारसंहिता अनुगमन अधिकृतलाई समेत जानकारी गराइएको थियो ।

नेपालको संविधानको धारा ३९ ले बालबालिकाको हकलाई मौलिक हकका रूपमा सुनिश्चित गरेको छ। साथै बालबालिका सम्बन्धी ऐन, २०७५ ले बालबालिकालाई कुनै पनि प्रकारको शोषण, जोखिमपूर्ण वा अनुचित कार्यमा प्रयोग गर्न नपाइने स्पष्ट व्यवस्था गरेको छ। त्यस्तै निर्वाचन आचारसंहिता, २०८२ ले निर्वाचन अभियानमा बालबालिकाहरूको प्रयोग निषेध गरेको छ। नेपाल पक्ष राष्ट्र रहेको बाल अधिकार सम्बन्धी महासन्धि, १९८९ समेतले बालबालिकाको सर्वोत्तम हितको सिद्धान्तलाई प्राथमिकता दिनुपर्ने दायित्व राज्य तथा सम्बन्धित पक्षमा रहने प्रबन्ध गरेको छ।

बालबालिकालाई राजनीतिक गतिविधिमा संलग्न गराउनु उनीहरूको शिक्षा, स्वास्थ्य, सुरक्षा, मानसिक विकास तथा सम्मानपूर्वक जीवनयापनको अधिकारमा प्रतिकूल असर पार्ने कार्य हो। निर्वाचन जस्तो संवेदनशील लोकतान्त्रिक प्रक्रियामा बालबालिकाको प्रयोग हुनु मानव अधिकारको दृष्टिकोणले अनुचित मात्र नभई कानुनी रूपमा दण्डनीय विषयसमेत हो।

फोन नं. ०७१-४१०१७५, ४१०१७६ | पो.ब.नं. : ८३ बुटवल, रूपन्देही
Phone: +977-71-410175/410176 | P.O. Box: 83, Butwal, Rupandehi
Email: nhrcbtl@nhrcnepal.org | Website: lumbini.nhrcnepal.org | Google Plus: MFJ5+W86

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग
National Human Rights Commission of Nepal
लुम्बिनी प्रदेश कार्यालय Lumbini Province Office
बुटवल, रूपन्देही Butwal, Rupandehi

अतः राजनीतिक दल, उम्मेदवार, समर्थक, अभिभावक, विद्यालय तथा सम्बन्धित सबै पक्षलाई निर्वाचन प्रक्रियामा बालबालिकाको कुनै पनि प्रकारको प्रयोग नगर्न र नगराउन आयोग पुनः आग्रह गर्दछ। साथै सम्बन्धित निकायहरूलाई कानून कार्यान्वयनमा प्रभावकारीता ल्याई बालअधिकार संरक्षण सुनिश्चित गर्न अनुरोध गर्दछ। कार्यालयले यस विषयलाई निरन्तर अनुगमनमा राख्ने व्यहोरा समेत जानकारी गराइन्छ।

कार्यालयले मानव अधिकारको सम्मान, संरक्षण र प्रवर्धन गर्दै निर्वाचनलाई शान्तिपूर्ण भयरहित स्वतन्त्र निष्पक्ष रूपमा सम्पन्न गर्ने वातावरण निर्माण गर्न सम्बद्ध सबै पक्षसँग हार्दिक अनुरोध गर्दछ ।

२०८२।११।१६

(आशिष श्रेष्ठ)

सूचना अधिकारी/मानव अधिकार अधिकृत

मानव अधिकार अधिकृत

फोन नं. ०७१-४१०१७५, ४१०१७६ | पो.ब.नं. : ८३ बुटवल, रूपन्देही
Phone: +977-71-410175/410176 | P.O. Box: 83, Butwal, Rupandehi
Email: nhrcbtl@nhrcnepal.org | Website: lumbini.nhrcnepal.org | Google Plus: MFJ5+W86

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगका कार्यालयहरू

केन्द्रीय कार्यालय
हरिहर भवन, पुल्चोक, ललितपुर
फोन ०१-५०१००१५, (हटलाइनः ०१-५०१००००)
फ्याक्सः ०१-५५४७९७३, पोष्ट बक्स नं. ९१८२, काठमाडौं, नेपाल
ई-मेलः nhrc@nhrcnepal.org

प्रदेश कार्यालयहरुः
कोशी प्रदेश कार्यालय, विराटनगर
फोन : ०२१-४६१९३१, ४६१०९३, फ्याक्सः ०२१-४६११००
ई-मेलः nhrcbrt@nhrcnepal.org

मधेश प्रदेश कार्यालय, जनकपुर
फोन १०४१/५९०३१३/१४, फ्याक्सः ०४१-५९०३१५
ई-मेलः nhrcjnk@nhrcnepal.org

बाग्मती प्रदेश कार्यालय, हेटौंडा
फोन : ०५७-५९१२११/३११
ई-मेलः nhrcsnp@nhrcnepal.org

गण्डकी प्रदेश कार्यालय, पोखरा
फोन : ०६१-५८६०५९/५८६०८१, फ्याक्सः ०६१-५३५८७५
ई-मेलः nhrcpkr@nhrcnepal.org

लुम्बिनी प्रदेश कार्यालय, बुटवल
फोन ०७१-४१०१७५, फ्याक्सः ०७१-४१०१७६
ई-मेलः nhrcbtl@nhrcnepal.org

सुदूरपश्चिम प्रदेश कार्यालय, धनगढी
फोन ०९१-५२५६२१, ५२५६२२ फ्याक्सः ०९१-५२५६२३
ई-मेलः nhrcdhn@nhrcnepal.org

प्रदेश शाखा कार्यालयहरुः
प्रदेश नं. १ शाखा कार्यालय, दिक्तेल
फोन:०३६-४२०२८४
ई-मेलः nhrckht@nhrcnepal.org

लुम्बिनी प्रदेश शाखा कार्यालय, नेपालगञ्ज
०८१-५२६७०७, ५२६७०८ फोन
ई-मेल : nhrcnpj@nhrcnepal.org

कर्णाली प्रदेश शाखा कार्यालय, जुम्ला
फोन : ०८७-५२०२२२
ई-मेलः nhrcjum@nhrcnepal.org

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग
लुम्बिनी प्रदेश कार्यालय